

Младенко Саџак
ПРЕГЛЕД СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У 19. ВИЈЕКУ

Библиотека

СРБИСТИЋА

Књига 3

Уредник

Милан Стијак

МЛАДЕНКО САЦАК

**ПРЕГЛЕД СРПСКЕ
КЊИЖЕВНОСТИ**
у Босни и Херцеговини
у 19. вијеку

Бањалука 2010.

САДРЖАЈ

Најава рада

1. Периодизација српске књижевности у БиХ	11
1. 1. Увод	13
1. 2. „Црква босанска“	13
1. 3. Етноним <i>Срб(љ)и</i>	16
1. 4. Писмо	21
1. 5. Језик	22
1. 6. Корпус српске књижевности	26
1. 7. Периодизација српске књижевности у БиХ	29
I. Стара књижевност	32
II. Средње доба	32
III. Народна књижевност	34
IV. Нова књижевност	34
1. 8. Правци српске књижевности у БиХ у 19. вијеку	34
1.8.1. Књижевни почеци (“Српско-далматински магацин”)	35
1.8.2. Светосавски покрет (“Босанска вила”)	36
1.8.3. Књижевност високе умјетности (“Зора”)	37
1.8.4. Политички правац у књижевности (“Отаџбина”)	38
1.8.5. Књижевност Младе Босне	39
2. Светосавски покрет (1866-1908)	43
2. 1. Увод	43
2. 2. Турска владавина	44
2. 3. Аустроугарска окупација	48
2. 4. Просвјетни и културни препород	50
2. 5. Антропоеографски и књижевни рад	54
2. 6. Завршетак покрета.....	60
3. Хрестоматија српске књижевности у БиХ у 19. вијеку ..	62
Уводне напомене	62
3. 1. Средње доба	63
Лука Милованов Георгијевић	63

- Предсловије књизи „Опит к сличности и слогомјерју“	63
- Мојој дјеци на мајалес	66
Сима Милутиновић Сарајлија	68
- Ријеч војводе сербскога Милована Гербовића обична к' војсци пред бој	68
- Цар Мурат	70
- На питање: шта све радим, одговор.....	71
- Ох свјетино, ох метеже људски!	72
- Трун и прашка своју важност има.....	72
- Донесу Турци и саму кугу.....	73
Јован Сундечић	76
- Словени и словенство	76
- Косово (Даворија).....	80
- Сјетва и вршитба	82
- Сукоб очију	83
- Еј, Петрарко!	83
- Мати	84
Серафим Шолаја	86
- Манастир Житомислиће у Херцеговини или Задужбина Милирадовића	86
Јоаникије Памучина	92
- Почетак доласка грчки[х] владика у Херцеговину	92
- Животопис Серафима Шолаје	97
Прокопије Чокорило	103
- Љетопис Херцеговине 1831-1857.	103
Ато Марковић Сломо	107
- Обичаји народни у Мостару и Херцеговини	107
Стака Скендерова	111
- Љетопис Босне	111
Нићифор Дучић	120
- Приступ „Шестој књизи“	121
Гавро Вучковић	130
- Робство у слободи или Огледало правде у Босни. Прва свеска.	130
- Робство у слободи или Огледало правде у Босни. Друга свеска.	135
Васа Пелагић	140
- Из аутобиографија Васе Пелагића	140

- Путовање унакрст око цијеле земље.....	148
Коста Хаџи-Ристић	151
- Из Босне и о Босни	151
- Тестамент	155
3. 2. Нова књижевност	157
Богољуб (Теофил) Петрановић	157
- О лирским народним пјесмама	157
- Прољеће	160
Сава Бјелановић	164
- Како смо селили из Босне и Херцеговине	164
Симо Стојановић	170
- Постанак Приједора	170
Петар Ст. Иванчевић	176
- Петар (Пеџија) Поповић, српски јунак и борац	176
- Српско побратимство у народним устима	181
Коста Ковачевић	189
- Бихаћка долина с обзиром на њене старине	189
- Опис и постанак имена Љуточ-планине у Крајини	194
Петар Мирковић	201
- Војвода Тома (Томина кула у котару санско-моском)	201
- Добретина лука или 63 гроба	206
Петар Кочић	212
- Са збора	212
- Тавновање	217
Јово Г. Поповић	220
- Моја кућа	220
- Јецање	222
- Бурђев-дану	222
- Да ми је...	224
- Звијезде	224
Васо Кондић	226
- Кад је зима...	226
- Мајко, ја идем...	234
Богдан Р. Милановић „Крајишник“	241
- Под оковом...	241
- Једнокрвној браћи	241
- Уз пехар	242
- Пред прољеће	243

- У киши	244
- На мајчину гробу	244
Алекса Шантић	246
- Што те нема?	246
- Бадња вече	247
- Прољеће	247
- Слобода	248
- Музи	248
- Погреб	249
- („Не прспавај вијек“)	249
- Орлуј, кликћи, орле бели!	250
Јаков Шантић	251
- Поздрав	251
- Пошљедња зима	252
- Одговор	252
- Јутро на Алпима	253
- Алеје старе	253
- Песма о Хвару	254
Јован Дучић	255
- У сумраку	255
- Чезња	256
- Шума	257
- Резинација	257
- Последња песма	258
- Радовиште	258
- Ave Serbia	259
- Херцеговина	260
- Босна	261
Светозар Торовић	262
- Уочи свадбе	262
- Махмут-бег	266
Владимир Гађиновић	272
- Млада Босна	272
- Данило Илић	274
- Отаџбина	276
- Стари	276
- Утопије	277
Боривоје Јевтић	278
- Идеје и дјела	278

- <i>Notturmo</i>	281
- <i>Повратак</i>	282
- <i>Предосећање</i>	282
Иво Андрић	284
- <i>Ex Ponto</i>	284
- <i>Изнад победа</i>	286
- <i>Први дан у сплитској тамници</i>	287
- <i>Шетња</i>	290
- <i>Четрдесетпета ноћ</i>	291
- <i>Утеха снова</i>	292
- <i>Из књиге „Црвени листови“</i>	293
Димитрије Митриновић	294
- <i>Иван Мештровић</i>	294
- <i>У прољетни сутон</i>	298
Милош Видаковић	299
- <i>На почетку дјела</i>	299
- <i>Биће јесењи дан</i>	302
- <i>Песма болесника</i>	302
- <i>Посвета</i>	303
- <i>Раде Неумар</i>	304
Јово Варагић	305
- <i>Сам</i>	305
- <i>Љубав</i>	306
- <i>Пјесма сиромаша</i>	306
- <i>Споменик</i>	307
Драгутин Радуловић	309
- <i>Вјера</i>	309
Гаврило Принцип	311
- (<i>„Тромо се време вуче“</i>)	311
Младен Стојановић	312
- <i>Манускрипт</i>	312
Љубомир Никшић	315
- <i>Атентатори</i>	315
Васиљ Грђић	316
- <i>Божји 1914. (Успомена из затвора)</i>	316
Сретен Стојановић	320
- <i>Црна кућа, у Бањалуци</i>	320
- <i>Кула, у Бихаћу</i>	322

4. Литература	334
4. 1. Историјска литература	334
4. 2. Књижевноисторијска литература	336
4. 3. Литература о периодици	339
4. 4. Хрестоматије и антологије.....	341

НАЈАВА РАДА

Књига који слиједи, о „српској књижевности у Босни и Херцеговини у 19. вијеку“, састоји се из три дијела.

У првом се говори о одређењу и о периодизацији цјелокупне српске књижевности у БиХ, а потом о основним њеним правцима (токовима, фазама) у 19. вијеку.

У другом дијелу, који је насловљен Светосавски покрет (1866-1908), разматра се почетни правац (и први временски одсјек) у *новој српској књижевности у БиХ*, а који је обиљежен националним, просвјетним и културним дјеловањем народних свештеника и учитеља.

Трећи дио је *хрестоматија*, тј. скуп оних дјела и текстова који на адекватан начин представљају доминантне теме и идеје, облике и врсте, стилове и изразе српских писаца у 19. вијеку у Босни и Херцеговини.

1. Периодизација српске књижевности у БиХ

1. 1. Увод

Када се посматра свеукупна прошлост српског народа јасно се уочавају тзв. преломни историјски догађаји, велика духовна стремљења и главни културни правци, они који су се чврсто утkali у националну свијест и који су знатно утицали на живот и судбину цијелог народа. Дјелатност Светог Саве, епоха Немањића, Косовски бој, Доситејево просвјетитељство, Први српски устанак, имају управо такво, примарно мјесто у српској традицији. Као такви, они су били а и сада су стални и незаобилазни предмети научних истраживања, умјетничких обрада, али и општих интересовања наше јавности.

Поред тих главних постоје и оне споредне и мање познате појаве и догађаји, који су или обухватили уже просторе или су и краће трајали: дјеловање рачанских и милешевских монаха послије Велике сеобе, живот Срба граничара у Војној Крајини, графика 18. вијека, покрет Срба католика у Дубровнику у 19. вијеку, културна историја Срба у Трсту, Сент-Андреји, у Бечу и Пешти, и слично.

На крају, постоје у нашој прошлости и она мјеста која су, из ових или оних разлога, остала на маргинама националне пажње. Једно од њих односи се на препород духовности и на појаву нове српске књижевности у Босни и Херцеговини у 19. вијеку, односно у последњим деценијама турске владавине и у времену аустроугарске окупације ових земаља.

Ми ћемо разматрање тог периода из наше књижевности, што је и тема овога рада, почети са једном могућом периодизацијом цјелокупне српске књижевности у БиХ. Први разлог за такав почетак методолошке је природе – у представљању једног дијела неке националне књижевности, без обзира да ли је тај дио њена временска или/и просторна (регионална) издвојеност, потребно је прво одредити ту цјелину, а онда, наравно, мјесто и значење које тај дио има у њој.¹

¹ Поједине књижевне теме које припадају српском књижевном наслијеђу у БиХ (као што су умјетност стећака, Мостарски књижевни круг, писци окупљени око Кочићеве

Други разлог због којег овај рад почињемо периодизацијом, сложеније је природе: у времену о којем је ријеч укрштају се разнородни цивилизацијски, културни и политички интереси балканских земаља, народа и религијских заједница. У другој половини 19. вијека борбе за земље Босну и Херцеговину почеле су се водити свим средствима, дозвољеним и недозвољеним, и у свим областима: школства и просвјете, религије и традиције, језика и књижевности, историје и археологије. О чему је ријеч?

Једним својим дијелом, а то је у појединим књижевним прегледима већ помињано, *нова српска књижевност у БиХ* јавила се и као својеврсни вид отпора према новонасталом завојевачу; другим, већим дијелом, она је представљала стварни и животностворни („животворешчи“) израз народа који је после четири вијека ропства кренуо путем духовног ослобођења, путем свога самопотврђивања, ка свом културном и књижевном препороду. Сакупљања народних умотворина, записи легенди, предања и народних вјеровања, антропогеографске студије, откривање далеке прошлости и властитог идентитета, било у историјској прози било у првим радовима научног усмјерења, појава умјетничке књижевности (поезије, прозе и драме), први покушаји у књижевној критици, преводилаштво, историјска и богословска дјела, документаристичка проза, путописи, мемоари, стварања нових књижевних врста (као што су филозофске рефлексije или пјесме у прози), политичка карикатура, итд. – све су то били изрази једног новог националног, духовног и књижевног покрета.

Политички циљеви тог рада кретали су се од изношења доказа „да су Босна и Херцеговина од старина српске земље“, преко борбе за црквено-школску аутономију па до стварања планова о слободној, братској и заједничкој будућности у једној јужнословенској заједници.

Отаџбине, књижевност Младе Босне, поједини часописи и сл), биле су предмети истраживања и представљања у многим радовима, студијама и антологијама (видјети литературу), али је сама периодизација српске књижевности у БиХ онајчешће изостајала. А када се она и доносила, као нпр. у двотомној *Босанскохерцеговачкој књижевној хрестоматији* (Старија књижевност, књига I, прир. Х. Куна, и Народна књижевност, књига II, прир. Х. Крњевић, Ђ. Бутуровић и Љ. Зуковић, Сарајево, 1972), била је или нецјеловита или и неуједначена (у погледу критерија, у приступу појединим ауторима или пак националним књижевностима, у обради одређених временских/поетичких периода и сл.).

Аустријски циљеви, насупротив овима, произилазили су из њених империјалних намјера – да трајно завлада над овим покрајинама. Осим сталног подстицања нетрпелјивости међу припадницима различитих вјероисповијести, аустроугарска је радила и на промјени демографске структуре у овим земљама (што је чинила досељавањем католичког становништва, а онда и исељавањем муслимана у Турску). Међутим, основне намјере њене политике биле су да се Срби у Херцеговини, Босни и Крајини (па и у Војној Крајини), као дијелови народа који представља једину стварну пријетњу њиховој доминацији на Балкану, што више одвајају и удаље од Срба у Краљевини Србији. То се раздвајање имало дешавати на свим пољима, у школству, издаваштву, култури, језику, а онда и у историји. Аустрија је, наиме, предано радила на томе да створи једну нову, „подобну“ слику о босанској и херцеговачкој прошлости, а по којој би се државотворно првенство и историјско право над овим земљама „одузело“ њеном аутохтоном, српско-босанском народу, а потом, наравно, пренијело на њу.

Прва од тих *искривљених истина*, пројектованих у аустријском политичком блоку, односила се на *цркву босанску*, а заснивала се на тези да је она, у ствари, богумилска секта, патаренска јерес, а не једна од источних, аутокефалних православних (ортодоксних) цркава. Као и у доба самосталности Босне и Хума, и сада су те лажне конструкције стваране да се оспоре права на примат ривалској групацији, тј. српско-православном етносу, односно, да се оправдају властите претензије на ове земље.

Сљедећа ревидирања историје односила су се на писмо и на језик: за ћирилицу је створен нови назив „босанчица“, што је такође требало да сакрије истину о српству Босне и Хума. Сценарио се потом проширио и на подручје (и именовање) српског језика, који се (некако у исто вријеме када и писмо) почео називати и „босанским“.

Због свега тога били смо мишљења да се прије прегледа *нове српске књижевности у БиХ* пажња мора усмјерити ка разматрању сљедећих питања: о природи *цркве босанске*, о означавању националног идентитета те о именовању језика или писма. Како год да се посматрају (са становишта политике,

културе или умјетности), та питања су основа и самог књижевног стваралаштва о коме је ријеч. Послије њихових одређења, периодизација српске књижевности у БиХ, па самим тим и оног њеног дијела који се налази у наслову нашег рада, биће утемељенија и аргументованија.

1. 2. „Црква босанска“

Један од темељних задатака аустроугарске политике у БиХ послије 1878. године био је да се „научно“ докажу средње-вјековне оптужбе да је *црква босанска* у ствари била богумилска секта, односно патаренска јерес.

Домаћи извори који служе као полазиште за ту тематику, за црквену историју Хума и Босне за вријеме самосталности (од 960. до 1463. године), јесу: повље босанских банава и краљева те босанске и хумске властеле, Хвалов рукопис из 1404. године, рукопис крстјанина Радослава из половине XV вијека, тестамент госта Радиана из XV вијека, те надгробни споменици и цркве са сачуваним натписима и другим знацима. Особина тих извора, и у томе се слажу скоро сви истраживачи, јесте да су они непотпуни.²

Са друге стране, основна карактеристика страних извора за проучавање овог питања јесте непоузданост; ради се о документима из државног архива и библиотеке у Дубровнику³, потом о млетачким и мађарским изворима, а постоје и три приручне књиге које су о Босни написали римокатолички мисионари као инквизитори.⁴

О тој непоузданости Владимир Ћоровић каже: „Немајући ниједног чисто богумилског текста, који би сам излагао њихово

² Ови извори су непотпуни и несачувани из више разлога: највише их је уништавано у вјерско-политичким борбама, које карактеришу читаву историју БиХ, и прије и за вријеме Турске; има ту и нашег немара (слаб однос према проучавању историје), али, свакако, и несретних историјских догађаја (пожар у Фојничком манастиру 1664. године, њемачко бомбардовање Народне библиотеке у Београду у априлу 1941. године), и друго.

³ Ове документе издао је Медо Пуцић под именом *Споменици српски*, Београд, 1858. и 1862. г.

⁴ Њих је објавио Фрањо Рачки у загребачким *Старинама*, књ. 1 и 15. Видјети и: Фрањо Рачки: *Богумили и патарени*. Рад Југословенске академије, књиге 7 (1868), 8 (1869) и 10 (1870).

веровање и приказивао њихове тенденције, ми смо углавном упућени на пристрасну противничку литературу о њима, да би отуд сазнали нека од њихових начела. Али, у много случајева, где можемо наводе антибогумилске књижевности проверити другим изворима, као, на пример, од XIII–XV века у Босни, ми видимо да се они не слажу и да су, према том, многе од поставака проблематичне.“⁵

Католичком становишту, да је „црква босанска“ била јеретичка, а које су заступали Фрањо Рачки, Драгутин Прохаска, Александар Соловјев, Константин Јиричек, Вјекослав Клаић (и др), супротстављали су се монах Генадије, Божидар Петрановић, епископ Никодим Милаш, Атом (псеудоним Симе Томића), Вид Вулетић Вукасовић, Васо Глушац, Светислав Давидовић (и други), који су доказивали тезу да је „црква босанска“ једна од источних, аутокефалних православних (ортодоксних) цркава.

Српски историчари углавном су се слагали да су католичке оптужбе упућиване босанским крстјанима, због наводне јереси, настајале зато да се оправдају прогони, ратови и борбе против православног утицаја који је бивао све јачи у периоду босанске самосталности: „Православне и патарене мијешају и средњевјековни римокатолички писци, а то су чинили и Мађари (као заштитници римокатоличке вјере), да оправдају своје навале и претензије на Босну и Хум.“⁶

Постојало је и „треће стабло“ оних који су писали о овом питању (а које по многима представља „осовину“ историје Босне); њега су чинили Ћиро Трухелка и Јарослав Шидак, који су покушавали доказивати „како је то некаква *правоверна црква* која није православна, већ јеретичка и као таква независна од Цариграда и Рима.“⁷

Један од највећих савремених ауторитета за ову област, Миодраг М. Петровић, унеколико се разликује од претходних историчара. Додуше, и он сматра да је црква у Босни била

⁵ Владимир Ћоровић: *Босна и Херцеговина*. СКЗ, Београд, 1925.

⁶ Светислав Давидовић: *СПЦ у БиХ (од 960-1930)*. Нови Сад, 1998, стр. 42.

⁷ Миодраг М. Петровић: *Кудугери – богумили у византијским и српским изворима и „црква босанска*, Београд, 1998, стр. 80.

православна⁸, али износи и једно ново: по византијским и српским изворима (свети Симеон, митрополит солунски, Константин Филозоф и др), богумили су, у ствари, римокатолици, Латини, чији се дуализам састојао у мишљењу „да Дух Свети исходи из два извора: Оца и Сина“.

Истраживачи који су стајали на страни аустроугарских идеја и циљева, под притиском историјских чињеница, кориговаће своје неутемељене оптужбе по којима су *босански крстјани* наводно осуђивали све патријарсе и пророке из Старог завјета, па и Мојсија и Јована Крститеља, јер су „сви они од ђавола“; по којима су *босански крстјани* били против материјалне цркве, против црквене јерархије, накнадних светитеља и култа икона; по којима Бог није творац неба и земље и свега оног што је видљиво, већ је то зли дух, Луцифер; по којима је блажена Марија била анђео, а не људско биће, а Христос је имао нестварно тијело; по којима се припадници *цркве босанске* буне против поштовања *крста*, на ком је био разапет највећи представник добра, и не признају крштење, и не верују у промену вина у крв Христову, па не признају ни причешћа, итд.

Ставови домаћих историчара, да се та учења богумила или патарена не могу видјети, да нису присутна код припадника цркве босанске, налазе своје потврде када се сагледају њихови аргументи, који се заснивају на домаћим изворима и који о босанским *крстјанима* нуде сасвим другачију слику. Припадници цркве босанске, наиме, не само да признају свеце и да славе крсно име, већ се и заклињу се на крст; у њиховим редовима налазе се и господа, велможе па и сами банови и краљеви. Довољно је и овлашно погледати повеље босанских и хумских владара па да се види да су оне писане истим стилем као и повеље српских краљева и царева: обично на почетку имају крст и редовно ријечи: *уџ име отџа и сына и светога духа аминџ*.

⁸ „Богослужбене словенске књиге, на пример, које су произвољно приписиване *богумилима* у Босни, биле су и остале у богослужбеној употреби Православне цркве. Уклесани цртежи на надгробним споменицима званим „стећци“ („Гостољубље Аврамово“, тј. слика три анђела које је угостио Аврам под храстом, петао, штап и др.) јесу симболи својствени хришћанској православној уметности. Споменици са таквом симболиком, односно гробља, обично се налазе покрај православних храмова. (...)“.
Миодраг М. Петровић: *нав. дјело*, стр. 82-83.

Кулин бан, нпр, издаје Дубровчанима повељу 29. августа 1189. године, на Усјекованије главе Јована Крститеља (дакле, на православни празник)⁹; Матеј Нинослав у повељама из године 1240. и 1249. спомиње: Свету Тројицу, вољу „вишњегаша нашега Господа Бога Исуса Христа“, св. Богородицу, животворешчи крст, јеванђелије и све свете, и заклиње се у име своје и свих светих да ће се држати свега што је у тим повељама казао¹⁰. Исто тако, и бан Стјепан Котроманић¹¹ и бан Твртко¹² заклињу се за своје ријечи пред дједовима, гостима и старцима, односно пред босанском властелом, и помињу: св. Тројицу, Богородицу, крст, јеванђелисте, апостоле и 40 мученика; они поштују и мошти, и св. Григорија Чудотворца, потом св. Архиђакона Стевана и св. Димитрија (који се највише слави у источној цркви).

Хумски кнезови Мирослав, Петар, Толен, Андреј и Радослав (који су владали од 1180-1254) били су православне вјероисповијести; то се види из Мирослављевог јеванђеља, али и по његовој задужбини, манастиру св. Петра и св. Павла на Лиму, као и по повељама тих кнезова (које су исте као и оне претходно поменуте); кнез Мирослав био је рођени брат Стевана Немање, а зет Кулина бана, те је тешко и помислити да је он био патарен, богумил, који је уз то градио још и православне манастире и наручивао најраскошније јеванђеље са мношвом минијатурних икона и слика.

Дјело *Хвалов рукопис* намијењено Хрвоју, сплитском херцегу и кнезу Доњих Крајева, писано је 1404. г. од рођења Христова „у дане епискупства и наставника и свршитља цркве босанске, господина дједа Радомира“¹³. У овоме рукопису, који је нађен у болоњској библиотеци, у почетку се спомињу св. Тројица, а унутра се налази, последије псалама, и 9 пјесма које православна црква увијек додаје Псалтиру, јер је по њима састављен канон јутрења; ту се још виде и иконе Христа, Богородице, Јована Крститеља, апостола, Мосија и цара Давида¹⁴.

⁹ Миклошић: Monumenta serbica, стр. 1-2.

¹⁰ Миклошић: Monumenta serbica, стр. 28-29 и стр. 32-33.

¹¹ Гласник Земаљског музеја, 1906, стр. 403-405.

¹² Миклошић: Monumenta serbica, стр. 176.

¹³ Миклошић: Monumenta serbica, стр. 253.

¹⁴ Др Васо Глушац: *Средњовековна „Босанска црква“ била је православна*. Београд, 1924, стр. 7-8.

И на надгробним споменицима босанске властеле често се сусрећу знакови крста и ријечи: У име Оца и Сина и Духа Светога. Те споменике / стећке, народ и сад зове грчким (а тамо гдје живе римокатолици: старовјерским) споменицима. Нпр, на споменику госта Мишлена у Пуховцу стоји: „А се лежи добри господин гост Мишлен коему бише приредио по уредби Аврам свое велико гостољубство. Господине добри, када придеш прид господа нашега Исуса једнога, спомен и нас својих рабов.“¹⁵

Увидом у ове, домаће изворе свакако се могу донијети и исправнији судови о црквеној историји у БиХ и о наводном постојању „босанске херезе“. Један од заступника теорије да је црква босанска била богумилска, Михаило Динић, последије детаљнијих истраживања и увиђања системских грешака у приступима овој материји, морао је констатовати „да патаренство у Босни није напустило првобитно држање богумила само у односу према друштву и држави. Босански су патарени“, додаје он, „славили, н. пр., свеце, крсно име и велике кршћанске благодане (Рођење Крстово, Благовијест, Ускрс и др.), признавали Стари завјет, Страшни суд, молитву за мртве и милостињу, а нису одбацивали ни култ светачких моћи.“¹⁶

Закључак који се намеће гласи да у Босни и Хуму (и у цркви босанској) није било богумила, патарена, катаара, албигенза, манихејаца, павлићанаца, гностика, јеретика, ни источних ни западних, бар не оних које и какве описују римокатолички мисионари и инквизитори.¹⁷

Најувјерљивије образложење о природи крстјана, богомила и „цркве босанске“ чини се оно које је понудио Миодраг М. Петровић:

„Западна историографија је успела да заведе готово сву историографију тако што је скренула пажњу са римокатолика као

¹⁵ Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*. Књ. 3, стр. 10.

¹⁶ *Историја народа Југославије*, I, Загреб 1953, стр. 564-568.

¹⁷ Да их је било, ваљда би негдје остао траг о њима, бар последије 1463. године (Глушац, *нав. дјело*, стр. 49); међутим, ни израз ни ријеч „богумили“ не налазе се ни у једном домаћем извору (Давидовић, *нав. дјело*, 43). Ђоровић је испитивао стање на терену и о томе каже: „1872. бележило се да је француски вицеkonzул у Мостару видео у Јабланици, у Херцеговини, два богумилска села; а причало се, да је било остало нешто потајних богумила и око Кршева. Али ми, нигде, у читавој земљи, нисмо чули за какав сигуран траг о томе... У народу нема данас помена чак ни о самом имену њихов.“

богомила, представљајући за богомиле *крстјане* у Босни. У томе предводи фрањевац Фрањо Рачки који је у XIX веку, објашњавајући „Цркву босанску“, ставио у исти кош и помешао називе које сусрећемо у византијским и српским изворима (*богомили*, *кудугери*, *крстјани*) са називима које сусрећемо у латинским изворима (*манихејци*, *катари*, *патарени*). Због непостојања стварних – старих *богомила*, прибегло се лажном поистовјеђивању *крстјана* са њима, а Босна је била пуна *крстјана*. Тако се назив *крстјани* тенденциозно и неосновано наметнуо научном свету као синоним за назив *богомили*.¹⁸

Са таквог су полазишта грађене искривљене слике о „Цркви босанској“.

„Црква босанска“, у ствари, није била никаква црквенојерархијска организација са црквеном територијом и јурисдикцијом. Она је била нецрквена, чисто световна – мирска установа... дипломатско, саветодавно, арбитражно, посредничко тело при дворовима босанских владара и властеле. Састављена је од најумнијих, најугледнијих, најпоштенијих *крстјана*, задужених да заступају интересе својих господара... [они су били] познати као *поглавити крстјани*, тј. истакнути и проверени у исповедању православне вере.“¹⁹

1. 3. Етноним *Срб(љ)и*

Аустроугарска одступања од историјских истина, као што смо већ поменули, односила су се и на писмо и на језик. У псеудонаучним конструкцијама ишло се чак дотле да је Србима у БиХ одрицана аутентичност и конститутивност било које врсте: не само вјерска, језичка и културна већ и национална, етничка.

Као и у питању „цркве босанске“, и у разоткривању ових политичких намјера од највеће помоћи бивају извори, односно погледи у прошлост, у историју.

¹⁸ Петровић у овој својој студији показује како се назив *крстјани* користио и у Рашкој за именовање православних хришћана, и то на примјеру једног документа с краја 12. вијека а којег је потписао Свети Сава: „Његов потпис на уговору о куповини винограда за Посницуу Кареји, на Светој Гори, гласи: „Всехъ правоверньнихъ крстыјанъ мол[а]бникъ Сава грешњыи“. (Миодраг М. Петровић, *нав. дјело*, стр. 84-85)

¹⁹ Миодраг М. Петровић: *нав. дјело*, стр. 86-87.

Етнички назив за групу племена која су се у 8. и 9. вијеку груписала у планинским предјелима од Саве до Лима и од Цетине до Бојане – да су *српска* – први пут се спомиње, каже Владимир Ћоровић, баш у Босни, и то 822. године у *Аналима* франачког писца Ајнхарда (у извјештајима о франачким освајањима и о отпору Људевита Посавског). Константин Порфирогенит забиљежио је да племе захумских владара Вишевића – *Срби* – вуче лозу „од некрштених становника око реке Висле”. У то племе овај образовани византиски цар, савременик догађаја, сврстава: Босанце, Рашане, Требињане, Конављане, Дукљане, Захумљане и Неретљане. Године 927, када Часлав обнавља регионалну превласт Рашке и под своју власт сакупља цијелу данашњу Босну (до Пливе, Ливна и Цетине), први пут се за ову читаву државну творевину употребљава скупно име *Србија*, η Σερβλία. Српско име, наводи Ћоровић, од тада постаје шира ознака за племена истог поријекла и особина.

Када је у манастиру Милешеви, над гробом Светог Саве, 1377. крунисан Стјепан Твртко I (1353-1391), он је добио назив: „Стјепан, краљ Србљем, Босни, Приморју, Хлмсци земљи, Дољним Крајем, Западним Странама, Усори, Соли, Подрињи и к тому”.²⁰

И каснији босански краљеви, Стјепан Дабиша, краљица Груба (Јелена), Стјепан Остоја, Твртко II, Стјепан Остојић, Стјепан Томаш, Стјепан Томашевић, често својим титулама додају ознаке: „Краљ Србљем и Босни“.

Наведени примјери, премда редуковани до највеће могуће мјере, итекако показују све неутемељености и апсурдности поменутих лажноисторијских конструкција аустроугарске политике о непостојању етнонима *Срб(љ)и* у БиХ.

1. 4. Писмо

Што се тиче писама на подручјима која су у прво вријеме насељавала српска племена, у употреби су биле двије азбуке:

²⁰ Стјепан Твртко I, синовац и наследник Стјепана II Котроманића (бан од 1353-1377, а краљ од 1377-1391), највећи владар Босне, окунио се уз пристанак кнеза Лазара Хребљановића, а обојица су, као и многи прије њих, нпр. бан Кулин, били у сродству са рашким владарима Немањићима.

„ћирилица, која је претежнија у источним деловима њихових земаља²¹, и глаголица; касније, у 14. веку, у употребу улази и трећа азбука: латиница.“²²

Највећи број старословенских споменика писаних глаголицом потиче из Македоније (настајали су од 10. до 11. вијека): *Зографско јеванђеље*, *Асеманијево јеванђеље*, *Охридско јеванђеље*, *Синајски псалтир* и др. Међутим, један од највећих глагољских споменика потиче са наших простора: то је *Маријино јеванђеље*²³. Ово, у ствари, четворојеванђеље има 147 листова, а „његов преписивач је био са наше, штокавске територије, гдје је владао источни обред“²⁴. (...) „*Маријино глагољско јеванђеље* поред многобројних ћирилских додатака попуњено је у 14. веку читавим континуираним ћирилским текстом (Јованово јеванђеље, глава I, 1-23). Сви ћирилски додаци у том споменику носе српски карактер“²⁵

Најстарији споменици писани ћирилицом, рукописне књиге и акта, датирају из 12. вијека, и то су: Потписи великог жупана Стефана Немање и брата му кнеза Мирослава (на латински писаном уговору о миру са Дубровником од 27. 09. 1186. године),

²¹ Говорећи о споменицима из 12. вијека Петар Ђорђић каже да наведени ћирилски рукописи и натписи „потичу из времена када су постојале три самосталне наше државне творевине. Највећа од њих била је великожупанска Рашка уједињена са Зетом и Хумом, затим босанска бановина и мала дубровачка општина, која је тада још била претежно романска, у којој се ћирилско писмо јавља тек у почетку 13. века у сасвим ограниченој, дипломатској преписци са оним јужнословенским државама у којима је ћирилица било званично, државно писмо.“ (П. Ђорђић: *Историја српске ћирилице*. Београд, 1987, стр. 68.)

²² Александар Белић: *Азбука*. Народна енциклопедија СХС. Напомена: на крају одреднице Белић додаје да се у БиХ употребљавала и готица, истина „доста ретко“, за штампане књиге, а најзад, каже он, „од 17. века употребљавала се и пета азбука, турска, код наших муслимана на народном језику (у најновијој преради она се зове *матуфовица*)“.

²³ Ово је јеванђеље назива још и *Маријинско*, називано тако по његовом латинском називу, *Codex Marianus*, који му је дао његов први издавач, В. Јагић (Петроград, 1883), односно по манастиру, управо скиту, Рођења Богородице Марије у Светој Гори и познат је ту под именом Богородица, раније Ксилург (Петар Ђорђић стога сматра да би му бољи назив био *Богородичко* или *Ксилурико јеванђеље*. *Нав. дјело*, стр. 42).

²⁴ „*Маријино јеванђеље* је писано у време када је у средишњој српској области, у граду Расу, већ било епископско средиште, из којег се управљало читавом источном црквом у српским земљама. Врховни црквени поглавар био је охридски архиепископ.“ (П. Ђорђић, *нав. дјело*, стр. 63).

²⁵ Према томе и старословенски глагољски споменици пружају у већој и мањој мјери палеографску грађу и за историју ћирилице (П. Ђорђић, *нав. дјело*, стр. 44).

Повеља бана Кулина (писана на латинском и на српском језику од 29. 08. 1189), Потпис кнеза Мирослава (на латински писаној повељи од 17. 06. 1190. године), Мирослављево јеванђеље (с краја 12. вијека, а садржи 181 лист), Хиландарска Немањина повеља (из 1199), и Вуканово јеванђеље (око 1200, писао га „старац“ Симеон, за великог жупана Вукана).

У 13. вијеку у Босни се књижевна дјелатност углавном своди на преписивање Светог писма, док више оригиналности пружају пословни списи и уговори. Свакако треба поменути и умјетност стећака, о којој Владимир Ћоровић каже: „Скулптуре на неким од њих, на пр. у Згошћи, иду у ретка дела праве средњовековне уметности у нас и имају технику која изненађује. По садржају су занимљиви исто тако. Утицај западних, понајвише стереотипних латинских, гробних формула да се утврдити на више страна. Али, неке од њих имају чак и ширег књижевног значаја. У многим је, на пример, казана ова мисао: не дирајте у гроб мртвог, или простите га, јер, казује покојник, „ја сам био као ви, а ви ћете бити како и ја” или „ви ћете бити како ја, а ја не могу бити како ви”. Ову популарну заклетву приписују арапском песнику Ади из VI века, па да је од њега прешла свима културним народима. Нарочито је честа код Латина Средњег Века.“²⁶

Што се тиче писма, традиционалну уставну ћирилицу (која одговара садашњим великим словима), а била је уобичајена у богослужбеним и црквеним књигама (одатле словенски: *устав*, лат. *мајускула*; *књишко писмо*), на крају 14. вијека замјењује брзопис, и то понајвише у канцеларијским актима, а који се може упоредити са нашим писаним словима (слов. *брзопис*, рус. *скоропись*, лат. *минускула* или *курзив*; *пословно писмо*). Специфичност босанске ћирилице у односу према рашкој не односи се, међутим, на палеографске специфичности овог писма, како су то покушавали конструисати Ћиро Трухелка и његови настављачи, нити је оно било „писмо богумила, католика и муслимана“ (како се наводи у ЈАЗУ-овој енциклопедији), него

²⁶ Ћоровић (*нав. дјело*) наводи и низ других занимљивих садржаја са стећака, од којих нам пажњу посебно привлачи један запис из Ходова: „Мољу ви се брати и господо, немојте ми кости претресати”; Ћоровић у напомени проциљиво запажајући каже да му се чини да су овдје првобитно били стихови који гласе: Мољу ви се, господо и брати, / Немојте ми кости претресати!

сасвим супротно – њена је посебност „у томе што снажније показују знакове српског језика“, односно, у њеном традиционализму, у чувању старијих особина дукљанско-хумске школе:

„Њезини главни и готово једини носиоци и корисници били су *крстјани*, који су се сами тако називали. Већ сам гласовни облик тог назива, који је као такав био првобитно раширен у свима нашим крајевима, указује на конзервативност оних који су такав назив доследно чували. То су били немногобројни верски активисти којима се обично придева неаутентични назив богумили. Њихова једина лектира били су ћирилски преписи новозаветних књига у којима је језик био старословенски који је као и у осталим нашим областима прилагођен локалном народном изговору... И тако, готово све рукописне књиге које су настале у Босни, и поред неких својих спољашних особина, у основи биле су заједничке свима који су и ван Босне одвајкада имали ћирилску писменост.“²⁷

Што се тиче лапидарних споменика, који су настајали као натписи или као надгробни споменици, и код њих, као и код картографских споменика, најстарији сачувани ћирилични примјерци (код Срба иначе) потичу са подручја Босне и Хума. Неки од њих су *Хумачка плоча* (10-11. вијек), *Мирослављев натпис* на цркви св. Петра у Бијелом Пољу (крај 12. в.), *Благајски натпис*, нађен у Благају код Мостара, *Грдов натпис* (надгробни натпис требињског жупана Грда, нађен у селу Пољицама код Требиња), *Поваљски натпис* (у селу Повљима, на острву Брачу; око 1180), *Кулинов натпис* (у селу Мухашиновићима, код Високог, у Босни; око 1200), и др. Сви ови споменици²⁸ писани су ћириличним писмом и у вјерском погледу одражавају не патаренску јерес, већ православни канон.²⁹

Међутим, као ни „црква босанска“, ни ћирилично писмо није било поштеђено аустроугарских квазинаучних „преинака“. Њихова генеза изгледа овако: прво је Иван Кукуљевић Сакцински

²⁷ Петар Ђорђић, *нав. издање*, стр. 130.

²⁸ Занимљив је податак да од око 5000 стећака тек нешто више од 300 садржи натписе.

²⁹ Многи од њих почињу с хришћанским знаком крста (Ва име Отца, Сина и Светога духа); в. Лазо М. Костић, *Културне прилике Босне и Херцеговине*, Швајцарска 1971, ст. 29.

1855. године за ћирилицу створио нови назив – „босанчица“, који је имао функцију да изокрене истине о српству Босне и Хума. Фран Курелац поновио је тај псеудотермин 1861. године, док је Тиро Трухелка почетком 20. вијека (од 1909) почео ћирилично писмо различито да назива: *босанчицом*, *босаницом*, чак и *хрватском ћирилицом* (а у овом случају се за ћирилско писмо у рашкој, наводи он, треба употребљавати термин *старобугарска ћирилица*), дакле: свакако, само да се у употреби не здржи њен простонародни и изворни назив: *ћирилица*.

Премда терминолошке ријечи „босанчица“ нема ни код Вука, ни у Броз-Ивековићевом рјечнику, ни у Рјечнику ЈАЗУ-а, њега ипак олако прихватају многи хрватско-босански новознанственици: Мате Тентор, Доминик Мандић, Павао Анђелић, Мехмедалија Мак Диздар и др. Крајњи циљ овога нетачног називања био је да се превари јавност и да се створи основа за тезу како БиХ по природи и по старинама нису српске земље, већ хрватске, односно хрватско-бошњачке.

Тај план, настајао средином 19. вијека, почињао је да се извршава са аустроугарском окупацијом БиХ, а поготово по њиховој анексији ових покрајина. Исти сценарио постојао је и за растројавање српског језика, тј. за настајање „босанског језика“.

1. 5. Језик

И у расправи о називу језика којим се говорило/говори у Босни и Херцеговини, добро би било избјећи замке које су у прошлости (а и данас је то евидентно) пред истраживаче постављале (гео)политике претенциозних сусједа и/или интересних групација. Стога би и у овом случају било корисно видјети како су тај језик називали неки од историчара, лингвиста и учених путописаца из прошлости.

Дубровчани су прву ћириличну штампану књигу објавили 1512. године у Млечима (био је то *Молитвеник* који је највјероватније био намијењен и католицима у Хуму и Босни), и то на српском језику, или како стоји у оригиналу: „in littera et idiomate serviano“. Другу по реду ћириличну штампарију, која није била

намјењена православним хришћанима, основао је 1561. године протестант Примож Трубар, у Ураку, у Њемачкој, и у њој су два српска штампара из Босне, Матија Поповић и Јован Малешевац (за које се зна да су претходно преписивали и српскославенске текстове), штампали *Таблу за дјецу* (буквар) и *Катехизмус*, обје „in der Syruischen Sprach“.

Матија Дивковић објављивао је свој *Наук крстјански* у Млецима у више наврата (1611, 1616, 1621, 1640), и то увијек ћирилицом. Прво издање гласило је „Наук крстјански за народ словински“ и штампано је, како он каже, са „слови српскијема“; друго издање имало је наслов „Наук крстјански с мнозијема ствари духовнијем“, а међу којима је и „Плач блажене дивице Марије, који плач исписавши сербски фра Матие Дивковић из Иелшак“ (село Јелашак код Олова, Босна).³⁰

У историјама српске ћирилице често се наводи славонски пјесник Антун Матија Рељковић: стихови који слиједе, из његовог дјела „Сатир илити дивји човик“ (Дрезден, 1762; Осиек, 1779), настали су као одговор једном његовом земљаку који је тврдио да његови преци прије напуштања Босне нису знали писати:

О Славонче! Ти се врло вараш,
Којигод ми тако одговараш;
Ваши стари јесу књигу знали,
Српски штили, а српски писали;...³¹

И не само босански фрањевци, него и дубровачке канцеларије, и везирске уредбе, и тзв. хајдучка писма, сви који се додирују или повремено бивају везани за Балканско Полуострво, за званични језик и опште писмо (све до 17. вијека, па и касније) користе српски језик и српску ћирилицу.³²

³⁰ Лазо М. Костић, *нав. дјело*, 51.

³¹ Матија Антун Рељковић: *Сатир илити Дивји човик*. Загреб, б.г., стр. 99.

³² В. Ђоровић (*нав. дјело*): „И православни и католици и муслимани писали су у читавој Босни и Херцеговини само ћирилицом... Фра Лука Карагић је 1737. једним расписом чак изрично забрањивао фрањевцима употребу латинице. Тек пред крај XVIII века, у тешњим везама са Далмацијом и Хрватском, фрањевци све више усвајају латиницу, да је од XIX века потпуно приме.“

Бенедикт Курипеша, путујући 1530. године кроз Босну и описујући у околини Рогатице гроб босанског војводе Радослава Павловића (који је владао Требињем и дијелом Босне до ријеке Дрине), каже: „На великом надгробном споменику истесан је *на српском језику и српским писменима* напис са овим мислима: Ја, војвода Павловић од Радасела, господар и кнез ове земље, лежим овде у овом гробу. Док живљах не могаше ме турски цар никојим јунаштвом, ни каквим даровима, па ни борбом, ни великом силом са моје земље ни потиснути нити побједити; још мање сам мислио да се одрекнем своје вјере. Бог ми је дао да сам много пута побједио Турке. Хвала Богу и слава што вазда вјерових и што своју земљу остављам још у хришћанској вјери.“³³

У фрањевачком манастиру Фојници чува се једна ћирилична књига из 14. вијека о старим балканским грбовима, а њен наслов гласи: „Родословие Босанскога алити Илиричкога и Србскога владања. Заједно постављено по Станиславу Рубчићу – попу. На славу Стипана Немањића, Цара Србљина и Бошњака, 1340.“ Артур Џорџ Еванс, енглески балканолог, на путу по Босни 1875. године спомиње ту књигу о грбовима и каже: „На почетку је био босански натпис, исписан старим српским словима, који би преведен на енглески гласио: Књига грбова племства Босне или Илирије и Србије, средио Станислав Рубчић, свештеник, у славу Стефана Немање, цара Срба и Босанаца. У години 1340.“³⁴

Ватрослав Јагић, описујући *Повељу Кулина бана*, навео је да је теко лијепо написана да се мора вјеровати да се давно прије Кулина тамо писало ћирилицом „а народнијем језиком српскијем“.³⁵

И словеначки лингвиста Франц Миклошич је *Повељу Кулина бана*, као и све друге акте, писма и исправе из Босне и Хума, сврстао у српске споменике, и објавио их у Бечу (1858) под насловом: *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii (Споменици српски...)*. На исти начин објављују их и други слависти: дубровачки пјесник и археограф Медо Пуцић

³³ Бенедикт Курипеша: *Путонис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*. Превео с њемачког Ђорђе Пејановић. Сарајево, 1950 (оригинал: 1531).

³⁴ Лазо М. Костић, *нав. дјело*, 49.

³⁵ Ватрослав Јагић: *Хисторија књижевности народа хрватскога и српскога*. Загреб, 1867, стр. 142.

(*Србски споменици*, I-II, архивска грађа, Београд, 1858-62), чешки историчар и филолог, проф. Константин Јиричек (*Споменици српски*, Београд, 1892), мађарски палеограф Лајош Талоци, итд.

Насупрот ових ауторитета и њихових именованја тог језика (на којем су, дакле, написани и најстарији, и најљепши, и најбројнији картографски и лапидарни споменици), на почетку аустроугарске владавине у БиХ појавио се и нови назив за њега, а он је гласио – босански језик. Послије лажног представљања „цркве босанске“, послије промјена назива писма, од ћирилице у – босанчицу, није потребно посебно објашњавати ни ову појаву, везану за назив језика, ни узроке који су до ње довели, ни њене крајње циљеве.

Због свега тога, и *због истине као такве*, треба поменути и истакнути и оне научнике који су се успротивили тим аустроугарским плановима и пројекцијама; Ватрослав Јагић, Франц Миклошич, Петар Колендић, Драгутин Прохаска, Милан Решетар, Брана Недељковић, Грегор Чремошник, Ватрослав Облак, али и многи други, уз помоћ научних и објективних доказа, аргументовано су негирали све наведене псеудоисторијске тезе и „преинаке“ о цркви босанској, о ћириличном писму и о називу језика у Хуму и Босни.

1. 6. Корпус српске књижевности

Расвјетљавање претходних питања итекако добија на значају када се отвори расправа о периодизацији српске књижевности у БиХ. Наиме, ако и изворни говорници, и путописци (често странци), и они који се граниче са Босном и Херцеговином, као што су Дубровчани или Славонци, именују језик тих регија *српским* (условно до 1850. године, када се вјештачки ствара његов нови назив); ако је писмо којим се тај језик записује *ћирилично*, и ако је званична, државна црква (у најдужем периоду самосталности и Хума и Босне) била једна од источних, православних цркава, онда је више него очигледно да је народ који је живио и који живи на просторима Босне и Херцеговине

(било у ужем или у ширем значењу назива ових земаља) – да је то српски народ.

Периодизација одређене књижевности, па тако и српске у БиХ, условљена је одређењем њеног *корпуса*, односно скупа њених дјела, али и одређењем њених граница у односу на друге словенске књижевности. А то је питање, свакако, органски везано за расправе о етносу, у којем та књижевност настаје, те о језику и писму, на којем се она ствара.

Као што је то чинила и традиционална славистика (Домбровски, Шафарик, Јагић, Срезњевски, Пипин), и савремена србистика полази од језика као основног критерија у одређењу српског народа и његове књижевности. На трагу Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, у складу са ставовима водећих историчара српске књижевности (Стојана Новаковића, дум Ивана Стојановића, Тихомира Остојића, Павла Поповића, Јована Скерлића)³⁶, основно обиљежје српског народа јесте српски језик, односно штокавско нарјечје; тим језиком говори један народ који је раздјељен по вјероисповијестима на три дијела, на православце, римокатолике и на мухамеданце. Истовремено, Срби су „вишеазбучан“ народ, који данас употребљава два писма: ћрилицу и латиницу, а у прошлости су дјеломично у употреби били још и глагољица и арабица. На ова одређења веже се и сљедеће: корпус српске књижевности подудар се се опсегом српског језика: све што је у прошлости писано на српском језику, штокавским нарјечјем, уколико је постојала свијест о тој припадности или се она није пак изричито негирала, припада (или: може да се придружи) српској књижевној традицији.³⁷

Погледајмо, кроз неколико примјера, како су се ови принципи читавали у дјелима поменутих научника.

³⁶ Стојан Новаковић: *Историја српске књижевности* (1867. и 1871), дум Иван Стојановић: *Дубровачка књижевности* (1900), Тихомир Остојић: *Историја српске књижевности* (1910/1923), Павле Поповић: *Преглед српске књижевности* (1909), Јован Скерлић: *Историја нове српске књижевности* (1914), и др; видјети и: Петар Милосављевић: *Систем српске књижевности* (1996).

³⁷ На приговоре да Срби намећу своје име другима, Петар Кочић одговара: „Исповједајући своје дубоко увјерење да су Босна и Херцеговина, по свом националном обиљежју, српске земље, ипак нећемо никоме наметати српско име. Нека се зове како ко хоће и милује, а ко нам приступи, добро нам дошао...“ („Наша ријеч“, 1907. Видјети у *Сабраним дјелима* П. Кочића, књига III, Бања Лука-Сарајево, 1986, стр. 125)

У предговору своје *Историје српске књижевности* (Праг, 1865)³⁸ Павел Јозеф Шафарик овако дефинише њен опсег: „Да би била потпуна, историја књижевности Срба требало би подједнако да обухвати књижевна остварења свих грана тог племена, наиме, самих Срба, Босанаца, Далматинаца, затим Хрвата - граничара и Славонаца, јер све те гране народа говоре само једним – иако, према крају, различито обликованим – наречјем, а по језику, а тим и по својој суштини, њихова књижевност чини једну велику међусобно повезану целину.“³⁹

И руски историчар књижевности Александар Пипин, у својој *Историји славјанских литература* (1879), управо на основу језика придружује српском корпусу књижевности Дубровника и Далмација, а онда и Илирског покрета.

Ни Стојан Новаковић (у *Историји српске књижевности*, из 1867. и 1871) не прави разлике између Срба православаца и Срба католика. Тако он нпр. у тзв. „први раздео“ српске књижевности сврстава и „глагољско-словенску књижевност попова глагољаша у Далмацији“, док у „другом разделу“, који би се, по његовом мишљењу, могао звати „раздео далматинско-дубровачки“, он посматра књижевни живот у Хрватској, Славонији и Угарској.

И Ватрослав Јагић (*Хисторија књижевности народа хрватскога и српскога*, из 1867) декларативно прихвата етничко и језичко јединство Срба и Хрвата, али се већ код њега види тенденција да се између њих уведе разлика по вјероисповијести и по писму. Ђуро Шурмин (*Повијест књижевности хрватске и српске*, из 1898) иде и корак даље: он сматра да Срби и Хрвати имају један језик, али да је етнички ријеч о два народа, па према томе и о двије књижевности.

Схватања Тихомира Остојића о Илирском покрету (*Историја српске књижевности*, из 1910. и 1923. године) свакако могу бити подстицајна за слична питања и у бх. књижевности; он, наиме, књижевност овог покрета сматра дијелом српске књижевности, и то због језика на којем настаје, због националне припадности

³⁸ П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*. Приредила Мирјана Д. Стефановић, Београд – Нови Сад, 2004.

³⁹ П. Ј. Шафарик, *нав. дјело*, стр.7.

појединих илираца (Петар Прерадовић), а онда и због неких поетичких особина које произилазе из српске књижевне традиције (Иван Мажуранић).

Дакле, што се српског књижевног корпуса тиче, може да се изведе сљедећи закључак: сви наведени аутори сврставају књижевност која је настајала на штокавском нарјечју, и то не само у Босни и Херцеговини него и иначе, у српску књижевност. Покушаји раздвајања тог корпуса по националним критеријима (Јагић, Шурмин) нису били научно одрживи, а неријетко су, сами по себи, бивали и контрадикторни.⁴⁰

1. 7. Периодизација српске књижевности у БиХ

Првобитна, дводјелна периодизација српске књижевности, на стару и нову (Добровски, Шафарик), временом се мијењала у тродјелну, јер се поред два претходна појављивао и трећи период, тзв. средња књижевност (Суботић, Пипин). У каснијим историјама (послије Јагића и Новаковића) устаљује се четвородјелна подјела српске књижевности – на стару, средњу, народну и нову, а која је сасвим прихватљива и када се посматра српске књижевности у БиХ. Периодизација ове књижевности (у једном нацрту) може да изгледа овако:

I. Стара књижевност – траје од првих писаних споменика до турске окупације, закључно са радом горажданске (1520-1523) и милешевске (1544-1557) штампарије; оквирно, дакле, од 12. до 16. вијека (изван Херцеговине и Босне до 18. вијека⁴¹). У овом периоду, као што то чини Остојић у цјелокупној српској

⁴⁰ Такав је случај са *Рјечником хрватског језика*, којег су његови аутори, Фрањо Ивковић и Иван Броз, створили на лексици преузетој из Вуковог *Српског рјечника* и из дјела српских писаца (Даничића, Његоша и Милићевића), и у којем су тај језички корпус назвали хрватским благом!

⁴¹ Говорећи о српском штампарству у Турској империји (у којој је радило осам српских штампарија: Горажде 1520-1523, Рујно под Златибором 1536/37, Грачаница 1538 /39, Милешева 1544-1546, Београд 1552, Милешева, други пут, 1557, Скадар 1563, и Мркшина црква, покрај Ваљева, 1562-1566), Павле Ивић и Митар Пешикан кажу: „Једино се штампарија из Горажда није угасила, него је пренесена у Румунију, где су њеном опремом штампане књиге од 1545. до после 1580. године. Штампали су их Мојсије из Дечана - ранији штампар Божидара Вуковића, Димитрије Љубавић - унук

књижевности, могу се разликовати два одсеја: први је старословенски (од 863. до 1171 године), а у који се наша књижевност укључује на основу *Маријиног јеванђеља*, једног од највећих глагољских споменика, који потиче са наших, штокавских простора, и чији ћирилски додаци (Јованово јеванђеље), настали у 14. вијеку, носе српски карактер.⁴² Други одсјек овог периода обухвата књижевност у Хуму и Босни (од Кулина бана до престанка рада поменутих штампарија). Ова књижевност настаје и развија се на територијама српских средњевјековних држава западно од Рашке: првенствено у Босни и Хуму, али и на Приморју, у Далмацији, Дубровачкој Републици, а онда и изван јужнословенских простора: у Венецији, у Румунији и на Светој Гори.

II. Средње доба – траје од престанка рада горажданске и милешевске штампарије (1523/1557) до почетка рада Сопронове печатње / босанско-вилајетске штампарије (1866). Овај период турске владавине обиљежава непостојање континуираног рада на пољу књижевности и умјетности уопште; појаве ријетких писаца и дјела више су знакови одржавања писмености него трајања књижевности (у правом смислу те речи); професионалне, класне, територијалне и језичке (српски, турски, арапски, перзијски) подијељености објективне су препреке у проучавању овог периода, у оквиру којег настају: стари записи и натписи, епиграфска књижевност, историографска српска књижевност, књижевност босанских фрањеваца, муслиманска књижевност на српском језику

Божидара Горажданина и румунски штампар Ђакон Кореси. У Румунији су штампане и две књиге за потребе српске цркве, 1580. и 1648. године. Ова друга је истовремено последња из циклуса књига старословенског језика српске редакције. “Та друга књига, Цветни Триод или Пентикостар, по сазнањима Стојана Новаковића (*Српски штампари у Румунији*. Годишњица Николе Чупића, књ. 17, Београд, 1897, стр. 335-341), „штампана је у Трговишту, старањем јеромонаха Јована, Светогорца, постриженика босанског манастира Гомионица, а родом из Каменграда у Босни“. И у 18. вијеку наставља се штампање српских књига (сада руском редакцијом црквенословенског језика) у Влашкој, у Римнику, и у Молдавији, у Јашију.

⁴² „*Маријино јеванђеље* је писано у време када је у средишњој српској области, у граду Расу, већ било епископско средиште, из којег се управљало читавом источном црквом у српским земљама. Врховни црквени поглавар био је охридски архиепископ.“ (Петар Ђорђевић, *нав. дјело*, стр. 63).

(алхамијадо, књижевност писана арабицом, тј. арапским алфабетом⁴³), политичка и публицистичка дјела.

III. Народна књижевност – има непрестани континуитет, који траје од самих почетака словено-српске културе, до времена записивања (крај 19. и почетак 20. вијека). Мјесто настанка и биљежења, због многобројних сеоба, нису се увијек подударали, а и објављивање дјела из ове књижевности често је било изван БиХ (у Италији, Аустроугарској, Њемачкој, Србији). Биљежења у 19. вијеку прожимају се са периодом почетака *нове српске књижевности у БиХ*, док су се у времену националних подјела у 20. вијеку неријетко дешавала и присвајања / отуђења ове књижевности, нарочито од стране хрватских и муслиманских историчара и приређивача.

IV. Нова књижевност – траје од почетка рада Сопронове печатње / босанско-вилајетске штампарије (1866), односно од почетака излажења периодичних публикација, часописа и годишњака, када се у већем броју отварају и школе и богословије у БиХ. Ова књижевност у својим почецима скоро у цјелини произилази из народне књижевности, и та фолклорна традиција добија своје варијације у многим њеним врстама и облицима. У каснијем развоју она се све више осамостаљује од тих утицаја, а све се више стапа са модерним токовима у српској, али и у европским књижевностима. Подјела *нове књижевности* на веће одсјеке (1866-1918, 1918-1941, и 1945-1992) подложна је, наравно, и додатним дијелењима на прецизније одређене књижевне правце и токове (а који се могу пратити и по родовима, врстама, поетикама, стиловима, идејама, писцима). Први наведени одсјек дјелимично, и други у потпуности, представљају сједињење ове регионалне са свеукупном српском књижевношћу.

1. 8. Правци српске књижевности у БиХ у 19. вијеку

У другој половини 19. вијеку у српској књижевности у БиХ, као што се види из наведене периодизације, послије три вијека

⁴³ За арапски алфабет забиљежени су сљедећи називи: алхамијадо (аљамијадо), арабица / аребица, матуфовица / матуфовача, мектебица

дошло је до појаве нове књижевности; уз то, то је вријеме и интензивног биљежења народног стваралаштва, односно кодификовања народне српске књижевности. Тај вијек, дакле, није био буран само у политичким дешавањима (Први и Други српски устанак, револуционарна 1848. година, буне и устанци Срба у БиХ, смјена царстава, турског са аустријским, у БиХ) него и у областима културе и књижевности. У њему се, као и цјелокупној српској књижевности у БиХ, могу пратити различити токови или правци, а које ћемо, у периодизацији која слиједи, додатно насловљавати по најзначајнијим часописима који су били карактеристични за те књижевне правце.

1. 8. 1. Књижевни почеци („Српско-далматински магазин“)

Српски су писци из БиХ на почетку 19. вијека и живјели и стварали изван земаља из којих су потицали; њихова се дјела стога тешко могу и оправдати у овоме корпусу. Ипак их придружујемо, прво зато што они најчешће и нису својом вољом одлазили из своје земље, већ су или бјежали од зла или су силом били тјерани у изгнанство; а онда и зато да се наговјести, или бар наслути, какви су правци и домети наше књижевности могли бити да није било вјековног ропства и мрака под Турцима. У оквиру ове књижевности, наиме, могу се издвајати и тенденције класицизма (Лука Милованов), и просвјетитељства и рационализма (Васа Пелагић, Гавро Вучковић Крајишник), и предромантизма (Симо Милутиновић Сарајлија).

На другој страни, завршне деценије књижевности *средњег доба* показују се као веома важне за настанак и профилацију *нове српске књижевности у БиХ*, поготово због књижевних утицаја који су се преносили из прве у другу половину вијека, а онда и због континуитета у развоју појединих облика књижевног рада (описи народног живота, биљежење усмене књижевности, мемоарска дјела, и сл). Највећа препрека да се ова два периода посматрају заједно била је што књижевност *средњег доба* није настајала и, што је важније, није ни публикована у Херцеговини

и у Босни, већ изван њих. Мјеста у којима писци овога периода објављују своја дјела (у Њемачкој, Аустроугаској, Русији и у Србији) веома су удаљена од БиХ (поготово у духовном смислу), баш као што понекад и настају у (физички) далеким колонијама Отоманског Царства, у Малој Азији (изгнаничка дјела Гавре Вучковића и Васе Пелагића).

Главна публикација овог периода, годишњак који окупља и обједињује скоро све значајније писце, СРПСКО-ДАЛМАТИНСКИ МАГАЗИН (у почетку АЛМАНАХ), ипак није био много удаљен од БиХ: излазио је у Карловцу (1836. и 1837.), Задру (1838-1849), Загребу (1850. и 1851.), Бечу (1856, за године 1852. и 1853.), па опет у Задру (1862-1873). МАГАЗИН је био веза средње и нове српске књижевности, али исто тако и књижевности изван и књижевности која је настајала у БиХ; он је означавао и почетке књижевне делатности наших свештеника. У њему сарађују Јоаникије Памучина, Прокопије Чокорило, Серафим Шолаја, Јован Сундечић, Ато Марковић Сломо, Иван Фрањо Јукић, Нићифор Дучић. Ту су и писци из Војне Крајине (Божидар Петрановић, Никола Беговић), илирци (Петар Прерадовић), и многи други. Рубрике о историји, географији и народном животу, о старинама и о усменој књижевности, наћи ће своје мјесто и у првим часописима који ће појавити у БиХ.⁴⁴

1. 8. 2. Светосавски покрет („Босанска вила“)

Из ослободитељских и државотворних захтјева, у којима су се износили и бранили докази да су „Босна и Херцеговина од

⁴⁴ О књижевном утицају и културном значају *Српско-далматинског магазина* Нићифор Дучић каже: „Ја смијем слободно рећи: да је овај часопис, послје Вуковијех књига, најмилији нашем народу барем у: Далмацији, Дубровнику, Боци, Црној Гори, Херцеговини и Босни. То се тврди и тијем: што је покрај Вуковијех књига прокрчио пут и отворио вољу народу за читање у тијем областима... „Српско-далматин. магазин“ је у Херцеговини, да не рекнем: прва, али, јамачно, најприступачнија српска књига, коју са слашћу читају: и калуђери, и попови, и трговци и занатлије и ђаци, који су до скоро учили и читали црквенословенски: буквар, часословац, мјесецословац и псалтир... И заиста, свака кућа у Херцеговини, у којој ма ко зна читати, има: или Вукову макар једну књигу, или Српско-далматински магазин.“ (Н. Дучић: *Обзнана Српско-далматинског магазина*, „Млада Србадија“, Београд, 1871. Преузето из књиге: *Записи о Црној Гори, Старој Херцеговини и Србији*. Гацко, 2003, стр. 254-255)

давнина српске земље“, да су то „наследне земље Светога Саве“, произилазили су и доминантни књижевни облици овог, првог дијела *нове српске књижевности у БиХ*: записи легенди, предања и народних вјеровања, историјске прозе, а онда и антропо-географски и етнографски радови. По тим преокупацијама БОСАНСКА ВИЛА није усамљена: сличне оријентације су и ДАБРОБОСАНСКИ ИСТОЧНИК и ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА.

По броју Вукових настављача, националних ентузијаста и књижевних почетника, овај правац је најбројнији и у свему превазилази очекиване резултате и најсмјелијих културних радника тог времена. Не без разлога, овај се правац додатно насловљава по БОСАНСКОЈ ВИЛИ, часопису који је предњачио и у културном, и у просвјетном, и у књижевном препоруду српског народа у БиХ.

Што се имена писаца и стваралаца тиче, они су се у ВИЛИ (па и у цијелом покрету) окупљали по најслободнијем схватању појма српске саборности; њихове разноликости кретале су се у распону од наивних сакупљача народних умотворина, ђака, шегрта и сељана, па све до поетички сасвим изграђених пјесника и приповједача (А. Шантић, П. Кочић, С. Ћоровић).

Сакупљање народних умотворина, етнографски и антропо-географски рад, умјетничка књижевност (поезија, проза, драма), књижевна критика, преводилаштво, остале књижевне врсте (путописи, мемоари...), области су које, свака за себе, завређују немалу истраживачку пажњу.

1. 8. 3. Књижевност високе умјетности („Зора“)

Развој *нове српске књижевности у БиХ* најбоље се види у стваралаштву тзв. Мостарског књижевног круга, који од 1896, када Алекса шантић и Светозар Ћоровић покренули ЗОРУ, мјесечни лист „за забаву, поуку и књижевност“. Од тог времена до данас ни тај лист ни његови уредници (уз поменуте писце лист ће уређивати још и Јован Дучић и Атанасије Шола) не престају да привлаче пажњу књижевне и културне јавности. Овај правац у нашој књижевности карактеришу високи естетски захтјеви у

књижевности, али и другим областима (у сликарству, театру, критици), потом у наукама – у антропогеографији, историји, психологији, етнографији.

Бројне су, међутим, и друге заслуге ове групације истинских умјетника: они су трасирали пут културног напретка и развитка, и то не само у БиХ већ и у цијелом региону; њиховим радом Мостар постаје књижевно средиште Херцеговине, али и других јужнословенских земаља (ЗОРА, први чисто књижевни лист у БиХ, од 1896. до 1901. године, по мишљењу многих књижевних историчара, најбољи је лист који излази на српском језику; у њој сарађују Змај, Костић, Веселиновић, Сремац, Матавуљ, Домановић, Типико, Скерлић и многи други); писци овога круга искрени су заговорници братства између Срба православца и Срба мухамеданаца (њихови сарадници су Авдо Карабеговић, Осман Ђикић и др.); њихови високи естетски критерији постају узор и за друге наше часописе (послије 1908. године, по угледу на њихов рад, а онда и под утицајем модерних струјања из Европе, осавремењава се и БОСАНСКА ВИЛА).

1. 8. 4. Политички правац у књижевности („Отаџбина“)

Паралелно са порастом естетских захтјева у књижевности и умјетности, расту и политичке тежње за ослобођењем Босне и Херцеговине и за њиховим уједињењем са осталим српским земљама. За разлику од просвјетитељског, фолклорног и књижевног дјеловања БОСАНСКЕ ВИЛЕ, за разлику од естетичких узлета ЗОРЕ, часопис ОТАЏБИНА (Бања Лука, од 1907, са прекидима, и у Сарајеву, до 1914) представља политичке тенденције и отворну борбу против странаца, наметнутих закона и стега, исквареног језика, трговачког морала, живота у аустријском ропству. Књижевници окупљени око Петра Кочића – Васо Кондић, Јово Г. Поповић, Павле Лагарић и други, представници су тог новог борбеног и ослободилачког духа. У кратким паузама између скупштинских полемика, судских процеса и тамновања, они искрено његују поезију, прозу, драму, критику, преводе, приказе дјела, писаца и других часописа.

Политичке циљеве Српске народне организације слиједе још сарајевска СРПСКА РИЈЕЧ и мостарски НАРОД, листови који такође његују и књижевну умјетност. Радикализовање њихових политичких настојања посебно долази до изражаја послје аустроугарске анексије БиХ (1908).

1. 8. 5. Књижевност Младе Босне

Назив поприлично неповезаног и неуједначеног омладинског покрета, МЛАДА БОСНА, усталио се касније, много времена послје Првог свјетског рата а који је почео када је један од младобосанаца, Гаврило Принцип, убио надвојводу Фрању Фердинанда Другог, јер је овај као престолонаследник окупаторске силе дошао у његово Сарајево, главни град поробљене му отаџбине, и то баш на Видовдан, вријећајући му тако и национални понос, и осјећања слободе, правде и традиције, и Косовску заклетву.⁴⁵

Различите групе младих интелектуалаца, писаца, студената и ђака, повезивала је истоветна жеља за једном одлучнијом и смјелијом политичком акцијом, а која може донијети слободу српском народу на цијелом Балкану. Тајна ђачка друштва, припреме за војне акције и атентате, преплићу се са младим и нестрпљивим пјесницима и националистима, који организују књижевне кружоке, драмске играказе, излете, корисна предавања за народ.

Милош Видаковић, Боривоје Јевтић, Димитрије Митриновић, Иво Андрић, али и многи други, унијеће у ову књижевност своје слутње и своје наде, али и особине европске модерне – лирску осјећајност, интересе за филозофска промишљања, лирске прозе, контемплације, слободни стих, необичне ритмове.

⁴⁵ Скуп културно-просвјетних, националних, црквених и спортских друштава, ђачких и студентских удружења, па и напора појединаца, каснија ће историографија, по узору на *Младу Италију* или *Младу Ђемачку*, називати *Младом Босном*; она, међутим, као јединствен и организован покрет, као друштво или савез, никада није постојала. Најповезанија српска организација која је окуљала и припремала младе за борбу и ослобођење била је *Народна одбрана* (настала 1908. године), и она је (више у духовном смислу) обједињавала поменута друштва (*Просвјету*, *Српско соколско удружење* и друге), али и цијелу српску јавност.

И још једна спознаја о накнадном преправљању историје: у другој половини 20. вијека политика СФРЈ тумачила је ове пјеснике као претаче „братства и јединства“; истина је, међутим, била: да су многи припадници ове групације, младих идеалиста, или трунули или и окончали своје животе по аустријским затворима, управо зато што су били националисти, што су отворено ушли у борбу за ослобођење и за уједињење са Србијом.

Затвореничка и избјегличка књижевност, допуњавана послје Великог рата сјећањима и записима, завршна је страница овог дијела *нове књижевности у БиХ*; слиједи период уједињења, не само политичког већ и културног, и књижевног – свеколиког.

Као и свако разврставање књижевности по периодима, правцима или фазама, и ова је типологија условна, створена више као помоћно средство у посматрању мноштва сложених појава и процеса, а мање као прецизно а непромјењиво разграничење између писаца, опуса и поетика. На крају крајева, као и у другим нововјековним књижевностима и временима, и новој српској књижевности у БиХ долази до преплитања и истовременог трајања разноликих праваца и тенденција, и то код истих стваралаца.

Поједини писци, као нпр. Васо Кондић, уносе у своје приповијетке политичке тенденције свога времена и свога књижевног круга (*Мајко, ја идем...*), али истовремено његују и приповијетке изразито умјетничке оријентације (*Кад је зима...*)⁴⁶.

Типологија Кочићевих радова можда и понајбоље показује тај плурализам поетичких праваца на прелазу из 19. у 20. вијек; он, наиме, пише: приповијетке у којима има отворених идеолошких тенденција (*Јаблан, Гроб слатке душе, Вуков гај*), потом приповијетке психолошке (или неонатуралистичке) поетике (*Мргуда, Мрачајски прото*), сатиричне и пародијско-хумористичне приповијетке (циклус о Симеуну Таку); овима су блиске приче у којима се „хероизира фолклорно наслијеђе“⁴⁷ (*Кроз мећаву, Змијање*). Уз ове приповијетке, које на неки начин произилазе из реализма, Кочић пише и лирске прозе, а које се опет дијеле на оне које носе осјећања човјекове интима (*Јелике и оморике, У магли, Пјесма младости*), и на оне које садрже мотиве поробљене отаџбине (*Тежак, Слободи, Молитва, Јајце, Кмети*); ту су и еротско-психолошке новелете (*Кроз маглу, Кроз свјетлост*), а онда и аутобиографске цртице (*Тавновање, Жалобитна пјесма*).⁴⁸ Да се не проширује ова тема, поменимо да

⁴⁶ У састављању хрестоматије која долази као трећи дио ове књиге, у представљању свих изабраних аутора, једна од намјера била је да се покажу управо и ове разноликости о којима је ријеч.

⁴⁷ Радован Вучковић, *Модерна српска проза*. Београд, 1990, стр. 341.

⁴⁸ О овим преплитањима поетика и различитим „моделима Кочићеве прозе“ писао је аутор овога рада у чланку „Теорија књижевних модела (поетичко-методолошке могућности)“. Зборник Матице српске за књижевност и језик, књига XLIX, свеска 1-2 / 2001, Нови Сад, 2002, стр. 77-88.

међу приповијеткама које смо поменули има оних са социјалним и/или политичким конотацијама, оних које кореспондирајући са модерном одбацују и фабуле и тенденције, а има онда и оних у којима се особине и једне и друге поетике укрштају.

2. Светосавски покрет (1866-1908)

2. 1. Увод

Дан Светог Саве, првог архиепископа српског, 14/27. јануар, који се под именом школске славе почео прослављати у ослобођеној Србији 20-тих година XIX вијека, пренио се врло брзо и у друге српске крајеве, а нарочито се раширио у Босни и Херцеговини. У тим окупираним земљама, које је по народним предањима сâм Свети Сава благословио, школска химна *Ус-кликнимо с љубављу* пјевана је у другој половини 19. и с почетка 20. вијека по многим мјестима, варошицама и селима. Тако, нпр. 1899. године, БОСАНСКА ВИЛА доноси извјештаје о 36 светосавских забава које су одржане у БиХ, те наводи и позиве (њих 16) који су добијени изван БиХ и Србије, тј. „са стране“, из Граца, Беча, Пеште, Темишвара, Осијека, Загреба („позиви особито лијепи са златом и тробојницом“), Дубровника, Минхена, па чак и из „Буте Монтани (Америка)“⁴⁹.

Програми који су се тада приређивали и данас изазивају симпатије својом разноврсношћу, нескривеним заносом и искреном љубављу с којом су састављани. На тим прославама, *светосавским бесједама*, сакупљани су и добровољни прилози који су улазили у фондове црквено-школских општина и из којих су се касније плаћали српски учитељи и одржавале школе.⁵⁰

Тако је, узмимо један примјер, на светосавској забави у Приједору 1891. године забиљежено око 450 приложника⁵¹, од којих је сакупљено око 870 форинти, што је било довољно новца за полугодишње плате приједорских просвјетара, тј. двојице учитеља, једне учитељице и једног *Вилиног* хоровађе.⁵²

⁴⁹ Босанска вила, 1899, стр. 32.

⁵⁰ Било је наине српских школа, углавном мањих, које су се издржавале само од тих прилога; комуналне школе, за разлику од њих, добијале су плате од државе.

⁵¹ Босанска вила, 1891, стр. 79-80. Занимљиво је поменути да је приложника било из свих крајева Босне и Херцеговине, Србије (из Шапца, „Биограда“, Чачка), Црне Горе (из Улциња је прилог дао митрополит Сава Косановић, који је био добар пријатељ Илије Зеленике, приједорског протe), али и из Аустро-угарске (из Беча, Трста, Загреба, „Спљета“). Наравно, поред домаћина најбројнији дародавци били су Новљани, Сањани и Дубичанци, а добротом су им Приједорчани узвраћали на њиховим бесједама.

⁵² Босанска вила, 1893, стр. 167.

Те *светосавске бесједе*, омиљене и код ђака и у народу, нису, међутим, служиле само због дружења и попуњавања школских фондова. Како су се у њиховом окриљу обједињавале дјелатности разних просвјетних и културних удружења (пјевачких друштава, музичких, драмских и књижевних секција), добротворних организација, али и тајних ђачких дружина, родољубивих и националних покрета те спортских друштава, претпоставка је да се ту радило о нечему што увелико превазилази црквено-школске нивое. Потпуни значај *светосавских бесједа* биће јаснији ако се сагледају друштвено-политички и културни односи у БиХ у вријеме када је Аустроугарска окупирала ове „од старина српске земље“.

2. 2. Турска владавина

До 1878. године друштвену стварност српских земаља под Турском обиљежавају чести немири и ратови, безакоња која они носе, помијерања и исељавања становништва, затвореност од спољних утицаја, затирање вјерских, националних и личних слобода, а уз то и многе од недаћа које подразумева живот на границама зараћених царстава и на размеђима супротстављених цивилизација. Без школа, штампарија и часописа, ни о књижевном и умјетничком стварању није могло бити ријечи. Утисци издвојености и затрављености, карактеристични уосталом за цијелу Турску, постају јачи када се Херцеговина, Босна и Крајина пореде са сусједним регијама - Црном Гором, Далмацијом, Војном Границом, Славонијом и Србијом, а у којима се кроз 18. а поготово 19. вијек, више или мање успјешно, ипак примају и смјењују различити духовни покрети, књижевни правци, културни утицаји.

Изводи из „Канун-и-раја“, основног турског законика за рају, тј. немуслимане (којег је калиф Омар ал Катаб прописао за хришћане и Јевреје у Дамаску још 635. године), дају само приближну слику тог живота: „Хришћани и Јевреји не смеју у покореним земљама подизати манастире, цркве и испоснице; они не смеју поправљати своје цркве; према муслиманима понашаће

се (хришћани) са поштовањем, устајаће приликом њиховог уласка и препуштаће им почасно мјесто; не смеју јахати оседланог коња, носити сабљу нити друго оружје, ни у кући ни ван ње; изван својих кућа не смеју јавно носити крст ни своје Свето писмо; у својим кућама не смеју гласно ни снажно звонити; у њима (могу) само полугласно да певају“, итд.⁵³

О општој заосталости народа, о примитивној пољопривреди, лошим путевима, техничкој неразвијености, потом о „кадијама који и туже и суде“, о нетолеранцији владајућих, итд, свједочења су остављали многи путописци и хроничари: „Има ту доста стоке, али нема ни масла ни млиека, ни сира да ваља“, каже један путник по Босни на крају 19. вијека: „Има земље на све стране, ал нема ни тежаштва, ни воћарства, ни виноградарства. Пчеле на облаку а нигдје пчелара. Сви занати су у заметку; алати су Адамови. Коларима, тесарима, ковачима једва да има имена.“⁵⁴

Положај српских свештеника, поготово послје 1767. г. када је укинута Пређка патријаршија, није се разликовао од положаја простога народа, или јесте утолико што су они, као његови духовници, били први на удару турских силника и што је та сила према њима била већа и бездушнија. А пред крај османлијске империје, током 19. вијека, каже Иво Андрић, „у време руских ратова против Турака као и за време устанка у Србији и борби у Црној Гори, сва силина турских прогона била је усмерена против српско-православног становништва и његовог дела свештенства, пошто су их турске власти сматрале природним савезницима својих побуњеника или зараћених једномишљеника у вери.“⁵⁵

Да ли због тих искушења и страдања, и код српског свештенства и код народа долази до јачања вјере у спасење и до жилавог отпора према злу. Косовски инат, итекако присутан у народној свијести, и нагонска одлучност да се истраје, довешће у 19. вијеку и до низа побуна и ослободилачких покрета. Водство у тим устанцима, као у Србији „за времена Карађорђејева“ (поменимо само војводу проту Матију Ненадовића), и у Босни и

⁵³ Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*. Бања Лука, 1995, стр. 47-48.

⁵⁴ Миховил Павлиновић, *Пути*. Задар, 1888, стр. 100. Цит. према: И. Андрић, *нав. дјело*., стр. 63.

⁵⁵ Иво Андрић, *нав. дјело*, стр. 107.

Херцеговини преузимају свештеници: поп Богдан Зимоњић, архимандрити: Васо Пелагић, Кирил Хадић и Нићифор Дучић (будући војвода добровољачких чета у Српско-турском рату 1876-1878), поп Ђурађ Каран Карановић, али и многи други свештенобораци и народни страдалници.

Устанака и покрета Срба за ослобођење прије 1875. г. било је више: Поп-Јовичина буна, Дољанска буна, устанци Луке Вукаловића, Петра Поповића Пеције, Петра Гараче, Голуба Бабића, итд.⁵⁶

У животопису војводе Миће Љубибратића, секретара и главног „побочника“ Луке Вукаловића, „Херцеговачког Вожда“, види се да је он „још 1863-1864. године покушао у заједници са Владимиром Јонином, секретаром руског конзула у Мостару, да оснује тајно друштво које је назвао *Друштво за ослобођење и уједињење цијелог српства*.“⁵⁷

Нешто касније, 1866, Богољуб (Теофил) Петрановић, некадашњи учитељ и организатор српских школа у Боки и по Косову, старјешина манастира Савине и ректор калуђерске школе, прешавши у договору са кнезом Михаилом Обреновићем у Сарајево и поставши „душа српског покрета“ у Босни, оснива тзв. *Друштво за купљење народних умотворина*; по Јовану Скерлићу, међутим, то је било *Омладинско друштво* (дио *Уједињене омладине српске*), тј. средиште одбора који је имао »револуционарних циљева« (Владислав Скарић)⁵⁸. Три-четири године послје тога бивају ухапшени Гавро Вучковић, потом Серафим Перовић, игуман манастира Житомислића, те још неколико херцеговачких Срба, а сви „под сумњама да су чланови »једне словенске организације разгранате по Балканском полуострву«... Најстраг (свједочи један тадашњи хроничар) паде Гавро под истрагу, а чинила су се с њим тајна испитивања. За тог испитивања рече, да је све то за народ радио. На то му одговори

⁵⁶ Владимир Ћоровић (*Херцеговачки манастири*, ГЗМ, 1911, стр. 510-511) наводи да су још у 17. вијеку (1648) митрополит Дабро-Босански Епифаније, митрополит Требињски Василије Јовановић (Острошки) и епископ Исаије заједно радили на ослобођењу Срба од Турака (в. и Светислав Давидовић, *СПЦ у БиХ од 960. до 1930. г.*, стр. 54).

⁵⁷ Радослав Љубибратић, *Предстража*. Требиње, 2000, стр. 136.

⁵⁸ Новак Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач нар. пјесама*. Предговор у књизи „Српске нар. пјесме из БиХ“, књ. прва, Сарајево, 1989, стр. 3.

Осман-паша: »Тко год је за народ плакао, тај је своје очи исплакао.« И заиста, ови сиромашњаци буду протјерани у Азију.⁵⁹

Напоредо са слабљењем Турске, односно: напоредо са растом злодјела које су они чинили по освојеним хришћанским земљама, јачали су и отпори према њима; између осталог, то снажење и уздизање поробљених видјело се и у школству: „За унапређење (српског) школства за турске управе нарочито су (били) заслужни Васо Пелагић, Стево Петрановић, Теофило Петрановић, Ђорђе Маргетић, Филип Шпадојер и Петар Црнчевић. Ови су учитељи, као припадници *Уједињене омладине српске*, радили и на револуционисању тадашње омладине у припремању устанка у Босни.“⁶⁰

И сам Пелагић у својој *Аутобиографији* свједочи о истим намјерама, и каже да је бањалучка Богословија била постала „живо кресиво за устанак који би оборио постојећи ред и поредак у Босни и живи покретач за ослобођење и уједињење Српства.“⁶¹

„Исто то, само мало другачије“, тј. са друге стране, посматра и мисли и тадашњи аустријски конзул у Бањој Луци, Драганчић; по њему су, наиме, ученици те богословије више „солдати за рат него ђаци“⁶². „Већ 1869. (и) Пелагић је прогнан у Азију, између осталог и због тога што је ђаке учио гимнастици, а турске власти су нашле да је ово »налик на војничку мустру«“.⁶³

Развој српско-православног школства у БиХ у 19. в. омогућен је био, са једне стране, што простонародно образовање у поменутом „Законику за рају“ у Турској није било забрањено; и са друге: што су грађани и трговци, који су били укључивани у црквене (касније: црквено-школске) општине, настојали да у домаће средине пренесу позитивна искуства из далеких земаља, куда су за пословима често ишли. Међутим, оно ће посебно унапредовати за вријеме Шериф Осман-паше, у народу Топалпаше, који је био везир од 1860-1869; тада се отварају нижа

⁵⁹ Иво Андрић: *О Гаври Вучковићу и поводом њега*. Сабрана дјела, књ. 13 (Есеји II), Сарајево, 1981, стр. 173.

⁶⁰ Војислав Богичевић, Енциклопедија Југославије, 2. том, одр. *Школство*.

⁶¹ *Из аутобиографије Васе Пелагића*. Развитак, Бања Лука, 1910, стр. 48.

⁶² Проф. Лазо М. Костић, *Културне прилике Босне и Херцеговине* (Удео Срба у култури БиХ). Културно-историјска и културно-политичка студија. Швајцарска, 1971, стр.

⁶³ Иво Андрић, *Развој духовног живота...* Бања Лука, 1995, стр. 114.

реалка у Сарајеву, богословија у Бањој Луци, женска, Хаџи-Стакина школа у Сарајеву, Мис-Ирбијев завод „за хришћанске девојчице“, вилајетска штампарија, и др. Та, слободно можемо рећи, попуштања према Србима у областима школства и издаваштва (штампање свих књига и званичних листова било на ћирилици), по Кочићевом тумачењу, значила су да је „овај умни турски државник“ признао и „јасно нагласио да су Босна и Херцеговина по свом националном обиљежју несумњиво једино српске земље. То је важно нарочито када се има на уму да Топалпаша није био никакав пријатељ Срба, него да је напротив пажљиво и суревњиво пратио сваки покрет у српском народу, и у Босни и ван њених граница.“⁶⁴

А ти народни покрети, како се 19. вијек приближавао свој посљедњој четврти, били су све чешћи и све снажнији.

О босанскохерцеговачком устанку (1875-1878), Санстрфанском миру (3. марта 1878) и Берлинском конгресу (од 13. јуна до 13. јула 1878), о тајним нагодбама Намјесништва кнеза Милана II Обреновића са Аустријом, о тајним нагодбама Русије са Аустријом⁶⁵, много је тога већ речено. О разочарењу српског народа, када се сазнало да је Аустро-Угарска добила мандат великих сила да привремено окупира ове српске земље, такође има много свједочења. Занимљиво може бити још то да се дâ преглед аустро-угарских планова за владање у окупираним земљама.

2. 3. Аустроугарска окупација

Под девизом „подијели, завади и владај“ Аустроугарска је намјеравала (и успјела) да загосподари над Босном и Херцеговином а потом и да их присаједини. Њен први корак био је добро осмишљен: што више расточити српски народ по вјерозаконима, на православце, муслимане и католике (што и није било тешко због подјела које су већ постојале)⁶⁶. Потом се расстројавање народа одвијало у понешто другачијим смјеровима: у

⁶⁴ Петар Кочић, *Кечетове историјске успомене*. Нав. дјела, књ. 3, 1986., стр. 131.

⁶⁵ Станоје Станојевић, *Историја БиХ*. Београд, 1999 (фототипско издање из 1909), стр. 84-85.

⁶⁶ О политици раздвајања унутар конфесија и о стварању нација в. у књизи Станоја Станојевића *Историја БиХ*, нав. издање, стр. 88-92.

свакој од конфесија створена је још по једна подјела, чија је основа била сталешко-социјална, а истовремено се од свих њих покушавала створити једна нација – босанска.

Без тих додатних подјела, наине, није се смјело ући у просец претварања вјерских у националне заједнице, прије свега због невјерице и страха од неуспјеха тих политичких конструкција; страховало се највише од муслимана, јер је код њих осјећање српског поријекла било веома изражено. Слично је било и са католицима у БиХ: њихова свијест о хрватству тада још увијек није била јака, поготово не у свим крајевима Босне, као уосталом ни у Славонији и Далмацији (само пола вијека раније у овим земљама, у заједници са Хрватском, тј. у „Троједници“, формирао се тзв. Илирски, а не Хрватски покрет). Послије ових, подјеле простог народа подстицане су са још неколико апорија: да ли су муслимани Срби или Хрвати, како се зове језик којим се говори у Босни и Херцеговини, , чије су ово земље чија је и каква била „црква босанска“, итд.

Калај је *калајусање Босне* започео са католицима, и то дошљацима: из пространог царства за окупаторском војском долазили су државни службеници, тзв. *куфериши*, којима су дијељени земљишни посједи, послови и привилегије, концесије на шуме и руднике; од њих је врло брзо створен економски снажан и политички одан бирократски апарат, који је уз то, својим присуством, лојалношћу режиму и новостеченом престижношћу у цијелој земљи, спречавао домаће католичко становништво да се буну против окупације. Проблем су правили фрањевци, који су старо јединство са Србима-хришћанима, и народску оријентацију, па и ћирилицу, осјећали као своје културно и духовно наслијеђе. Због њих ће Аустрија 1880. довести језуите, образовани и радикални католички ред, који ће им бити потпуно одан.⁶⁷

⁶⁷ О тим разликама Андрић на једном мјесту у својој дисертацији каже: „Као у целокупном деловању босанских фрањеваца, тако се и у њиховој књижевности може уочити час латентна борба између “босанско-пучких”, изворних елемената, који извиру из живих врела народног језика и који се служе народним писмом, и оног “италијанског” елемента, који је “учен” и који “високопарно збори”, и који верује да све што је специфично у духу, језику и писму треба да се жртвује на олтар црквене универзалности.“ (И. Андрић, *Развој духовног живота...*, нав. издање, стр. 93).

Подјела муслиманског живља, на беговат и на рају, наслијеђена је из времена Турске и искориштена је најбољи могући начин: неспровођењем аграрне реформе (а због које је, формално, и добила БиХ на управу), а уз то и лаким и повољним кредитима, придобивала се класа бегова и ага, лакома на модерни луксуз са Запада. Насупрот њима, остао је прости муслимански свијет, који је такође осјећао јединство са православним и католичким домаћим живљем. Тзв. *мехкиши*, присалице Аустро-Угарске, и *кошчун*, њени противници, постали су тако непријатељи у овој вјешто смишљеној подвали.

Калају је тешко било и са православним свијетом: како су се умножавале године окупације, тако су расле и жеље Срба у БиХ за ослобођењем и за уједињењем са Србијом. У Аустроугарској се мислило да би се те тенденције могле неутралисати ако би се црквена организација у окупираним земљама успјела удаљити и изоловати од Србије и од Пећке патријаршије. Тачно је било претпостављено да је ту била највећа снага срског национа, и зато се то и напало: великим уступцима Турској али и Васељенском патријарху, Аустроугарска је добила право да поставља митрополите у БиХ; избором лојалних црквених великодостојника, мислило се, режиму ће приступити (уз добре плате и велика имања) и ниже свештенство. Уз то, Аустроугарска је трговачким уступцима покушавала уза се да веже и српске велетрговце (тзв. *чаршију*); насупрот њима, млади трговачко-занатлијски слој, све бројнији и све богатији, предвођен *народним свештеницима и учитељима*, одмах по окупацији отпочео је борбу за национално ослобођење и за уједињење свих српских земаља у једну државу.

2. 4. Просвјетни и културни препород

Дакле, послје 1878. године, а као реакција на одлуке Берлинског конгреса по којима је једна окупација једноставно била замијењена другом, у Босни и Херцеговини јавља се читав низ група и удружења који се томе супротстављају. Видови и облици тог отпора били су разноврсни: *покрет наро-*

дних свештеника и учитеља испољавало се на привредном, економском, школском, културном, спортском, а с почетка 20. вијека (све до 1914. године) и на национално-политичком плану. Све су ово огранци једног те истог покрета чији су циљеви били: културни препород и ширење опште народне просвијећености. Уз њих су се развила још два дјелокруга националног рада: први се односио на економски напредак српског народа у БиХ, а друга на његово војно оспособљавање и обучавање.

Што се економског плана тиче, с краја 19. вијека дошло је до убрзаног оснивања националних штедионица и банака, занатлијских и трговачких удружења, до јачања веза са Србијом и Црном Гором, а онда и до додатне едукације заинтересованог становништва; кроз мноштво предавања, које је у свим крајевима БиХ организовало и спроводило СКПД „Просвјета“, о предузетништву, аграру, о развијеним мануфактурама и индустријским земљама, о здравству, о модерним правним системима, итд, стицана су знања неопходна за економску утакмицу у коју је младо српско грађанство храбро улазило. За разлику од тог дјеловања, војни и комитски курсеви организовали су се и одржавали тајно, по војничким логорима и касарнама у Србији, а нарочито последице аустријске анексије БиХ (1908).

Ипак, највише се радило на духовном и културном пољу: оснивају се пјевачка друштва, библиотеке и читаонице, ђачке дружине, дижу се цркве и школе, покрећу се часописи, штампају се календари, годишњаци и споменице, оснивају се добротворна и спортска друштва (најбројније је Соколско друштво), приређују се светосавске и видовданске прославе, игранке и друштвене забаве. Поменимо као примјер те националне хомогенизације Срба у БиХ оснивање пјевачких друштава, која су, као и многа друга дешавања, била подстицана од Српске православне цркве. Сарајевска конзисторија, вјероватно задовољна примјерима и искуствима из Мостара (пјевачко друштво *Гусле* основано је 1884. године), Тузле (*Његош*, 1885), Приједора (*Вила*, 1885) и Сарајева (*Слога*, 1886), упутила је 1887. године циркуларно писмо, тј. „окружницу, свештенству и свему српско-православном народу ове епархије, у којој се препоручује: гдје год има црква, да се образује дружина од младића и отресенијих људи и

та дружина да у цркви поје... да би се света служба што љепше и величанственије по црквама свршавати могла. А вршењем тог племенитог и лијепог дјела било би још и друге користи, јер би се утврђавала друштвеност, ширила би се слога, међусобна љубав и потпомагање а отресли би се многих незгода, које нам сметају у напретку.“⁶⁸

Знајући да би та друштва могла бити од користи не само у црквама него и у припремањима школских свечаности, посебно *светосавских бесједа*, а на крају крајева и у стварању политичког јединства, скоро све српске православне црквено-школске општине у Босни и Херцеговини одазвале су се на тај позив. Послије Приједора, а отприлике од 1892-1905. године, у цијелој Босанској Крајини долази до оснивања пјевачких дружина: у Бихаћу (*Југовић*), Новом Граду (*Крајишник*), Санском Мосту (*Побратимство*), Дубици (*Вишњић*), Бањој Луци (*Јединство*), Босанској Градишци (*Бранко*), итд. Све те дружине имале су своје засебне, славске приредбе (за Ђурђев-дан, Петров-дан, Митров-дан или слично), док су за Видов-дан, а посебно за Савин-дан, све школе и сва мјеста организовале су своје велике, централне прославе. „Уживао је“, записао је наш велики вајар Сретен Стојановић о свом оцу Сими, „када је Светог Саву славила српска школа која је била преко пута наше куће. Тад би се он и мама свечано обукли и кренули на забаву где су се давали прилози од којих се после школа издржавала. А када је хор Славјанскога стигао у Приједор они су обукли све најсвечаније и кренули на концерт. То је била манифестација српства, славенства, православља и моменат презрења према Аустрији.“⁶⁹

Светосавске бесједе, годишње црквено-школске приредбе, ако се посматрају издвојено из цијелог тог националног покрета, говоре нам о залагању једног младог, тек полуослобођеног народа, за развој своје просвјете. Међутим, када се ствари гледају у цјелини, те *бесједе* представљају централне манифестације снажног израза националне самобитности и природних тежњи српског народа за ослобођење и уједињење; управо због њих и цијели се овај покрет с правом може назвати *светосавским*.

⁶⁸ Босанска вила, 1887, стр. 111-112.

⁶⁹ Сретен Стојановић, *Сећања на младост 1904-1922*, стр. 26.

Наиме, Свети Саво, принц који се одрекао царства земаљског због царства небеског, светац који је остао у народу и са народом и у самотним вијековима ропства, чија је похарана гробница у манастиру Милешеви још увијек чувала сјећања на вријеме слободе и на крунисање старих србљанско-босанских краљева, био је средишња личност овог покрета, и то не само у историјском већ и у националном па и у легендарно-митском погледу.

Наслијеђе о Светом Сави почело је систематски да се биљежи у БОСАНСКОЈ ВИЛИ од 1897. године, када је писац Вид Вулетић Вукасовић позвао народне свештенике и учитеље, највредније ВИЛИНЕ сараднике, да почну сакупљати приче, легенде и предања о култном српском светитељу. У наредних неколико година сакупљено је преко 130 прича и легенди, и то из свих крајева: из Сарајева, Стоца, Поповог поља, Требиња, Гацка, Санског Моста, из Читлука, Шамца, са Кордуна и Баније, из Лике и Далмације, из Грачанице, Фоче, Бутмира итд. Недуго послје је ВИЛЕ исти посао отпочеће и други листови у БиХ, понајприје ДАБРО-БОСАНСКИ ИСТОЧНИК, а предања почињу долазити и од припадника других вјероисповијести, од муслимана и од католика.⁷⁰

Као што је то за народ у цјелини био и сам Свети Саво, тако и значај *светосавских бесједа* превазилази све појединачне протесте, устанке и отпоре против аустријске окупације. Обједињујући све организације и удружења, мобилишући све социјалне слојеве, покрећући сву националну енергију, те *бесједе* се с правом могу сматрати симболом националног ослободилачког покрета Срба у БиХ, оног из којег ће произаћи и покрет тзв. Младе Босне.

У највећем броју случајева све те видове отпора, па и *светосавске бесједе*, организују и раде исти људи - млади српски учитељи и свештеници, а материјално их помаже све бројнији и богатији грађански слој трговаца и занатлија. Тако се формирао и у народу се примио тај покрет за просвјетни, национални и културни препород; од њих започињу борбе за школску и црквену аутономију (1896-1905), за народно просвјетење и јединство, за јачање националне самосвијести. Будуће ослобођење и

⁷⁰ О овоме видјети: В. Ћоровић, *Свети Сава у народном предању*. Београд, 1927.

уједињење са цјелином српског народа, као крајњи циљеви тог покрета, лакше ће се остварити, сматрало се, ако се народ препороди и уједини у својој изворној духовности: ако се изучава прошлост и одржава традиција, ако се ствара у духу народне, фолклорне умјетности, ако се његују морал и осјећања за правду, за братство и слободарство.

Ти циљеви и намјере, присутни и у дјелима највећих ауторитета тог времена - Јована Цвијића, Стевана Мокрањца, Ивана Мештровића, Јована Скерлића (да поменемо само неке), итекако су утицали и на идејни живот у Босни и Херцеговини на прелазу вијекова: поред светосавских бесједа и сличних културни дешавања најзаступљеније друштвене дисциплине у овим покрајинама постају проучавање старина и сакупљање фолклорног наслијеђа (усменог стваралаштва, обичаја, митологије, религије), а уз то и историјски и етнографски-књижевни рад.

2. 5. Антропогеографски и књижевни рад

Средишта сакупљачког и етно-просвјетитељског рада били су црквени, књижевни и културни часописи, алманаси и календари: послје СРПСКО-ДАЛМАТИНСКОГ МАГАЗИНА (1836-1873, с прекидима), задарске ЗВИЈЕЗДЕ Јована Сундечића⁷¹ (1863) и сарајевског БОСАНСКОГ ВЈЕСТНИКА (1866-1867), претходника књижевне периодике на западним српским просторима, појављују се најзначајни часописи тог времена и тог покрета: БОСАНСКА ВИЛА (Сарајево, 1885/86-1914), „лист за забаву, поуку и књижевност“, и ДАБРО-БОСАНСКИ ИСТОЧНИК⁷² (Сарајево, 1887-1911), „лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у БиХ“ и ГЛАСНИК ЗЕ-

⁷¹ Јован Сундечић (1825-1900), ђак задарске богословије (1843-1848), а потом и њен професор (1854-1863), био је у другој половини 19. вијека један од најплоднијих и најчитанијих писаца у западним српским крајевима; уређивао је задарске листове *Гласник далматински* (1855) и *Звијезду* (1863).

⁷² Овај лист је мијењао наслов у *Босанско-херцеговачки источник*, па онда у *Источник*. Од 1934. излази друга серија под именом *Нови источник* (и он је, међутим, као и сви други српски часописи у БиХ, због терора и забрана у тзв. НДХ, престао да излази 1941. г).

МАЉСКОГ МУЗЕЈА у БиХ (Сарајево, 1889-1941), којег је до Првог свјетског рата издавала Земаљска влада у Сарајеву.⁷³

Од годишњака, поред БОШЊАКА (Сарајево, 1883-1918), пажњу највише привлаче сарајевски НОВИ ТРЕБЕВИЋ, *велики српски илустровани календар у Босни и Херцеговини* (за 1892. г. уредио га је Никола Т. Кашиковић, а за 1893. Стево Калуђерчић, покретачи и уредници и БОСАНСКЕ ВИЛЕ), те мостарски НЕРЕТЉАНИН, *велики српски илустровани календар* (за 1894. и за 1895. годину, уредник Светозар Ђорговић).⁷⁴

Ови часописи и календари, изражавајући исте тежње - за просвјетним и културним препородом српског народа у БиХ, почели су између осталог потицати своје сараднике и на систематско сакупљање народних умотворина. Појединачних радова те врсте, као и издања, било је и раније у БиХ, нпр. код Ђорђа Маргетића, Богољуба (Теофила) Петрановића, Јоаникија Памучине, Косте Хаџи-Ристића и других, али овако широко заснованог рада, који су заступали БОСАНСКА ВИЛА, ДАБРО-БОСАНСКИ ИСТОЧНИК и ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА у БиХ, до тада (па ни касније) није било.

Већ у првој години излагања, 1886, уредништво *Босанске виле* позвало је „све наше свештенике, учитеље и друге писмене људе... [да] опишу околину свога мјеста, обичаје, ношњу и говор народни и историјске поменике.“⁷⁵ Позив на описивање народних

⁷³ Уз њих, значајни су били и задарски листови ИСТИНА (“Лист за богословску науку и пастирску практуру”, 1885/86-1888) и ГЛАСНИК ПРАВОСЛАВНЕ ДАЛМАТИНСКО-ИСТРИЈСКЕ ЕПАРХИЈЕ (1893-1911). *Од 1898: “Гласник православне далматинске цркве”, потом ШКОЛСКИ ВЈЕСНИК (Сарајево, 1894-1909). *Од 1910-1923. наставља га “Школски гласник”, којег издаје Земаљска влада за БиХ), па мостарски књижевни часописи ЗОРА (1896-1901) и ПРИЈЕГЛЕД “МАЛЕ БИБЛИОТЕКЕ” (1902-1910), онда СРПСКО КОЛО Буде Будисављевића (Загреб - Београд, 1903-1929), а треба поменути и сарајевске листове ДАН (1905-1909, 1911, 1912), ПРОСВЈЕТУ (1907-1914, 1919-1923, 1930-1937), СРПСКУ ШКОЛУ (1907/08-1912) те ВЈЕСНИК (Званични орган српско-православних црквено-школских власти у БиХ, Сарајево, 1909-1921).

⁷⁴ Осим њих у БиХ излазили су: ПРВИ БОСАНСКО-СРПСКИ КАЛЕНДАР, за 1869. годину (Сарајево, Вилајетска штампарија, уредио и издао Јован Р. Џинић), МОСТАР, *цети календар за 1899.* (касније мијења име у СРПСКИ ЦЕПНИ КАЛЕНДАР, излази до 1910, уредник Ристо Кисић) те КАЛЕНДАР “МАЛЕ БИБЛИОТЕКЕ” (Мостар, 1903 до 1911, издаје и штампа књижарница Пахера и Кисића).

⁷⁵ Босанска вила, 1886, стр. 283. Вјероватно се БОСАНСКА ВИЛА и именом и програмском оријентацијом наслња на ВИЛУ, часопис који је излазио од 1865. до 1868. године, а који је покренуо и уређивао Стојан Новаковић, проф. Велике гимназије у

предања и старина („да ове старине, које постоје у успомени и животу народном, не би пропале, нити се временом изгубиле, нити пак доцније измијениле према новом духу времена“⁷⁶) упутила је исте године „свему свештенству“ и Српска православна конзисторија архидијецезе дабро-босанске.⁷⁷ Послије ових, потенцијалним сакупљачима упућен је и читав низ прецизнијих „упутстава и питања за проучавања народа“, од Фридриха С. Крауса⁷⁸ и *Босанске виле*⁷⁹ до Географског завода Велике школе у Београду⁸⁰. Сви ти позиви и упутства, па и неколико засебно штампаних књижица, требали су да доведу „нашу етнографију, науку за познавање народâ, до праве системе, јер ти је то до сада свако обрађивао по своме *ћеифу* и на своју руку.“⁸¹

Циљеви организованог сакупљања народне културне баштине били су да се то благо сачува, како каже Тихомир Ђорђевић, пред „новим елементима који упропашћују сваку типичност и отклањају сваку оригиналну црту народну.“⁸² Исто мисле и босански српски учитељи, Мутић, Раца и Стјепановић: с правом

Београду. Међутим, и за њега али и за уреднике алманаха и календара из првих деценија XIX века (Георгија Михаљевића, Димитрија Давидовића, Вука Караџића), узор сакупљања пјесама, приповијетки, загонетки и др. био је *Славено-српски источни црквени календар за 1766*. Захарија Орфелина који је штампан у Млечима (в. о овоме: М. Матицки, *Летопис српског народа*. Институт за књижевност и уметност - Библиотека Матице српске, Београд 1997, стр. 169-170).

⁷⁶ Босанска вила, 1886, стр. 351-352.

⁷⁷ Сарајевска конзисторија наредне године (1887) покренуће већ поменути Дабробосански источник, лист у којем ће управо ти, етнографски садржаји имати значајно мјесто.

⁷⁸ Фридрих Краус, *Питања за проучавања народа*, Босанска вила, 1887, од бр. 1 до бр. 15. Ф. Краус (1859-1938), аустријски Јевреј рођен у Славонији, издавао је два фолклористичка часописа, у Бечу (*Antropophyteia*, 1904-1913) и Паризу (*Kruptadia*, 1883-1911), у којима је објављивао радове и из наших крајева. Његова *Питања* садржавала су сљедећа поглавља: језик, културне ствари, обичаји, светковине, народно вјеровање и сујевјерје, прорицање, пород или умор, народни лијекови, сродство по крви, побратимство, вјенчање и весеље, племена и задруге, обитељско право, послужитељи, право на земљу и судство.

⁷⁹ *Упутства за проучавање села*, Босанска вила, 1896, стр. 214.

⁸⁰ Српски вјесник, Сарајево, 1898; посебно и као књига (подаци из Босанске виле, 1898, стр. 344).

⁸¹ Вид Вулетић-Вукасовић, *Двије на палок*, Босанска вила, 1887, стр. 8.

⁸² Тихомир Р. Ђорђевић, издавач и уредник КАРАЏИЋА, „листа за српски народни живот, обичаје и предања“ (Алексинач, 1899-1903). Овдје према: Д. Витошевић, *Југословенски књижевни лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1984, стр. 317.

револтирани према „неким странцима“, који „утргоше у нашем красном перивоју многи цвијетак народних умотворина, па се њим закитише, својим га именом назваше и у свијет издаше“, они су, међутим, критични и према својим сународницима: „А шта ми радимо? Ништа, већ стали па гледамо, како други све испред нас граби, па нас још злобно исмијава. Зар то није гријех!“⁸³

Поред тих намјера, часописи се према етнографији отварају и ради тога да би њихови читаоци „што боље спознали биће сопственог народа“, (тј. „основна обележја народности: језик, веру и обичаје“). Прикупљена и објављивљена дјела из усмене књижевности, надаље, могла су да буду и „илустрација живота (под Турцима)“, и „грађа за романе из народног живота“⁸⁴, док је Јован Деретић у њима видио и „идеју о нераскидивости садашњости од прошлости“⁸⁵.

Поред ових функција и значења, треба поменути и још једну, али која је специфична само за ове регије: наиме, када се посматрају књижевни почeci Срба у Херцеговини, Босни и Крајини, и када се прати историја публиковања њихових првих дјела, види се да се у БиХ до појаве БОСАНСКЕ ВИЛЕ, ДАБРО-БОСАНСКОГ ИСТОЧНИКА и ГЛАСНИКА ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА није могла објавити ни прочитати домаћа, аутохтона писана ријеч. Прегледом новијих књижевних стваралаца, од 1810. до 1885. године, ова се теза лако може потврдити: Лука Георгијевић Милованов (1874-1828) није за живота дочекао објављивање свог најважнијег дјела, *Опита к сличнорјечности и слогомјерју* (1810); њега је објавио Вук Караџић у Бечу тек 1833. године; Сима Милутиновић Сарајлија (1791-1847) највише дјела објавио је у Липисци (Лајпцигу), а потом у Будиму, Београду и на Цетињу; Проконију Чокориљу (1802-1866), Јоаникију Памучини (1810-1870) и Стаки Скендеровој (1830-1891) дјела су објављена у Ст. Петербургу, и то на руском језику; Коста Хаџи Ристић (1845-1870) штампао је своја дјела у Новом Саду и Београду, Нићифор Дучић (1832-1900) у Београду...

⁸³ Босанска Вила, 1887, стр. 128.

⁸⁴ Миодраг Матицки, *Летопис српског народа*. Институт за књижевност и уметност - Библиотека Матице српске, Београд 1997, стр. 176-177.

⁸⁵ Јован Деретић, *Алманаси Вуковог доба*, Београд, 1979, стр. 65.

Исто је и са писцима из Крајине: Гавро Вучковић Крајишник (1826-1876) пише и објављује чланке и књиге као „страдалник“ и „бјегунац“ из Босне, бивајући у прогонству: *Ријеч Крајишничка* изашла је у Земуну 1866, а *Робство у слободи или Огледало правде у Босни* у Новом Саду 1872. Нешто млађи од њега, Васо Пелагић, слично пролази: и он бива прогнаник, бјегунац и затвореник, и његова књижевна (па и већина других) дјела излазе изван Босне и Крајине: *Путовање унакрст око цијеле земље у Београду* (1874), *Историја босанско-херцеговачке буне у Београду* (1882), итд.

Тек са појавом ВИЛЕ, ИСТОЧНИКА и ГЛАСНИКА читаоци у БиХ спознавају своје писце, читају о својим обичајима и предањима, налазе приповијести из својих крајева, али могу и сами да се јављају као писци, као сарадници и извјештачи. Широко заснована и добро вођена културна акција ових часописа није, наравно, била без успјеха: у њима се почео јављати велики број сарадника, „Вукових сљедбеника“, и то из свих наших крајева: Босне, Херцеговине, Војне Крајине, Србије, Црне Горе, Далмације, Дубровника...

Данас се у нашој културној јавности зна за поједине од тих првих наших писаца, за митрополите Нићифора Дучића и Саву Косановића, Никодима Милаша, епископа далматинског, Николу Беговића, проту у Карловцу. Од припадника тзв. богословске књижевности, ту су и Иларион Радонић (уредник ДАБРО-БОСАНСКОГ ИСТОЧНИКА), Мирко Максимовић (уредник БРАТСТВА), Хаџи Миле Попадић, Петар Иванчевић, Герасим Јовановић, Стево Трифковић, и др. Нашој књижевној јавности нису непознати ни Никола Т. Кашиковић, Никола Шумоња, Божидар Никашиновић и Стево Калуђерчић, сарајевски учитељи, уредници БОСАНСКЕ ВИЛЕ, сакупљачи народних умотворина и приповједачи, потом Сима Лукин Лазић, Богдан Р. Милановић „Крајишник“, Јово Г. Поповић, Васо Кондић, Осман Ђикић, др Васо Глушац.

Међутим, велики број тих вриједних стваралаца и претходника наше писане ријечи данас је скоро непознат: Петар Ст. Иванчевић (из Бихаћа, игуман ман. Моштанице), Коста Ковачевић (парох бишћански), Петар Мирковић (учитељ у Бихаћу),

Исаије Митровић (Ливњак, учитељ у Бихаћу), Манојло Бубало „Кордунаш“ (учитељевао по Кордуну, а фолклорну грађу, настављајући рад проте Николе Беговића, прикупљао с подручја Кордуна, Баније, Лике и Босанске Крајине), Симо Стојановић (Приједор), Лазар Смиљанић (Босански Нови), Остоја Јован О. Митровић (свештеник козички), Алекса Поповић (свештеник из Санског Моста), Радоје М. Вуксан (сакупљач и приповједач из Босанске Костајнице), Славко Вујасиновић (парох дубички), Богољуб Ј. Глишић (српски учитељ у Варцару), Стеван Ш. Бубњевић (свештеник у Герзову), Милан Јанковић (Бања Лука), Богдан М. Добросављевић (учитељ у Лици, у Бунићу), Мојо Медић (“из Горње Крајине”), и др. Када би из Крајине кренули на југ, према „крсној и дичној посестрими Херцеговини“, онда треба поменути Душана Ст. Поповића (из Зенице), Милана Обрадовића (учитеља у Травнику, Зеници и Грахову), Стијепу Трифковића (свештеника у Блажују), Ристу Чајкановића (учитеља на Сокоцу и Гласинцу), Милана М. Делића (чиновника у Дрежници), Стевана Б. Зимоњића (Н. Н. Херцеговац, из Гацка), Луку Грђића-Бјелокосића (канцелисту у Мостару, Фојници и Сарајеву), Тому А. Братића (свештеника у Фојници), Дионисија Миковића (игумана у ман. Бањи); ту су и Вид Вулетић-Вукасовић (учитељ на Корчули), дум Иво Стојановић (каноник у Дубровнику), али и на десетине других, што знаних што незнаних стваралаца.

Основне теме њихове дјелатности надовезују се на рад Вука Караџића, а онда и Чокорила, Шолаје и Памучине; то су описи манастира и насеља, топонима и археолошких налазишта, сакуљање народних умотворина, епских и лирских пјесама, бајки и приповијетки, шaljивих прича, потом загонетки и пословица, предања и легенди (међу којима посебно мјесто заузимају оне о Светом Сави), описи народних молитви, бајања, љекарица... Посебно мјесто заузимају сјећања и биографије, и то у једном специфичном жанру, читуљама⁸⁶, у којима се описују животи

⁸⁶ Читуља или читула (лат. - 1. попис лица или догађаја; 2. списак мртвих) крајем 19. вијека у српској периодици у БиХ била је не само “оглас, обично у новинама, којим се објављује смрт неке особе, са подацима о сахрани” (Речник сх. књиж. језика, 6/887), него и специфична биографска књижевна врста, облик животописа, поменик, који се посвећује и пише заслужним родољубима, свештеницима, устаницима, пјесницима.

српских свештеника, устаника, родољуба, пјесника, националних и културних радника. На крају, многи од њих пишу и књижевне оцјене и приказе те поучне чланке за народ.

2. 6. Завршетак покрета

Треба рећи: овдје се у већини случајева не ради о изграђеним писцима и о искусним сакупљачима нашег фолклорног наслеђеја, већ о почетницима који су, у ствари, утирали стазе и стварали проходност за потоње и велике наше пјеснике и приповједаче, за Шантића и Дучића, за Ђоровића и Кочића. Ријеч је, дакле, о својеврсним наивним књижевним ствараоцима (у значењу које ријеч „наивни“ има у ликовним умјетностима), који су у нашој регионалној литератури начинили прве, али не безначајне записе, „дрте и резе“. Послије њих долази друга, ученија генерација и сакупљача народног блага, и писаца, и научника.

На једној страни, сама књижевна продукција развијаће се ка бољем и изграђенијем изразу, ка поетикама које су путем медија увелико познате и присутне код млађег читалаштва; на другој страни, промјене ће доћи и у сфери политике. Нови нараштаји, за разлику од својих старијих, нису се задовољавали компромисним политичким рјешењима, какво је (по њима) било нпр. оно о црквено-школској аутономији, нити су хтјели пасивно чекати ослобођење од Аустрије, као што је то било у посљедњих тридесет година. Анексија 1908. била је велико разочарење и велико искушење лојалности за све, а поготово за младе српске националисте (Б. Жерајића, В. Гађиновића, Б. Јевтића, М. Видаковића, Д. Илића и др.). Не без сагласја са актуелним идеолошко-политичким кретањима у Европи, одлучни и образовани, они су били аутентични представници једног новог осјећања слободе, братства и једнакости, али и једног исконског, митског схватања нације.

„И шта да се ради кад је нација разапета на крст и поплувана, и кад се живот зове Голгота?“, отворено су питали, и још гласније одговарали: „Одакле празна и надувена философија стојицизма? ... Самовољно робовање и плаћање собом за нечасне прохтеве

туђинаца, како је то горко искушење по једну нацију... Наш јавни живот уцењује се по вољи необазрива господара и нико не протестује? Или, зар још неко мисли да се с неколико новинарских фраза и стереотипних узвика лажног огорчења даје израз националне душе која беспримерно трпи? Каква химера! ... Гадна филозофија саможивости и себезадовољења...⁸⁷ Жерајићев атентат на генерала Варешанина, поглавара БиХ, 1910. године, био је један од јасно изречених начина протеста младих, али и њиховог жртвовања за „националну част“.

⁸⁷ Боривоје Јевтић, *Будућност усамљених*, у Српској омладини, 1913, овдје из књиге: Предраг Палавестра, *Књижевност Младе Босне*, Сарајево, 1965, стр. 20-23.

3. Хрестоматија српске књижевности у БиХ у 19. вијеку

Уводне напомене

Овај дио прегледа српске књижевности у Босни и Херцеговини у 19. вијеку захтијева неколико уводних напомена. Прва од њих односи се на састав *хрестоматије*: она, наиме, садржи примјере хронографских, политичких и етнографских записа те изборе из поезије и прозе српских писаца у 19. вијеку у БиХ. Као што се и на први поглед види, у овој књизи нису заступљени прикази сакупљачког рада и збирки народних умотворина (по родовима и врстама), прегледи романеског и драмског стваралаштва, мемоарске и путописне литературе, преводне књижевности, потом научних радова из области књижевности и језика, критичких огледа, те, на крају, прегледи периодике и издаваштва. Све су то важни и обимни послови који стоје пред будућим изучаваоцима српске књижевности у БиХ.

У хрестоматији нису заступљени ни писци који су се примарно бавили сакупљањем народних умотворина: Ђорђе Маргетић, Лука Грђић-Бјелокосић, Никола Т. Кашиковић, Марко С. Поповић, Манојло Бубало „Кордунаш“, Вид Вулетић Вукасовић, Стеван Р. Делић, Ристо Чајкановић, Стеван Зимоњић (*Н. Н. Херцеговац*), и др. Са друге стране, првенствено због недовршености самог истраживања, остали су необрађени: Саво Скарић „Зембиљ“, Михајло Милановић, Исаије Митровић, Радован Перовић Невесињски Туњгуз, Осман Ђикић, Авдо Карабеговић и још неки аутори. Сви они, без обзира којим правцима и врстама књижевне дјелатности припадају, свакако имају и своје мјесто и свој значај у историји српске књижевности у БиХ.

Овдје треба рећи и слједеће: *цјеловитој историји* српске књижевности у БиХ (историји која би, дакле, обухватала стару, средњу, народну и нову књижевност) најбоље би било приступити групним, системским радом и у организацији института за књижевност. Исто тако, потребно би било једним савременим научним приступом описати и књижевне опусе (или изборе из дјела) појединих писаца, и представити их јавности у једној критички уређеној едицији.

С осјећањем поштовања према старинама и традицији, изражавамо наду да ће и тај посао ускоро почети да се ради.

3. 1. Средње доба

Лука Милованов Георгијевић
(Осат, поред Сребренице, Босна, 1784 – Будим,
Мађарска, 1828)

Пјесник и књижевни теоретичар; завршио права у Пешти, гдје је радио као учитељ. Најважније његово дјело је *Опит настављенија к Србској сличнорјечности и слогомјерју или просодији*. Оно је настало 1910. године (исте године је штампано и *Сало дебелога јера либо азбукопротрес* Саве Мркаља), али се због забране (јер је било написано реформисаном азбуком), појавило много касније, тек 1833. године, у Бечу. Објавио га је Вук Караџић, као, уосталом, и друга његова дјела, па и пјесму која слиједи иза овог *Предговора*:

Предсловије књизи „Опит к сличности и слогомјерју“

Свака немало србскому нашему роду списана књига, колико и ја за моји неколико љета на свијет издани видио јесам, свака, велим, по неколико стихова у себи има. Како списитељ узме перо у руке, с намјером да свијету књижевном себе учини познана, ето ти њега са стиховима. Ово би, чини се, на памет узети достојно било зато што човек, који стихове дјелати хоће, стихотворења знање и правила имати мора: а ми у овој струци ни правила ни настављења имамо.

Откуда то, дакле, бива да ми без правила, без Просодије, или Слогомјерја и без стихотворног знања силом к стихотворењу тежимо? Да није може бити зато отуда што г. Рељковић у предсловју својега *Сатира* вели: Јербо су нашег рода људи од себе пјевачи, радо пјесме слушају и стихове дјелају. Е, добро: кад су пјевачи, и кад радо пјесме и стихове слушају и дјелају, не би ли требало да прије положимо правила по којима да се то чини? Јербо без правила штогод' сдјелано ријетко честито и ваљано изићи може.

Ево, дакле, читатељу драги! Ја сам нешто мало овде у овој књижици назначио, правила њека поставио, и по њима на крају

ове книжице приложене пјесме уредити, колико сам знао, потрудио се, с том намјером да би ово људе, који у овој струци боље од мене могу, побудио, и на ову књижевности струку наложити десницу. Ово је од мене мали опит; и други нека к овому мало што додаде, и јоште који мало; *нак ће се наћи који ће од ови свију мала једно велико собрати много.*

Дјелајући ово дјелце одма прво и прво писмена била су ми камен о који сам се поткнуо. Старао сам се произнаћи каковим би се начином у Правописању простог нашег србског језика лакост и једнообразност увести могла; ја сам и овде моју мисал открио. Наћи ће се и ту који ће оно што је ромо исправити и недостатност допунити. Увјерен сам да већ има такви који ће моју мисал одобрити и, како се надам, о писменима далеко боље и основаније него што сам ја овде назначио писати.⁸⁸

А кад се једанпут једногласност о писменима међу списатељима упети, и утврди, бити ће лакши поступак к Писмници. Ова је књига сад за нас најнужднија и најпотребнија. Ова ће нас у писању и у говорењу ближе притегнути и сјединити. Најприје, дакле, и најприје Писменицу! – или онако писати треба да није очевидно против можене у нашем језику Писменице. О! Да би ово сваког списатеља србског желење било! Како што велики србског језика ревнотељ виче: *Писменицу дај!*

Да би, велим, ово сваког жеља била, не би се гдикоји користољубиви новцезбиратељ у велика и многа упушћао дјела, прије

⁸⁸ Овде сам ја мислио на високоученог господина С. Меркаила. Но, не имајући ова књига у оно време за штампу трошка, застане, премда је љета 1810. на дан 10. месеца августа била у цензури прочитана, сасвим одобрена, потписана и на штампу дати се допуштена. Мало потом, месеца септембра, изиђе реченога господина књижица под именом *Азбукопротрес*; и тако мене овај претече. И његова иста књижица стане овој и до данас на пут; јербо на прољеће 1811. года нашавши ја к нашој књижевности благоревниве људе, који ће за штампу положити трошак, добијем од господина цензора одговор тај да се ова књига сад штампати не може, из узрока (је ли праведан нека други суде) што је у њој правописања начин каквогођ и у *Азбукопротресу*, и да је то овому и оному противно, изискивајући и наговарајући мене да ову књигу по обичном (управо рећи неправилном) писања начину препишем. Ја нити сам *Азбукопротресом* на овај правописна начин наведен, нити ћу оно што сам дуговетним размисливањем и многим с ученим људма о том разговарањем за правилно нашао, с неправилним промијенити; каквогођ што у г. Обрадовића Сљепац Марко вељаше; да он сада за атар туђи не прогледа. Ја, како што сам прије *Азбукопротреса* написао, тако исто сада, ако суђено буде да на штампу изиђе, издајем, и при том правописања начину остајем, докле гођ на свијет не изиђе простог србског језика Писменица свеопштим учени људи одобрена гласом. Назн: мјесеца Црвња 1814.

него што би окончао правила, по којима ће писати, нити би једне и те исте речи сад по славенском, сад опет по србском склањању писао. Знало би се једанпут држи ли наш прекрасни србски језик за покварен и писању неспособан? Поправља ли га он и како га поправља. Знало би се треба ли га смјешивањем славенскога језика поправљати и каквим смјешивањем; је ли она смјеса коју списатељ у својој књизи има правилна или није? Не чини ли она једном или другом језику обида? Једним словом, један списатељ не би се усудио иначе, него по правилима оне Писменице коју имамо, то јест за сад чисто славенски писати. Ако ли би који србске матере син материним језиком писати волио, то би требало да најприје Писменицу својег језика изда. Или да основ положи по којему ће писати; и у писању сталан да буде. Будући да сам ја ову књижицу простим мојим материним језиком писати наумио, зато сам и писмена дирнуо. Ја сам њека писмена, која обично употребљивамо, изоставио, јер су ми на сметњи, а њека друга на мјесто њи поставио. Мислим ово ће онима, који србски успишу, дати повод да штогод о овом мојем начину писања попробјеседе, и њега одобре, или оповргну. А може бити да ће ово дјело јоште и то учинити да који научен, видећи какovu ја мојим основом Писменицу издати намјеравам, неповољности побуђен брже-боље поити, мене претече, и Писменицу простог србског језика изда. Благо нама! Ако срећно проломи кршину, пут отвори. Одма ће други за њим лакше ићи моћи. Онда ће више србски списатеља писати србски. Прави србски син, који улог ума господином Соларићем издани читао буде, наћи ће узрок зашто и ја просто србски пишем, и да и он просто србским језиком пише, оно ће га лако наговорити моћи, што речени љубитељ рода србскога о србском језику вели.

У овој књижици, премда је прости језик србски, налази се њеколико речи које су или нове, или новим знаменовањем овде мношћу употребљене, и које сваки мој читатељ одма јасно разумети не би могао; зато сам такве речи на крају ове књиге побилежити, и које на србском, које прилогом знаменовања на другом којем језику изјаснити старао се.

Читатељи моји, који буду здравог разума и самомислитељи, о свему овом онако ће судити како буду знали да је осуђено бити заслужено. А који умом својим поработили се јесу другима, и

дају се од други мислими свезнанаца водати, они ће о овом онако судити како год од које стране за њи јачи вјетар дувао буде. Молба, дакле, моја и препорука, да се о овом добро суди, код први није потребна, а код ови последњи не би била корисна. Јоште нитко није цијелом свијету колач умијесио. – Ако се само њеколико учени нађе којима је ова књижица повољна, довољно утјехе за мене, и побуде да је другојачије и опширније по други пут произведем. Малина разумни претеже множество празноглаваца. Првима допасти се желим, од последњи похвалу не чекам.

Ако они, који знаду,
Дјелу твојем чест не даду;
Вјеруј зао јест то знак.
Ако ли тек главе мале
Дјело твоје сами хвале;
Баци дјело то у мрак.

Гелерт

Писа[х] у Пешти, месеца августа, љета 1810.

Мојој дјечи на мајалес⁸⁹

Љепо ти је погледати
У прољеће Божји дар,
Када земља наша мати
Плодоносни прими жар!
Онда расте, онда цв'јета,
Зелен краси сва дрвета,
Весели се сваки твар!

Гди год' видиш птицу коју,
Богодани чујеш глас,

⁸⁹ *Мајалес* (лат) – од мај, мајус (пети мјесец: доба цвјетања / човјекове младости): школски излет и свечаност у природи. Ова пјесма објављена је у *Сабраним дјелима Вука Караџића*, књига XIII (О језику и књижевности, II), 1968, стр. 618-619.

Којим пјева пјесму своју.
Услађује њоме нас:
Слушајућег' сласти ове
Сваког тајно њешто зове:
Дај! Уживај који час!

Сад сва младеж дан свечани
Једва чека, зове хај!
Красни воздух богодани
Љепо време мјесец Мај!
Пак на коли или пјешке,
Ако нејма сметње тешке
Иде у в'рт ил' у гај.

И ми, друзи, сада гди смо,
Какви ово овде рај?
Училиште остависмо,
Пак смо дошли сви у гај:
Да се скупа почастимо,
Празник нама даде Мај!

Ту закона јест Наставник,
С Учитељем води нас:
Данас с нама славе празник,
И веселја дијеле час:
Сви весели, дакле, стојмо,
Пјесму нову сад сви појмо,
Сви веселја дајмо глас!

Многољетност Иншпектору
Милостиви Боже дај!
Мјесном нашем Директору
Срећу дават' не престај!
Милом нашем Учитељу
Њему даруј, у веселју
Многољетно види' Мај!
(1810/1833)

Сима Милутиновић Сарајлија

(Сарајево, 1791 – Београд, 1847)

Пјесник, драмски писац, историчар, преводилац; школовао се у Београду, Земуну, Сегедину. Учествовао у Првом српском устанку, путовао и лутао по Европи, у Црној Гори био секретар владике Петра I и учитељ његовог синовца Петра II Петровића Његоша, а послје живио у Србији. Важнија дјела су му: *Неколике пјеснице* (Лајпциг, 1826), *Србијанка* (Лајпциг, 1826), *Пјеванија црногорска и херцеговачка* (Будим, 1833, и Лајпциг, 1837), *Дика црногорска* (Цетиње, 1835), *Историја Црне Горе* (Београд, 1835), *Историја Србије* (Лајпциг, 1837), *Трагедија Обилић* (Лајпциг, 1837), *Србослов* (Будим, 1839), *Троестарство* (Лајпциг, 1837), *Троебратство* (Београд, 1844).

У једном Симином писму упућеном Вуку Караџићу (у потпису: Видин, 18. јула 1817. године), налази се и експлицитни поетички запис о његовом пјесничком стваралаштву: „Ја ти једнако пјевам, а шта, како и колико – сам Бог зна. Шта ти ми није у мојој испосници на ум пало, и пада... На број их је таман досад 65 којекаквије’. Сам их – не знам, тко – на памет износи. Или зар ум види ће ми је дошло до плача, те ме њима разговара. Јамачно без невоље тешке ни пјевати се, а камоли плакати, не може. Ипак ти кажем да слијеп а сиромах чоек мора моћи и знати пјавати. Ако му је без тога мало тога даровано, кад ослијепи удвостручи се она сила, а у сиромаштву чак утростручи. По том знам, јер ја моје све обноћ смишљам, кад не могу да спавам.“⁹⁰

Ријеч војводе сербскога Милована Гербовића обична к’ војсци пред бој⁹¹

Чујте, браћо Срби!
Свак шк’грушни зуби!

⁹⁰ Наведено из књиге: *Сима Милутиновић Сарајлија*, приредио Владан Недић, Београд, 1962. стр. 66.

⁹¹ Из збирке *Неколике пјеснице, старе, нове, преведене и сочињене* (Лајпциг, 1826). Овдје преузето из књиге Милоша Окуке *Појања и казивања у скрбна и бесудна времена*, Источно Сарајево, 2007, стр. 296-297.

Турско је халакат',
С'рпско побјеждават';
Оштро сваки завјерај,
Свак у месо смјерај,
Пушку хитро пуни,
Рану тек' одухни;
Није ту јунака,
Ког' надичи с' мајка
С'рцем и мишицом,
Ол' јуначком смрцом.

Чујте, браћо С'рби!
Планина се разби
Гди је вјешти главар,
Лав је вазда ратар,
Слатка ј' сваком' војност,
Гнусна турска холост
Умом бистрим глава
Вјерно размјерава,
Руке вољу верше,
Слогом врага ск'рше;
Слуша ли се глава,
Ето вјечна слава!

Чујте, браћо Серби!
Дједов' наших герби
Свједоче нам' јавно,
Царство наше давно
Било и пропало,
Ал' сјеме остало
Сербскога јунаштва,
Збиљостна навлаштва,
Сродно нам' је пити,
А насљедно бити:
Удри, дакле, брате,
Наср'тшега на те!⁹²

(1826)

⁹² Насрдшега на те – онога који насрће на тебе

Цар Мурат⁹³

На истоме, ђе мој чадор, мјесту,
Ђено мене Милош распорио,
Турбе ћете царско уздигнути!

С десна ћете мене укопати,
А с лијева у истом Лазара, -
Кад нас равна срећа миловала,
Нек' и според у гробу смо једном.

Виш' сваког нас по кандило став'те,
Да с' не гаси док је турска царства, –
Нек' се знаде и нека се прича
Два се цара ђе су помирила.

А тог чудног мојега убилца
Нам' под ноге дупке укопајте
И к нама га окрените лицем.

Наша оба подајте му мача
По у руку, нек' иј држи, сваку.
Нек' нам вјечно ту он стражу чува,
Знака ради што је вјерна слуга
Био, ост'о, какви још не пост'о,
Кроза живот, пакно и у гробу.

Он кад пада, по два чезну⁹⁴ цара.
Ал' себ' и нас обесмрти смрт'ма!
(1837)

⁹³ Из *Трагедије Обилић* (Лајпциг, 1837); оvdје преузето из књиге С. М. Сарајлија В. Недића, *нав. издање*, стр. 41.

⁹⁴ *Чезну* – ишчезавају, нестају

На питање: шта све радим, одговор⁹⁵

Кад ме годе ко затече сама,
Полу мене очима ме нађе:
Душа л' моја невиђени крили
Дијели се, у небеса лети.

Облијеће сунце, мјесец, звезде.
Протитра се с Влашићима ситним,
Изгрли се са сунчани зраци.
Пак разигра своје силе хитре
По небесном препространу плавну.

Тад се спушта ниже облацима.
Најтавније и најгушће она
Скроз пролети, тек да види шта је
И у њину густо-мрачну дробу.

Неђе о лед та удари главом,
Гром и огањ каднокад је срета,
Сн'јежна брда и летећа мора.

.....

Пак се диже опет на криоца
К Даници ли, милој други својој:
Прогрли се у чистоти ш њоме.

.....

Куда гледне, све у натјеч ствара:
Шира неба, нове земље млоге.

.....

Куда макне, око њег' и слава.

⁹⁵ Два одломка из ове пјесме (објављене у *Србском летопису* 1864, књ. 109, стр. 98-100), под насловима КАД МЕ ГОДЕ КО ЗАТЕЧЕ САМА и КУДА ГЛЕДНЕ, СВЕ У НАТЈЕЧ СТВАРА, доносе се из књиге *С. М. Сарајлија* В. Недића, *нав. издање*, стр. 31. и 37.

Намршти л' се, светови се тресу,
Све звијезде и сунашца стрепе,
Анђели се под стопе му свиру.
Муњам' шиба прегрдобе пакла,
Громовима сатире их у прах.
Длаком махне, проломе се бездне.
Своје у њи' заточава кривце –
Док је Бога, неки онди јече.

Приказав се, јарост своју свлачи.

Ох свјетино, ох метеже људски!⁹⁶

Ох свјетино, ох метеже људски!
Ох крајино, самртна хаљино,
И крвљење, глупо безумљење,
Рате грозни, бјесу бесчоечја!
Царовање, грдно јадовање!

Трун и прашка своју важност има⁹⁷

Трун и прашка своју важност има,
Мрав и црвак своју судбу слави,
А ја, чоек, шта ћу и како ли?
Не знам данас ка' не знадо' јуче,
Што л' ћу знати сутра и наксутра!

Сан ме крши, ал' заспат' не могу,
Ни прилећи, то ли се стишати.

⁹⁶ „Из монолога бана Балше, *Дика црногорска*.“ (Цетиње, 1835); наведено према напмени В. Недића, из књиге *С. М. Сарајлија, нав. издање*, стр. 46.

⁹⁷ „Из монолога Карађорђевог, *Трагедија војска Карађорђа* (необјављена). Породична архива С. М. Сарајлије“; наведено према напмени В. Недића, *исто*, стр. 44.

Смрт ме мори, ал' мријет' ми не да,
А живот ми укор и тегота.

Нејма здравља, нејма ни болести,
Нејма мира, пак ни рата за ме, –
Рат би само мир ми повратио!

(1847)

Донесу Турци и саму кугу⁹⁸

Донесу Турци у Београд још и саму кугу, која се наскоро по свој Србији до прољећа разнесе, и не само што све и већма помути и одузда него зликовце Турке и ожесточи, како стану по селима и по друмовима своју браћу налазити да мртви без укопа леже, гдје их је куга стигла и морила, те их негдје дрпају пашчад и крмци, а негдје се лисице и вукови њима часте; пак ударе живи Турци још огорченије и очајније Србима зулум на зулум измишљати и чинити. А Србин се сваки полако стане надимати и тајно уздисати за првим премаљећем и глоговим цвијећем, особито што се гдјетко од свога којег пријатеља или сродника у Њемачкој заоставшега, кадно кад' и негдје на скели почне истија и обнадежавати и приучавати шта ће се и када ће.

Осим тијех и другијех, у исто вријеме чувши почетак нове у Србији буне и рата, пријеђе из Њемачке у шабачку нахију и неки хромѝ Васиљ самтрећи; он је био бећар и прекодрински Србин из села Скочића ниже Зворника, што је и ускочио био амо преко Дрине у државу Карађорђеву, те је до паденија онога војевао, четовао и турско робље доводио из Босне, пак се је откупљивало и мијењало за њега српско, али га овда по жељи његовој срећа не послужи да још попровојује с Турцима, него неки га Србин у Мачванској Поцерини превари, ослободивши га својим пријате-

⁹⁸ Ово је одломак из Милутиновићеве *Историје Србије од почетка 1813. до конца 1815. године* (Лајпциг, 1837). Овдје преузето из књиге Милоша Окуке *Добра земља, шапни кроз згњечене влати*, Бања Лука, 2001, стр. 31-33.

љством, успава га са дружином ту, па село дигне, притисне их на спавању и повеже, те сву тројицу отале у Шабац најприје, Фочали-ићи-тугли-паши, којино ш њима из Шапца упути на пешкеш везиру београдском, а овај ти сва три одмах, каконо је турски обичај и правосудије, на коље пред истом Стамбол-капијом, гдје је и Паисије и брат му већ био, и гдјено су и та тројица два-три дни на кољу живећи свакога мимоходнишега уши јауком и кривњавом напуњали, док и Турке (караулције) и то једва псовкам' и клетвама наљуते, или зар и ражале (ако је то могуће) некојега Турчина караулцију, те их једно вече из мрака пиштољима доубије; преко свега пак тога мученичка бола и самртнога борења навлаш би Турци коље то покраће начињали, да им натнутима ноге тек у земљу не опиру, пак пси гладни већ и сами обично радо навале и живима још и ноге глодати, ребра дрпати и дробину прогризати и развлачити. Ово је инди само нови почетак српскога изнуждена жртвовања турскоме кумиру, варварству, мусломанству, та Мухамеда егоизму, које ће се како и свагда тако и овда повјестницом доказивати пак и унапријед одсада; премда су Турци и прије ове буне којегдје проз вилајет чинили свашта, него још мучке и крадом ђоја од забита, и узред, ка' случајно, и к'о без намјерања, ал' су одовда почели слободно и објавно свуда и свакоме злобе и пакости сву мјеру превазилазити, кадано већ у Београду и праве људске касапнице завели бијаху, судећи и закључавајући, што су могли учинити Французи у Паризу, а од своје браће Француза, то и поготову могу и они од каура и своје инаетраје.

У реченога игумна трнавскога био је однекуда у манастиру (или паче код стоке сад се прићутавши, а један повелики ђак, момак управо) који је био младић око двадесете године узраста својега, диван и дичан како Аполон, којега Турци, зато само што је Паисијев ђак и слуга, или како су му Турци вољели пришити кривицу и назвање, потварајући га, да је хајдук и да је ту код њега на јатаку, узму и одведу, како је пријед показано, у Београд, па до неколико дана послије Паисија смрти поведу и њега на губиште, упртивши му на раме и готов заострен колац, па га све по најлак до мјеста водећи нудили сви редом и грозама и обећањ'ма свакојакима склањајући га да се потурчи и да тако млад и лијеп

не погине узалуд, кад може ш њима да живи и сретан и честит на свијета оба да постане. На то би он их упиткивао: „А умиру ли кадгод и Турци?“ Па смијешећи се, ни одговора им не чекавши, запјевао би јуначки српским гласом овако:

„Нејма вјере боље од ришћанске!
Срб је Ристов, радује се смрти,
Божји страшни суд и Турке чека,
Па ви чин’те што је вама драго,
Скоро ћете Турци долијати,
Бог вам јемац и божија правда.“

Бака некаква десила се уж њих, и пристала бијаше за њима, уговарајући га нека се и потурчи, а да остане жив; Бог види што је нужда и невоља, па му то неће у гријех поставити. Али, он и њојзи на совјету томе и сажалењу, како својој мајци, радо и весело пјесном зафали и одговори:

„Мајко моја, на млеку ти фала!
Брзо ћеш се обрадоват’ сину,
Док пред лице Бога изађемо;
Смрт избавља од свакијег бједа,
Цват прољећа по зими се јавља,
Благо сваком ко раније умре,
О мање је муке и гријеха,
Па што дадне Спас и вјера коме,
А још има браће на свијету.“

Исти се Турци удиве толикој младића једнога неустрашности и великодушију, и чудно тврдој вјери, тге му се смилују да му прије ножем (јатаганом) срце прободу, па га на колац мртва натну и усправе посадивши га међу остале на своје мјесто у крај пута к Теразији пошавши иза Стамбол-капије варошке.

Јован Сундечић

(Голињево, поред Ливна, Босна, 1825 – Котор, 1900)

Пјесник и приповједач; по завршетку задарске богословије радио је као свештеник у Истри и по Сјеверној Далмацији, потом као професор богословије коју је завршио, а онда као уредник разних листова и годишњака: *Гласника далматинског*, *Звијезде*, *Народног календара*, *Орлића*, *Црногорца*. Његове родољубиве идеје о јединству Срба и Хрвата често су присутне и у његовој поезији. Важнија дјела: *Низ драгоцјеног бисера* (1856), *Вршидба* (1860), *Вјенчић домољубних пјесама* (1862), *Крвава кошуља* (1864), *Тужна књига* (1885), *Љубав и цвијеће* (1886), *Миље и омиље* (1893).

Словени и словенство⁹⁹

Кроз име Илирско, које иначе нама нипошто не доликоваше, ми смо се осјетили да ни Словенци, ни Хрвати, ни Срби, ни Бугари нијесу друго до огранци, а сви заједно да смо народ. Ово су поједина племена, а народ су сва наша племена скупа.

Пошто ово Илирско име оборисмо, назвасмо се Југо-славјанима, и то по нашем топографичном положају у Европи. И под овијем именом лијепа је напретка било и бива у промицању више народне идеје.

Али, ни ово име, као ни Илирско, није заиста сподобно к постижењу наше заједнице, без које не можемо нигда постати народ у правому смислу ријечи оне. Име је које народ окупља и спаја. Без опћенита имена вавијек ћемо раскомадани бити; а таково име треба да означаје народ у себи, да је властито народу на темељу његове повјестнице.

Ми смо опћенито своје име њекако погубили, па дошавши на вишу мис'о о народном бићу, досад смо таково име отуд и одовуд скрпљали.

⁹⁹ Чланак *Словени и словенство* објављен је у „Орлићу“, црногорском годишњаку за просту 1865. годину, на Цетињу. Овдје преузето из књиге Милоша Окуке *Појања и казивања у скрбна и бесудна времена*, нав. издање, стр. 529-532.

Него ми нијесмо без опћенита народнога имена ни били, ни могли бити. Гундулић, Качић и многи други стари наши писаоци сахранили су нам га у својим неумрлим списима. Они нас свуда, гђе нас год укупно спомињу, зову *Словинцима*, а нашу народност *Словинством*. Ова се пак имена у штокавштини најбоље изговарају: *Словени* и *Словенство*; отуда земаљско име било би *Словенска* или *Словенија*.

Примивши име Словена, као опћенито народно име, под којим бисмо, као под својом главном заставом, сви укупно к постижењу правога значаја и бића имали спјешити, не бисмо се и пак ниједан морали одрећи својих племенских имена. Србин нека остане Србином, Хрват Хрватом, Словенац Словенцем и Бугарин Бугарином: само сви скупа да смо *Словени*.

Буди нам у овому изглед особито Италија, у којој има такођер као и код нас различитијех грана, које имају и своја власита имена; али су свиколици опет *Италијани*, а по старом корену *Латини*, као и ми *Славјани*.

Италија иста доста је и доста препатила док се није најзад опаметила и под једно народно име склопила. Данас нам се пак указује као млада невјеста: дична стасом и узрастом, свијетла челом и поштењем, знаменита словом и твором; а док измрвљена била: бијаше сиња кукавица, која заман кукаше и превијаше над удесном погибом толиких својих врских и умних синова.

Јужни су Славјани пружени на дуго и широко од истока к западу, од сјевера к југу. Они станују на свеколиком земљишту између $40^{\circ} 20' - 47^{\circ} 7'$ и $40' - 47^{\circ}$ сјеверне ширине, $30^{\circ} 18' 58' - 47^{\circ}$ дужине; а поименице: у Корушкој, Штајерској, Крањској, Горичкој, Истрији с Трстом, Хрватској (аустријанској и турској), Славонији, Далмацији, по свим отоцима јадранскога мора (око 80 отока), у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Бачкој, Банату, Сријему, Кнежевини Србији, Арбанији, Бугарској, Трачкој и Македонији.

Простор овај запрема около 9040 четвороуглих миља: са својим богатим високим горама, великим и омањим ријекама, зеленим језерима, плодноним долинама и равницама, дивним морским пристаништима и лукама (на Јадранском, Егејском и Црном мору), тврдим градовима, бијелим варошима, неиз-

бројним селима итд. Па како је природа окитила површину овога земљишта, уопће под благим и здрачним својим поднебијем стојећега – тако је и њедро његово насула свакојаком рудом металном и каменом.

Ох! Колико ли извора не посједује овај наш завичај за сваку струку, којом се благостање умложује и народни опстанак учвршћује, као што је земљодјелство, трговина, и свака друга обртност. Но, која нам корист? Ови су извори до сада вишом и вишом страном, или запуштени, или зло и неумјетно употребљавани, или сасвим мртви и непознати.

На простору овом живи дан-данас чиста Словенског народа, то јест Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара, преко 16 милиона душа. Ово је заиста лијепа кита народа, из које би на бојно поље свагда преко по милиона јунака искочити могло.

Они се по религији дијеле на православне, католике, унијате и мохамедовце. У већем су броју православни, у мањем католици, у још мањем унијати, а мохамедоваца биће једно 80.000 душа.

Разлика нас је вјере досад јако и наопако цијепала. С вјере смо се мрзили горе него ли икакви душмани. Тому је највећма крив вјерозаконски фанатизам, ово грубо и стравично чедо средњега вијека, у којем су сколастичка начела скоро свуколику религију поплавила била, а помоћу пропаганда постала још својином људскијех срца уопће. У религиозном рату између Истока и Запада, ми смо се десили на највећем ударцу; а како смо у просвјети сасвим заостали били, тако смо се лакше заводили и заносили. Кроз овај занос ми смо се поглавито разбратили, то је ударила у нас неслога и омраза. Из неслоге и омразе наше родила се и наша пропаст.

Ама, што је било да бар буде и битисало, никуд по нас боље среће! Него, нажалост, и данас повлаче се између нас трагови вјерозаконске занесености, па још зато кривимо један другога, дочим има кривице на свакој страни.

Вјера је својна људскога срца, својина сваком човјеку напонасе. Нитко други не одговара Богу за моју вјеру него ја; а ја за ничију опет не одговарам, него за своју. То пак тако није с народном ствари; него, као што свиколици састављамо народ,

тако смо дужни свиколици без разлике подупирати народ и народну ствар, ма које вјере били, ма којим се начином крстили и не крстили.

И Њемци су различите вјере; али опамећени својим толи знатним вјерозаконским борбама, данас један другога и не питају за вјеру, него су сви згољни Њемци, гђе се год њемачкије интереса и најмање тиче; а то се разумије да су такови и својим смијешним тежњама, којим би зар рада савколик свијет поњемчити.

Није ни нама другога измака. Треба да се и ми већ опаметимо, те да једни друге с вјере не само не мрзимо него још да једни другима вјеру поштујемо, као светињу душе, мени моје, а теби твоје. Тим би смо осигурали нашој слози, а слогом постали би и јаки и душманину страшни.

Нашом невољом још и у књизи смо двојим словима раскомадани, а ни књижевна опћенита језика немамо. Но, ако Бог да, и овој пријекој нашој потреби када ли тада доскочити морамо; а то ће стопро онда бити кад један дух будемо.

На данашњи дан, осим једно 100.000 душа у слободној Црној Гори, с кућом Петровића на челу; и једнога милиона душа под султановим суверенством у Кнежевини Србији, с кућом Обреновића на управи: савколик наш Југ находи се под туђим владањем и области. Његове силе туђин на своју корист троши; његов живот на обрану свога живота улаже; његовим крвавим трудом своју утробу храни и у господству се уздржи. Није ли ово грдна невоља нашега народа? Није ли наше Словенство други Израјиљ у Мисиру, с том само разликом што је овај Мисир иста његова кућа?

Као што је небо живо, које се над нашим југом простире, тако нам је жив и народ који под тијем небом станује. Да ли се икад тај народ, у којег је доста и глава и руку – а још би их толико на његову земљишту могло бити и красно живити – могне у свом властитом живљу развијати, код њега би заиста: и знаност, и умјетност, и вјештина и обрт, и све остале струке људскога благостања, стекле сјајних својих свјетила, која би не само нама него човјечанству уопће на дику била. Али, док не будемо своји, неукост и незналичност јако ће нас притискати и ријетким ће нас

звјездама наше небо заиста осипати; а и њих ће нам душманска
тмуша нападати да их заклони, да им блијесак помрачи, да им
свјетлост колико могне и не могне угаси.

По свому свој народ, чедеса твори;
А подјармљен народ, смртни лед мори.

Ову истину треба на срце привити и дубоко у памет затући, па
се онда својски стати отресати свега што нам на путу стоји нашој
слози и напретку нашему.

О предности једних над другима да се не боримо. Тко више
крсту и народу служи, тому ће заиста народ његову предност
признати; а пред њим опет код народа постајати ће онај који
више за крст и народ заслуга стицао буде. Само у искреној свези
између племена и племена нашега почива најчвршћа спона наше
народне зграде; само у међусобној нашој слози лежи спас нашега
југа; само уз побратимство наше моћи ће ускрснути и ново
народно биће наше; само помоћу наше праве просвјете сломиће
се грдни бријег предрасуда наших, под притиском којег једва и
дисати можемо; само уз таква средства може наш народ велик
и могућан постати.

Косово (Даворија)¹⁰⁰
(одломци)

II

Напиј се, Србе, Ситнице!...
Силна је њена мoћ:
С њом ће ти чувство освете
Одмах све живце проћ!
Напиј се, напиј Ситнице;
Крви је још у њој,
Коју је њекад пролио
Косовски страшни бој!

¹⁰⁰ Овај избор пјесама преузима се из књиге *Јован Сундечић, свештеник, пјесник, дипломата* (Бања Лука, 2009), коју је приредио др Душко Певуља.

Напиј се, Србе, Ситнице!...
Ох! То је твоја крв,
Коју ти јоште дугује
Погана турска стрв!
Напиј се, напиј Ситнице!...
Силна је њена моћ:
С њом ће ти чувство освете
Одмах све живце проћ!...

IV

Ситница је бујна,
Крвав јој је тóк;
Ах! Српско је царство
Стига' кобан рок!...

Она собом носи
Многи људски лèш,
Ал' ти срце зебе;
Ал' од страха мреш:
Видеш' једну главу,
Коју силан вал
Ситници са ср'једе
Не миче на жал.

Ка' у жарка сунца
Око ње је зрак:
Расвјетљује дивно
Видовдански мрак...

На њој ни је круна,
Царска круна још...
Вај, Србине! – плачи
Вјечно удес лош!...

То је глава света
Цар-Лазара твог,

Штоно паде бранећ'
Права дома свог.

Ох! блажена главо,
Вазда Србу сјај!
Што умео: то му
Опет с Богом дај!...

Сјетва и вршитба (одломак)

Амо, браћо, с Драве до Балкана,
Са Дунава до Јадранског жала,
Којима је судба нам'јенила
Живот и смрт, славу и невољу
У јединој истој заједници!

Амо, браћо!... једнодушном вољом,
Пуним срцем пречисте љубави,
Да народну просвјету стварамо,
Без којено град бисмо зидали
На земљишту од сићушна п'јеска,
Гдјено би га сваки вјетар мога'
Уздрмати – с подом поравнати.
Наша б'једа од прастарих доба
Јест: *неслога*, проклета од Бога,
Равнодушност спрам развитку ума,
И *себичност* – кумир обљубљени,
И *пресуда* – што нас ц'јепа грдно,
И *зависност* – наша куга стара,
И *тврдићност* – наша рана љута;
Шест сестара гњева божијега,
Које ваља и бићем и батом
Да из наше задруге тјерамо,
Ако нам је до тог збиљмице,
Да смо народ међу народима,
Којино се право, по истини!
Тако зову, и звати се смједу.

Амо, браћо!... створимо просвјету
У јединој гужви савијени!
Просвјета ће озрачит духове,
Духови ће зачети појмове,
Појмови ће разгалити мисли,
Мисли ће се стопит у начела,
Начела ће љубав разбудити,
Љубав хоће к чину приступити,
А чин ће нас свјестан и одважан
Само моћи – из прашине дићи.
(1866)

Сукоб очију

Кад се око сретне с оком,
Кад прос'јече зјена зјену:
Провру прса чувства током,
Дигну сласти своју пјену,
Ум ујагме мисли бајне,
Слете душу наде рајне.

Ток малакше крви вреле,
Сав у леду живот грезне,
Груд разгрува удар стр'јеле,
Свака слика виду чезне:
Ал' два срца љубав сјати,
Па им живот сав позлати.

Еј, Петрарко!

Еј, Петрарко! Колико ли крати
Ја се тебе милодушно сјетим?...
С твојим златом и мој ум се злати;
С твојим летом и ја ка' да летим.

С тобом дух ме увис к небу прати;
С тобом груд ми пламти огњем светим;

Моја љубав са твојом се јати;
Ја ка' и ти себи покој штетим.

Ти с Лауром на мукама си бива,
Ти с Лауром дивни ловор стека;
Ја сам и рај и све муке куша,
Што их сноси заљубљена душа:
А само ме трнов в'јенац чека.

Мати

Дјетињства њежног у првом цв'јету
Кад не знах жив ли бијах на св'јету;
Па кад ми најпре, као кроз тмину
Познања изкра у духу сину;
Чим ли р'јеч стекох, заупих звати:
Најпрво: Мати! – најпрво: Мати!

Кад мало кашње бјаше ми треба,
Од капи воде, од мрве хљеба,
Или од које забави ине,
Да мене жеља, или плач мине;
Тко ће ми слађе, тко л' брже дати:
Нег опет, Мати? – нег опет, Мати!

Када ме каква невоља гони,
Те око моје сузице рони;
Ил' тешка боца када ме свлада,
Да ми сав живот у муци страда,
Уздишућ јако по тисућ крати:
Зовем те, Мати! – зовем те, Мати!

Отца и сина, супруге ћери,
Брата и сестре, друга у вјери,
Сродника мила, пријана радка,
Н'јесу ми тако имена слатка

Кó твоје име, које ћу знати:
Свећ' љубит, Мати! – свећ' љубит, Мати!

И када часак најзадњи стигне,
Да смрт са земље и мене дигне
У вјечно жиће блаженог св'јета,
Гђе сваке сласти прољеће цвјета;
Најстражње р'јечи теби ћу слати:
“С Богом, о Мати!” – “С Богом, о Мати!”

Твога живота (ако л' се збије)
Те се свијећа угаси прије:
Тужнијем срцом, плачнијем оком,
Уздахом честим, ћутњом дубоком,
Ја ћу те слатко, ах! спомињати:
Вапећ те, Мати! – вапећ те, Мати!

Серафим Шолаја

(Пађени , Далмација, 1800 – Мостар, 1853)

Чланак „Монастир Житомислиће у Херцеговини или Задужбина Милирадовића“ серафима Шолаје, објављен у *Српско-далматинском магазину* за 1846. годину, наставља, са једне стране, Вуков рад на описивању наших манастира, а, са друге, претходи читавом низу истоветних описа који ће услиједити послије њега; нарочит процват ове књижевне врсте (у којој се преплићу историја, легенда, предање и новелистичка проза) десиће се са појавом периодичних публикација у БиХ, одмах по аустроугарској окупацији.

Монастир Житомислиће у Херцеговини или Задужбина Милирадовића¹⁰¹

Кад се човјек упути из Мостара, из поглавите вароши херцеговачке, у којој везир и владика – Митрополит херцеговачки – своју столицу имају, и кроз коју посред-среде Неретва тече, а преко Неретве лежи онај знаменити, на једно око мост, који и с једне и с друге стране по једну кулу има, у којој турска стража увијек стоји, гдје и ријека Радобоља, која до 80 витлова млински[x] и њеколико ступа, што дебело сукно ваљају, окреће, у Неретву слива се: – кад, велим, човјек, из ове вароши упути се у манастир Житомислиће, иде се најпре између два брда, од који оно од истока зове се Столац, а од запада Хум, преко једнога дугачкога и равнога поља за два читава сата до Буне воде... Ту је садашњи везир Ризванбеговић пређе њеколико година свој двор начинио, и једну прекрасну увеселителну башту насадио, која се слободно са италијанскимa успоредити може. Ова ријека извире испод самога града Благаја, у ком је херцег Стјепан пребивао, из високи, грдни, стрмени стијена, у којим се орлови легу, и осим споменутога моста, има још три мање ћуприје старе, све три од камена сазидане.

¹⁰¹ *Српско-далматински магазин, љубитељ просвјете и народног језика за годину 1846*, књ. XI, Задар, 1846: 134-143. Овај Шолајин љетопис преузет је из хрестоматије Милоша Окуке, *Појања и казивања у скрбна и бесудна времена* (нав. издање), стр. 428-432.

Од ђуприје иде се крај воде Буне мало по равници, па одма затим мора се чељаде пењати grubим и рђавим путем уз брдо Градину, а кад се преко Градине пређе, долази се до саме воде Неретве, која испод брда Цернице тече, од кога мјеста до манастирске границе има пута још пол сата, све покрај воде, и онда ти се пред очима укаже једно подугачко поље манастирско, које се сат и пò хода протеже, у ком најпре наћи ћеш кулу Кузманову, мало подаље кулу Љољину, који су и једни и други манастирски кметови, из породице Милорадовића; у трећој кули стоји остава манастирска. Више манастира има брдо Вр'до¹⁰² гдје су двије куће кметова манастирски, који се Сјерани зову.

Испод куће Сјеранови, из Врдола извире жива вода, која је доведена каналом испод земље и на двије чесме у манастиру точи. Овај канал учињен је ваљда још онда кад и манастир, но био се покварио, и тако је манастирцима потреба била чак из Неретве воду носити. Најпослије, прије 50 година, Христофор Паликућа желећи канал обновити отиде у Сарајево Аци-Јови Вуковићу, рођеном Мостарцу, и од њега као од родољубивог и богатог патриота испроси милостињу, с којом чункове погради и воду опет у ограду манастирску доведе, која се и данас находи здрава. Од врела до чесме нема више него један четврт сата.

1) Манастир Житомислиће, храм св. Благовјештенија, који је најпре био у кадилуку Благајском, затим Столачком, мало доцније Почитељском, пак сад опет у кадилу Столачком, лежи код Неретве, по подножју брда Врдола, а испод њега пружа се речена равница у којој роди пшеница и кукуруз, јер је земља одвећ плодна и прекрасна: покрај брда насађени су виногради и њеколико стабала маслина. Као њеку ријеткост и особиту стародревност треба ту видити један дуб, или раст у гробљу, који је толико дебео да му се тешко раван у Херцеговини наћи може, а заиста, [тамо гдје] се гране дијеле, израстла је једна смоква, која је прилично и узвисила и одебљала, и тако се овдје као пословица рећи може, да на расту смокве расту. Из овога би се и то закључити могло, да је овдје у њеко време шума и дубрава била, која је у посљедству времена, ето, сасвим искрчена и очишћена.

¹⁰² Вр'до - Врхдо

Манастир је ограђен унаоколо зидом, као обично фрушкогорски манастири, и унутра се кроз двоја врата улази, једна са стране сјеверне, а друга с јужне. Црква је насред-среде у порти, и око ње се обилазити може. Границе, дакле, манастирске јесу: од запада ријека Неретва, од истока врхови брда, која га окружују, од сјевера пут главни, који води с брда Губавице преко мале равнице Церничке к Неретви, од подне брдо Биволац, испод кога се налази село Драчево, у ком манастирски кметови Гаћићи живе.

(...) Од врела до манастирске границе Неретва је превећ валовита, да никакве лађе ни уз горе, ни низ доле, ни преко ње ићи не могу; испод манастира постаје тиша: тако, дакле, овдје је први превоз, а одавде наниже толико је тиха, да се једва вуче све до мора, и зато је нездрава, као под Метковићима у земљи Аустринској. Истина, да к нашем описнију не припада, али ћемо наспоменути да спрам манастира, на другој страни преко воде Неретве, лежи предјел Бротњо, гдје сами готово римокатолици живе, и њихова села најближа су: Слинчићи, Тепчићи и Близанци. Од манастира, пак, до границе аустринске, или до првога села Метковића, у Петрурији Неретванској, нема више него два сата хода.

Манастир овај сазидао је сâм на своје трошкове као задужбину и вјечни спомен спахија Милисав Милорадовић год. 1585. и обдарио га је земљом, коју и данас ужива, и планинама, но ове су Турци одавно отели и притисли; а [то су] планине по имену Обрдињ и Зијевно, у кадилуку Мостарском, како што се дознаје из стари писама, која су турским језиком писана. Осим земаља и кметова имају манастирци и своје ораће волове, и један јаз (рибњак) у Неретви, у ком вазда, кад год хоћеду, рибе имати могу; сувише [тога] држе и своје парохије, а каткад пођу и милостињу просити, коју побожни христјани радо и драговољно давају. У манастиру налази се увијек по три, по четири калуђера, и с њима управља игуман, а игумана намјешта и промјењива владика с договором татора или клисара¹⁰³ мостарски[х]. Братија ова, осим тога што сваке божествене литургије свога благодјетелја Милисава и његову породицу спомињу, изобразили су цјелокупно, то

¹⁰³ *Тутори* (лат) и *клисари* (грч) – старатељи и црквењаци

јест, од главе до пете, спахију Милисава на зиду црквеном одма[x] за вратима великима у препрати, како се у цркву ступи. Буди му вјечна памет и покој души!

2) Друга црква, храм Светога Оца Николаја, [налази се] два сата од манастира, у селу Тријебњу. Ова је сазирана од другог брата, Радослава Милорадовића, и имала је своју земљу око себе, од које се црква обдржавала и своје потребе црквене набављала, но дан-данашњи, још од године 1815, не поје божествену литургију. А узрок тому једини је овај, што се у ово време брава од врата црквени поварила, и човјека христјанина није било, како и данас што га нема, да плати Турцима за то, да допусте браву начинити и приковати; будући је у турском суду¹⁰⁴ строго забрањено, под лишенијем¹⁰⁵ не само цијелога имања но и сопственога живота, када би се дознало да се когод усудио и најмањи чаво (ексер) гдје у цркви изнова ударити, или што без допуштења поправити. А имати толико допуштења од Турака, мора им се превелика сума новца плаћати, која се међу сиромашним христјанима тако ласно скупити не може. Тога ради и данас на Тријебњу Свети Отац Николај држи свој свети храм усправ, да га мимоходећи христјани оплакују, гледајући његов образ¹⁰⁶ на једну, са множином други[x] свети[x] образа, који су изображени по ћемеру (своду) и са сви[x] страна по зидовима изнутра цркве, како су и безбожна агарјанска¹⁰⁷ дјеца нагрдила, калом измазала, и за веће поруганије очи им избола. Кад се човјек у овака света изображенија и мјеста загледа, протрне и нехотице помисли, да светитељи овдје људске помоћи ишту!

Зидови црквени тврдо су од камена учињени, изнутра је [црква] на свог сведена, кад Турци данас у њу козе, говеда и коње спраћају и затварају! – Она је била правилно освећена, и што је тешко у многим црквама видјети, да и сад, послјије толико година, свети Матик¹⁰⁸, по частној трапези изваљеној и пре-

¹⁰⁴ Овдје се мисли на *Канун-и-раја*, законик за рају, тј. за немуслимане (в. 1. и 2. тачку овог законика: Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*. Нав. издање, стр. 47).

¹⁰⁵ Под *лишенијем* – под пријетњом одузимања, лишавања

¹⁰⁶ *Образ* – лик, слику, тј. фреску

¹⁰⁷ *Агарјанска* – турска

¹⁰⁸ *Матик* – матична књига (или и матица): главна службена књига у коју се уписују подаци о рођеним, вјенчаним или умрлим

ваљеној, може се парати како артија, тако је и бијел и прекрасан, но на нашу жалост, турске козе с папцима га раскопавају и газе. Ту је од источне стране близу једно село Козице, у ком живе све сами православни христјани, Шакоте зовоми, који на кућама прилично добро стоје.

3) На Ошенићанима пô сата од Стоца града, а од манастира три сата, трећа је црква, Свети[х] апостола Петра и Павла, сазидана од трећега брата, Љубосава Милорадовића. Она је много времена лежала у својим развалинама, а сада је посредством у усердијем¹⁰⁹ христјана столачки[х], варошки[х] и сељачки[х], године 1832, опет дошла у своје прво биће, и каменим ђемером (сводом) утврђена, те се у њој од речене године на чест имена христјанског божествена служба совршава; њој је овога љета господин Панов из Москве с неколико знатни[х] приложника послао је на дар књига и одежда церковни[х].

4) У Габели близу села Клепаца, к истоку пô сата идући, стоји мала црквица Светог Апостола и Јевангелиста Луке, сазидана од сина Милисава Милорадовића, Михаила. Она је толико запуштена да само слику од цркве има и да сва четири зида познавају се, но чека и она с временом побожног христјанина, да јој руку помоћи даде и да ју обнови.

Ове цркве биле су све метоци (филијали) од манастира Житомислића, и имали су своја добра, земље, винограде и планине, које су Турци све још одавно притисли и посвојили. Како на Ошенићанима тако и на Тријебњу, има околу цркви основаније¹¹⁰ од авлије или порте, од ћелије, куварнице, трпезарије, чатрње и сѿемерени[х]¹¹¹ подрума.

Милорадовића је била постојбина у селу Цернићима, гдје су данашњи Опијачеви (турчина) двори. Милорадовића је род од страха промијенио своје презиме у Кузмановић и Љољић. Милорадовић је био човек врло побожан, како што се види из његова труда, што за цркве није жалио, идући често пута у Стамбол и с царским указом утврђавајући сва црковна добра, од који[х] указа налази се и данас гдјекоји. Пошто је видио, да ће

¹⁰⁹ Усердије – усрдност, срданост

¹¹⁰ Основаније - темељи

¹¹¹ Сѿемерени подрум – засвођени, са лучним плафоном подрум

мало-помало бити лишен своји[x] добара, обдари се њима вишеречне цркве и утврди с царским ферманом, затим дигне своју фамилију, и пресели се у Русију, гдје и до данас рађају се од његова кољена славни грађански и војнически чиновници. Ова милостива фамилија и њиово потомство вазда је имала на памети своје отечество, и своји[x] дједова њиове задужбине у Херцеговини, шаљући више пута милостињу, како у црковним књигама, одежама, путирима и другим црквеним потребама, с којима се и данас служе манастири и многе цркве за спомен своји создатеља и благодјетеља. Најпоследња милостиња примљена је под Јеремијом владиком, преко христјана дубровачки[x], љета 1802.

И тако мало, а право рећи, све цркве у Херцеговини стоје у свакој оскудности, немајући ни књига, ни одежа, ни други[x] потреба. Многе се служе са старим српским рукописима, а многе немају него само Нови завјет, или обично звану Тестаменту и Службеник, и с тим совршују божествену литургију на највеће празнике Господске. Друге оскудице нећу ни напомињати, које трпи православна црква свуда по својој Херцеговини.

Јоаникије Памучина

(Заградиње, поред Требиња, 1810 – Мостар, 1870)

Хроничар, писац, Вуков савременик и сљедбеник – сакупљач народних пјесама, приповијетки, загонетки и пословица; писао је и о обичајима у Херцеговини, о језичким питањима и др. Његово највеће дјело, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина, херцеговачког везира*, прво је било објављено на руском језику (Петроград, 1859), да би тек после вијек и по било преведено и на српски језик, у књизи:

„Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина и Стака Скендерова: *Љетописи*“ (Сарајево, 1976, приредили: В. Максимовић и Л. Шекара, у преводу Л. Шекаре). Остала дјела (*Животопис Серафима Шолаје, Народне пословице, Народне приповијетке* и др.) остала су расута по периодици. Прво цјеловитије представљање овог значајног писца била је књига *Шаливе српске народне приповијетке*, које је објавила Издавачка књижарница Пахера и Кисића (Мостар, 1902); најзад, 2005. године, појавила су се и Памучинина *Сабрана дјела*, у издању СПКД Просвјете из Билеће (прир. В. Ковачевић).

Почетак доласка грчки[x] владика у Херцеговину¹¹²

Антим¹¹³, грчки први митрополит, дође из Цариграда у Мостар год.1776. Он је био рођени цариградски Грк, [и] пошто прође кроз сву Херцеговину и прегледа све по њој, учини му се сасвим чрезвичајна¹¹⁴, да се никако у њој обикнути није могао; узме дакле некакву несвјест у главу, да он не може ни на који начин по његову плану изаћи на крај. Те исте године остави завазда Херцеговину и упути се преко Румелије у Софију, град

¹¹² *Српско-далматински магазин, љубитељ просвјете и народног језика за годину 1848*, књ. XIII, Задар, 1848, стр. 169-181. И овај и сљедећи текстови Ј. Памучине преузимају се из књиге *Јоаникије Памучина, Сабрана дјела* (Билећа, 2005), коју је приредио Војо Ковачевић (стр. 250-259).

¹¹³ „Ниједан грчки митрополит не потписује се с презименом, него само по епархији, нпр. Босански, Херцеговачки, сл.“ (напом. аут.)

¹¹⁴ *Чрезвичајан* (рус) - необичан

Бугарски, а одатле напише писмо у Цариград у Велику цркву, јављајући патријарху да он оставља своју богодану епархију, извинујући се со тим да се никако не може међу Херцеговцима обикнути, него за вишу корист, питајући допуштење, да свога архиђакона кир Ананија рукоположи за митрополита Херцеговачкога. И тако добије дозволење са Епистолиом патријаршеском синодално потврђеном, те још с два митрополита, и он трећи, посвете архиђакона Ананија за митрополита Херцеговачкога, и преда му своју епархију, а он бајаги одатле оде у Русију.

Кир Ананије, новопосвећени митрополит, врати се у своју Херцеговачку епархију и дође торжествено¹¹⁵ у Мостар год. 1778. Одмах с почетка покаже се жесток, с напрасним грчким духом, и противник свакога доброга поредка. Најпре метне жишку¹¹⁶ по манастирима; такођер заметне раздвој (тарафе)¹¹⁷ међу Мостаранима, ласкајући себи да ће тако најлакше накупити собранаја имјенија. Понајвише уздигне се срдито против свештенства, премда се према њему испрече неки монстирци, особито братија из манастира Житомислића, бранећи своју смирену и богобојажљиву слободу. У оваковом обстојателству¹¹⁸ јадни, прости и неразумни народ мостарски, без икаква разсуђења користнога, расцијепи се у двоје: једни држећи страну митрополитову, а други калуђерску, а трећи ничију! И тако започе се међу њима жестока свађа. Митрополит је доказивао своју правичност овим ријечима: „Ја сам, бре, царски човјек, и берат саибија (притјажатељ царске дипломе)¹¹⁹, ја имам власт, како год хоћу – онако могу, итд.“ – Не би ли подобно било рећи: ја сам, синци моји, слуга Исуса Христа, и црквени свештеноначелник; *научите се од мене, јако кратак јесам, и смирен сердцем* (Мат. 11. 29).

Видећи митрополит, да њеки Мостарани јако бране манастирце, отиде брзо у Травник везиру, ту жећи се честитом господару да има један манастир, који се именује Житомислић, и у њему њеколико чурави калуђера, који су преко мјере посилили (похасили), противе се царским људима, то јест, њему

¹¹⁵ *Торжествено* (рус) – узвишено, свечано, тријумфално

¹¹⁶ Жишка - врста пореза, који се купи по црквама и манастирима

¹¹⁷ *Раздвој (тарафе)* – подјелу по странкама

¹¹⁸ *Обстојатељство* (рус) - околност

¹¹⁹ *Берат сахибија* (тур) – дипломе чувар; *притјажатељ* (рус) - заштитник

као владици, и честитом госпоару, као цареву везиру, да су призивали к себи христјане мостарске, те су с њима у сваком договору; да су писали и каурском краљу, па им је послао мандате, и топове, праха и олова; да су се приправили да одмећу рају, и да ударају на царске градове. „Већ дај ми“, велаше му, „честити господару, твога једнога ваљаног човјека, да идемо, да то зло претечемо, и оне злочинце да и најгором смрти казнимо“. На таку тужбу везир даде му свога делибашу, те заједно дођу у Мостар. Делибаша позове к себи у мешћему (суд) манастирце и Мостаране и прочита им кадија везирску бујрунтију¹²⁰. Чујући за то мостарски турци, да ће калуђери и њеки Мостарани христјани зло пострадали, полети њи[х] много на мешћему, вичући у сав глас: „Ми смо сви јамци за њи[х]. Ми! За оваку праву рају; валај, билај (богами), оваке праве раје неима у цара! Они нису ништа у тому криви, колико јесмо ли ми! А ти, делибаша, одма јаши; ко те је довео, онај нека ти и плати попутину, итд“. И тако митрополит морао је платити делибаша сав путни трошак.

Иза тога почне митрополит страшно пријетити калуђерима, говорећи им: „Заиста, или моја глава, или њиова“. – Калуђери, пак, видећи себе у великој опасности, и не могући стати с голим трбусима против ражња, принуђени буду оставити свој манастир и своје љубимо отечество! И побјегну преко Метковића у свету Атонску гору; ови по имену: јеромонах Серафим Скуван, јеромонах Партениј Надаждин, јеромонах Јоаникиј Верцић, ђак Сава Периновић. Чини ми се да је последије због тога побјегао у Далмацију и Спиридон Кузмановић, син Алексе Кузмановића Милорадовића, бивши тада и он јерођакон у истом Манастиру Житомислићу. Затим митрополит дигнувши с пута себи сваку драчу, поступао је по Херцеговини како је сам захтијевао. И он, дожививши своја љета, разболе се и умре већ стар, од наравне смрти 1802. јануарија 6. и упопан је поред мостарске цркве.

Те исте године буде на његово мјесто изабран у Цариграду и посвећен за митрополита Херцеговачкога кир Јеремија, Грк и Цариграђанин, и дође у Мостар год. 1803. С њим дође један његов чрезвичайни ђакон Игнатиј, који му је управљао са свим његовим пословима.

¹²⁰ Бујрунтија (тур) – писмена заповијест

Тад је био у Мостару ајан (заповједник) Али-ага Дадић, о коме се заиста може рећи да није, нити ће, Мостар онакога другог правдољубива муселима запамтити. Он је миловао и бранио од сваке зле напасти сиромашну и кукавну рају; притом противио се према противним зликовцима и насилницима и самим царским људима, није им допуштао како су они хоћели, само им је давао по некоју рутину дације, доказујући им да не може сиротиња више давати. Тому позавиде мостарски турци, а занајвише што им није давао како су они хоћели глобити и трти рају. Састану се дакле између себе, и договоре се њеки виџухи и улема (надзиратељи и књижевници), и опану¹²¹ га код везира Босанскога, који му почне грозити страшно. Кадија и улема, у договору, зовну га једанпут с преваром у мешћему, пак му даду по њиовом обичају једну кафу да попије. Како је попио, одма се разболи, и тај час однесу га његовој кући, и исти дан умре напрасно – по свој прилици да су га отровали. Он након себе остави три своја сина, то јест, Мемеш-агу, Хаџ-агу и Ахмет-агу. Послије његове смрти постане ајан мостарски његов најстарији син Мемеш-ага. И њега исто виџухи мостарски облажу код везира. Одма везир пошаље свога турнацију¹²² и наложи му да га гледа како с преваром смакнути. Туранџија дође у Мостар и једну ноћ домами на вјеру к себи у конак Мемеш-агу Дадића, те га удави у Челбића кућама. То се све догодило отприлике године 1811.

У том се побуне њеки Мостарци и устану са оружјем у рукама против турнаџије и истјерају га, те једва с главом побјегне без обзира, а метну за ајана опет другог Дадића, Хаџ-агу. Они прави клеветници не престану пањкати и њега везиру. Овај се разљути и одма скупи силну војску, числом 32.000, и пред њима пошање свога Ђехаја-пашу, а с њим још шест паша, и девет капетана, сви ови дођу у Мостар с великом и силном војском године 1813. Свак може у својој памети разумети какво се страшно позориште овдје готовило, и жалостно окончање! –

Пошто ова страшна, силна и разјарена војска груне у Мостар, одма побјегну обадва Дадића њекуда у села те се неће сакрију; тако и други многи турци и христјани учине. Војска се мало

¹²¹ *Опану*, опанкају – облажу, криво оптуже

¹²² *Турнаџија* (тур) – јаничар, најбољи војник

утиша отпочивајући. Говори се, да су тада потајно отишли к Ћехаја-паши вицухи и улема мостарски с Ћаконом Игнатијем (будући да су ови зликовци били велики непријатељи Дадићима и свој сиромаша), и да су му рекли: „Сада, или већ никада, Господару! Сиједи главе и узимај паре царским издајницима и противницима, и проче“. Ту напишу по имену све оне који су држали страну Дадићеву, грађане и сељаке, како турке, тако и христјане с кршћанима, а и били су сви христјани с Дадићеве стране. Одма иза тога по заповиједи Ћехаја-паше врисну разјарени пашалије, полете по кућама и стану људе везати а куће робити! Кад доста њи похватају, окују у гвожђа 34 христјанина, па и[x] побацају све у магазу у кућама паше Хаџомеровића; на исти начин побацају и турке у тавницу. Једнога дана затим учини се жалостно и страшно позориште! Изведу из затвора 17 праведни[x] христјана те и[x] све посијеку на Суходолини; тај исти дан пред градом посијеку 9 кршћана, а у граду на мосту (ћуприји) удаве 13 турака без икаква суда. Ах, за који узрок бризгају млазови праведне крви!? Очеvidци кажу, који су и данас живи, да је иза тога дошао к затвореним христјанима Ћакон Игнатиј, пак им говорио: „Паре! Паре! Паре бре, оли мртве главе!“ – Јадни христјани, видећи се у великој и тужној невољи, а сувише то што им је дотужило тешко гвожђе, погоде се с Ћаконом Игнатијем, да њи[x] 17 људи 50 000 гроша¹²³ плате. Пошто те паре саставе и даду, опросте се гвожђа и затвора. Онда почну пашалије с Ћаконом Игнатијом хватати и друге турке и христјане, како по Мостару тако и по селима. Многе и[x] посијеку, а многе од њи[x] и уцијене. Утом нађу и обадва Дадића, пак и[x] посијеку, поплијене им куће и однесу безчислене драгоцености: бисер, злато и сребро. У овој прилици, оваково варварско поступање Игнатија Ћакона, је ли могло бити без соизволенија митрополитова?! – Кад се ово све овако наопако догађало, у истој години (1813) појави се у Мостару страшни мор (куга). Њеколико мостарски турака саберу се потајно и пишу све по реду султану у Цариград, жалећи му се како су страшно претрпјели на правди вишњегга Бога овај ненадни и немилосни

¹²³ „Овдје је грош ваљао колико данас цванцига, јер је талир вредио 6 гроша.“ (Нап. аутора)

догађај. Султан, примивши њову жалбу, одма их пошаље свој ослободителни ферман, претећи смртном казни свима виновчнима. Кад паше дочекују за тај царски ферман, одма[x] распусте војску и разиђу се свак својој кући. Чини ми се да су послје тога, ако не сви, њеколико паша смртно кажњени.

Једна се мука скине, а друга се навали. Паше с војском оду, а запраши грдна куга! Народ преплашен разбјегне се, њекоји по селима, а њекоји у Дубровник, куд је ко прије могао измакнути. Јеремија митрополит с Игњатијем ђаконом побјегне у манастир Житомислиће. Послје до мало времена врати се ђакон Игњатије опет у Мостар, зар може бити да гледа неће ли му опет штогођ изићи за руком, али изненада, о чем ни мислио није, спопаде га жестока куга, те ти с њим тресне о тле. Боловао је мало дана, и напусти свој немирни дух.

Митрополит Јеремија, и он разболи се од куге, и умре у манастиру Житомислићу год. 1815. јулија 29, и упопан је више цркве под дубом.

Животопис Серафима Шолаје (одломци)¹²⁴

Кад се човјек удубљено загледа у царства ваздушна и бездушна, увидиће да је божествена премудрост још у почетку улила свачему своју природу, како душевној а белосвесној животињи, тако и бездушном расћењу, од којих мало или нимало не може се наћи да престапају своје јестествене¹²⁵ законе. Од њих свако напосе¹²⁶ држи се пута своје природе. Погледамо ли животињу или тице, од највећег слона па до најмање живињице, од вископарног орла па до најмањег црвића и грмуше; тако исто на бездушно растјење, од највећег дуба па до најмање травчице: видимо како се први плоде и по својој од Бога даној им природи

¹²⁴ Српско-далматински магазин, љубитељ просвјете и народног језика за годину 1869, књ. XXVIII, Задар 1869: 147-153. и 167-170. Наслов овога текста Ј. Памучине цитат је из *Прича Соломунових*, који гласи: *Боље је добро име него велико богатство*. Текст се преноси из књиге *Јоаникије Памучина, Сабрана дјела* (нав. издање), стр. 161-168 и 183-187.

¹²⁵ *Јестество* - природа

¹²⁶ *Напосе* – свако за себе, посебно, понаособ

испуњавају природне дужности; свако скрбно васпитава и његује свој пород, [и] то све раде да се умноже и да их је више, па да свако након себе остави своје потомство. Тако исто бива и са бездушним стварима: и оне расту у висину, у своје уречено вријеме изгоне пупке, пуштају лишће, цвјетове и плод. Ово се обрћањем свијета миче, да свака ствар остави након себе своје неизгубљено име.

Према овоме горе наведеноме, разумни људи, који су саздани по образу Божијему, они сви без изнимке, неки више а неки мање, преступају границе своје природе, злоупотребљавајући даровану им слободну вољу. То се види још на првом човјеку, Адаму. Дакле, кад је човјек саздан по образу Божјему, одарен је словесном душом, зато ваљало би да увијек иде правијем путем и да чини вазда добро, а да се клони од зла; али људи, нажалост, већом страном нерасудно поводе се на сваку злоћу, и ту одма[x] прелазе се границе јестественога закона. Зато праведно цјенимо да они људи који се држе правога пута, а удаљују се од сваке злоће, оставише након себе вјековјечито име. За овакове казао је премудри Соломон (*Приче*, гл. 22): „*Лучше име доброје, неже богатство много*“¹²⁷.

Према овакијем може се близу успоредити и наш покојни јеромонах Серафим, у крштењу Стефан Шолаја, који се је 22. декем. 1800 год. родио у селу Пађенима у Далмацији. Било му је оцу име Јован, матер умрије му док се родио, пошто је остао иза мајке, васпитавала га је његова покојна баба, и када је малко одрастао дали су га у службу Србину Јаки Миовићу у Дрниш, који га је гледао као своје ђетенце. До неко доба одведу га у манастир Крупу, ђе је по ондашњем начину научио читати славенски, црквно појање и писати. Покојни јеромонах Макарије Вукадиновић узме га са собом за ђака на парохију Опuzенску у Неретву. Стефан је умио лијепо писати српски и талијански, што је био научио од истога његова духовника Макарија, коме је водио парохијалне матрикуле. Стефан се је био заљубио у калуђерски чин; али како тада није било епископа православног у Далмацији, чујући за манастир Житомислић, славну задужбину чувеног Милорадовића, дође у манастир и

¹²⁷ Боље је добро име, него велико богатство.

калуђери га драговољно приме. У то вријеме Јосиф, митрополит Херцеговачки, дошавши из Мостара у манстир, рукоположи га јерођаконом 6. јуна год. 1826, а исте године 15. августа за свештеника. Истоме се владици отац Серафим врло допане, па га одреди год. 1828. у Мостар за јефимера гдје је био чредни свештеник без промјене 26. година.

Ја сам се био родио у Требињу, у селу Заградњу 13. декем. 1810. године те је и мене исти Јосиф владика у мостарској цркви зађаконоио 25. декем. 1829. године, а 1. јан. 1830. године рукоположио за свештеномонаха за манастир Завалу у Попову, у коме сам служио засебице 5 година и 4 мјесеца. Иза тога исти Јосиф владика при поласку своме у Цариград, свршетком априла 1835. године, премјести ме из Завале у мостарску цркву за ефимера, у друштво нашем добром Серафиму Шолаји, који ме с радости прими. Од 1. маја 1835. год. до 2. октоб. 1853 год. живили смо заједно у духовном братству, много боље већ каква два рођена брата на свијету. Зато сам најбољи свједок о његовима красним врлинама.

Бијаше учтив и врло паметан; цјеломудрено је проводио свој живот, како што се приличило његовом чину. Све што је говорио, најприје би се смислио па би онда осолоњено и скувано говорио; никад нико није могао чути из његовије[x] уста гњиле ријечи, зато га је свак поштовао и љубио, не само хришћани од обадва обреда но и турци. Увијек је био побожан и богомољац; стојећи, сједећи, одећи и на коњу јашући, вазда се скромно у себи Богу молио, и у устима му је било: Боже! милостив буди мени грешному.

Прем да није имао најбоље грло, опет, кад не би служио божествену [литургију], све би се отимао и утицао да пјева у црви по грчком начину, као што су отприје и у Далмацији по црквама пјевали, што је од старина у Далмацији заведено било. И у својој хелији често пута узео би грчку псалтикију (музикалну књигу).

Бијаше узраста средњега: косе и браде црне, подугачке, густе и умјерено широке, у образу црнпураст и црније очију; у врату мало погрбљен, те су му многи говорили да ће умријети од капље, малко храпав по образу, што су га још у ђетинству биле оспице нашарале. Имао је на себи вазда чисту одећу.

(...)

По варошима се крију и до данас хришћанске ђевојке као и турске, и зато су се у Мостару по кућама наређивале проповједи; а тако су се све по кућама и ђеца крштавала, вјенчавали се, помени за умрле на трећој и седмој вечери читали се, и зато смо ја и о. Серафим имали доста труда док смо све ово окренули да се у цркви свршује у своје прописано вријеме. Отац Серафим описао је свој манстир Житомислић и напечатао чланак у *Српско-далматинском магазину* за г. 1846. Пошто је тај чланак у *Магазину* из књигопечатње¹²⁸ дошао, његови пријатељи радо су га читали и похваљивали, говорећи:

– Да и ово нешто лијепо видимо од нашега духовника Серафима.

Он им је смијући се одговарао:

– Ја нијесам ово написао да се покажем српски списатељ, но само зато да пробудимо мога друга Памучину, нек му се услади па да се лати српа и жање по Херцеговини народно цвијећа; јер жетва убо многа за њега, дјелателеј же мало.

И од то доба заиста ме је пробудио, те сам све оне моје чланке трудећи се састављао и у *Српско-далматинскијем магазинима* напечатао. (...)

Јосифу владици у Цариграду од штошта натоварили су 600 000 гроша дуга, и није имао су чим платити путнога трошка док му није Али-паша послао тамо 50 000 гроша. Те тако изненада буши у Мостар 19. јулија исте године, 1848; док је дошао и мало одпочинуо, одма[x] је пошао по мостарскијем кућама и светио водике по правој обичају, и ту је саставио прилично новаца. Затим, одма натовари се на нас 3. свештеника, и узме од нас филотима више већ је икад Аксентија узео, но само што се могло лакше с Јосифом говорити, и кад би се разљутио, одма би се повратио, јер није био злопамтљив као онај. Кад смо Јосифу предали паре, онда ја и о. Серафим предложимо му нашу намјеру да иђемо у Житомислиће; он нам одговори:

– Из Мостара нећете изаћи никуд док сам ја у Херцеговини, то изавдите из главе.

¹²⁸ *Књигопечатња* - штампарија

Јосиф је од 1848-1852. обишао двапут своју епархију Аксентијевим трагом, и од манастира, свештенства и народа награбио силне новце, али опет није могао свога великога дуга облакшати, јер му је у Цариграду расла све лихва на лихву: на 100 гроша - 18 на годину. Серафим, изгубивши надање за одлазак у м. Житомислиће, обузму га мисли, омрзне му и ови свијет те тако обдан и обноћ највише се молио Богу. Мелетије Плавша, настојатељ Житомислићки, оболи у манастиру, отеку му ноге и након 4 мјесеца од исте болести умре 4. јануара 1853. године. Владика пошаље од своје стране о. Серафима и четири из Мостара надзиратеља манастирска, који му препишу све имање и упојају га у манастиру више олтара. Сад о. Серафим врати се у Мостар пун жалости за својијем отечествеником и врлијем пријатељом, и на прољеће, у мају мјесецу, породи му се у тијелу некакав потерс: стане му тутњати у ушима, и клоне му десна рука, с којом није могао ложице к устима донијети ни узети пера близу два мјесеца дана. Онда се препане од смрти и похита те оне своје новце тајно подијели по црквама и сиротама, које је вазда штедио за своју старост и корист народу, говорећи:

Волим их за живота својом руком подијелити, нег да их после моје смрти грабе недостојне шаке.

Тада је подијелио око 30 000 гроша, а оставио је код себе само 5 – 6000 гроша, као за упока. Истога љета од мјесеца јулија престане му у ушима она туњавина и побоље утврди му се десна рука; ја сам му говорио да отиђе на киселу воду, да се прочисти, па после да метне пијавице, да би му извадиле неколико труле крви. Он ми на то одговорио:

Како сам за се познао, нијесам брата нигда никакове љекарије пио, нити сам пуштао крви, па нећу ни сад под старост; баш што Бог да.

Мјесеца октобра, први дан у четвртак, умро један хришћанин кому је требало служити засобице четрдесницу, и о. Серафим узме прву чреду те започне своју седмицу у четвртак, на Покров. А тако је и сјутри дан у петак служио божествену, али на освит суботе, кад је мислио устајат да очита ћелинско правило, да се приготови за службу, изненада удари га притисак смртне капље у сву лијеву страну, одма изгуби вид и зажме очи, а завалио је и

језиком, да му се врло мало могло разумјети. Ја успут добавим два најбоља лијечника војничка, који су му трипут пуштали крв, и настајали да му врате живот, али све је било узалуд; јер 4. октовра, у неђељу на 3 сата пред ноћ, пресели се у вјечност! Сјутри дан, у понеђељник, скупе се сви хришћани мостарски, владика и свештеници који смо се онда десили, такођер и сви чиновници из аустринског консулата, спроведемо га у цркву са освјетљеном парадом, и ту га опојимо по обреду монашеском; народ је преко свега опијела плакао и уздисао за својим добријем духовником Серафимом. Овај смо га дан сахранили у гроб према олтару с лијеве стране мостарске цркве. Народ му је после до неколико мјесеца лијепо оклопио гроб: метнута је једна плоча по свему гробу, а друга плоча му над главом; посред-сриједе ове плоче изрезан је крст са овим надписом I. H. Ц. I. – M. L. P. B. (мјесто, лобноје, рај бист).

Бог му душу простио!

Прокопије Чокорило

(Плана, поред Билеће, 1802 – Мостар, 1866)

Љетописац и историчар; радио као свештеник у Љубињу и Мостару; сакупао прилоге за српске цркве и школе, чак и по Русији. Његово дјело, *Љетопис Херцеговине 1831-1857.*, прво је објављено у Москви 1858. године, на руском језку, по наговору и у преводу А. Ф. Гиљфердинга; исте године преведено је и на српски језик. Осим *Љетописа* Чокорило је написао и *Дневник*, који се загубио, да би га касније у Архиву Српске црквено-школске општине у Мостару пронашао Владимир Торовић и објавио га у Гласнику Земаљског музеја (год. XXV), у Сарајеву 1913. године. Чокорило је написао још и *Љетопис православне цркве мостарске 1856. године*, који је објављен у *Дабробосанском источнику* 1889. године.

Љетопис Херцеговине 1831-1857.¹²⁹

Одломак из 1857. године

Кад се Али-паша приближавао на дан хода Мостару, изишли су му у сусрет кајмакан¹³⁰ Хасан-бег Ресулбеговић, митрополит херцеговачки Јосиф и све поглавице и угледна лица и духовна свјетина са мноштвом народа. Тако смо га пратили све до Мостара са веселим поклицима и пјесмама. Крштени народ радовао се као да је свети Никола сишао с неба, док је, напротив, већина муслимана била у тузи и страху зато што су некад били против новог везира. Хришћани који су се борили за султана и за овог везира веселили су се, у нади да ће их огријати сунце, послје онога што им је он говорио: „Рајо, за крст часни! О, рајо! Ево вам фермана¹³¹ цара Николаја; имаћете сваког добра“. Они су

¹²⁹ Из *Љетописа Херцеговине 1831-1857.* слиједи два одломка, а преузети су из књиге „Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина и Стака Скендерова, *Љетописи*“ (Сарајево, 1976).

¹³⁰ *Кајмакан* (тур) – управник (заповједник) града

¹³¹ *Ферман* (тур) – заповијест владара, наредба више власти

запамтили те ријечи и зато су га с радошћу и с пјесмама пратили до самог Мостара. При уласку везира у Мостар пуцало се из топова, а затим се разишло кућама на ноћење.

Другога дана Али-паша позове владику Јосифа и све прваке православецe, који су били у Мостару, себи на диван¹³². Отишли смо сви заједно са митрополитом везиру, у кућу Челебића (у којој је одсио Али-паша), гдје га затекнемо у одаји, како сједи на столици: ми се постројимо по реду, како коме доликује. Он је разгледао сваког и, ако кога није знао, питао је о њему митрополита Јосифа или зета митрополитова, Јована Анђелопоља. Кад су му их све представили по имену и звању, паша поче овако говорити:

„Владико, и ви калуђери и попови, кнезови и рајо! Ја сам сад везир. Султан, господар, одликовао ме: дао ми је Херцеговину и поставио ме за пашу у њој; одијелио је мене од Босне, да ми не би сметали босански шљивари¹³³. Султан ми је дао власт да све иде кроз моје руке: ко хоће да се тужи у Травник, ево му Травник; ко хоће да се жали у Стамбол, ево му Стамбола. – И ту је паша себе ударио по ордену који му је дао султан. – Ја хоћу, владико, валахи, билахи¹³⁴, да у мене свак живи мирно и задовољно, у здравље султаново, и да у земљи не буде разбојника. О томе нам се ваља најприје побринути. Ако се неко полакоми па украде овна или јаје и мени то пријаве, валахи, билахи, мушкетићу¹³⁵ лупежа. И ево шта још хоћу: да у Херцеговини не буде никога ко би крио хајдуке. Тако кажите по селима. Ја хоћу да свако ради свој посао и да у свакога буде безбједна част, и имање, и породица. Ви ћете, ако Бог да, у мене бити и слободни и спокојни. Ја, валахи и билахи, тако мајци својој на кијамету не био муж¹³⁶, нити ћу учинити, нити ћу пустити да ко учини каква зла по Херцеговини“.

Таква је била заклетва Али-пашина да ће праведно судити раји.(...) Тако је ево, почела и јавила се нова управа у Херцеговини. Управитељ је увијек говорио народу једно, а мислио и радио друго.

¹³² *Диван* (тур) – разговор, засједање.

¹³³ *Шљивари* - погрдни назив за ниже племство (поготово у Хрватској и Славонији).

¹³⁴ *Валахи, билахи* (тур) – врста заклетве, у значењу: „тако ми Бога“.

¹³⁵ *Мушкета* (тал) – врста пушке; *мушкетати* – стријељати осуђеног.

¹³⁶ «И тако ја мајци својој на кијамету не био муж!» - страшна муслиманска клетва.

О Али-паши Ризванбеговићу

Али-паша је много волио жене. Имао је једну закониту жену, која му је родила и васпитала синове: Навиз-пашу (кога су звали Зулфо), Ризван-бега, Хафиз-пашу и, најмлађег, Рустем-бега. Друге жене, за свој ђеиф, куповао је у Цариграду и то су биле Ђурђијанке (Грузијанке). Причали су да су оне љепше од свих жена, и од тада је код нас ушло у изреку: „Лијепа као Ђурђијанка“. Таквих пет је купио у Цариграду. Шесту су те робиње довеле са собом као дијете и он је васпитао у својој кући. Кад јој је било 12 година, узео је к себи и надјенуо јој име Меслициханума (тј. неупоредива госпођа). Након годину дана родила му је сина и он га је назвао, у част египатског вице-краља, Мехмед Алија. Али, највиша забава и наслада његова била је гледати мртве главе на кољу ограде. Из његова двора у Мостару није се могао видјети зид тврђаве, јер је био низак, и зато је Али-паша одмах наредио да се он подигне, како би га могао гледати кад сједи за ручком и вечером. На врху зидова, око све тврђаве, причврстио је заострено коље, које је украшавао хришћанским главама.

Кад би коме нешто хтио запријетити, говорио је: „Ти нећеш престати док ти главу не одрежем и не набијем на колац. Тек тада ћеш се примирити“. Од таквих ријечи у несретнику се мрзла крв, те није био у стању ни ријечи проговорити. На тој тврђави било је до 150 колаца и на свакоме је штрчала по која мртва глава. Кад су му слуге, крвопије, доносиле каквугод свјежу главу, те нијесу знали куд би с њоме, пошто су сви коци били пуни, то је Али-паша наређивао да се са њих збаци једна или више већ осушених глава, да би могли нову набити. Скинуте главе бацане су на пут и дешавало се да су их дјеца котурала као лопте, а нико их није смио сахранити, осим ако би се нашла каква побожна душа, која би то кришом, по ноћи, учинила. Али-паша би убојице даровао добрим новцима, а ако је убијени био познат човјек, осим новаца (по 20 дуката) награђивао је убојицу и челенком, назвавши га уједно газијом (тј. херојем): „Аферим¹³⁷, газија! За другу ћу те још боље наградити!“

Тај зли управитељ старао се да остави након себе у народу и добар и рђав спомен, како би га једна страна благосиљала, а

¹³⁷ *Аферим* (тур) -

друга проклињала. Зна се већ која је страна требало да га благосиља, а која да проклиње. (Поред све своје крвожедности, био је често праведан и свето је испуњавао своје обећање). Године 1834. он је наручио пириначно сјеме и људе који су знали одгајати пиринач, те је нагјерао становнике Љубушке нахије да га сију по својим равницама. Љубушки муслимани покушали су да сеprotиве томе, али их је Али-паша силом принудио. Тако је он завео тамо сијање пиринча и тиме се то мјесто данас обогаћује, продајући пиринач по читавој Херцеговини и Босни. Тамошњи пиринач је бољи него онај који се довози са стране. Али-паша је установио и ступе¹³⁸ за пиринач: једну у Љубушком а другу у Мостару.

У Мостару је на туђој земљи сазидао двор за свој харем, и други двор за судницу; ту је такође подигао хан и џамију, уз коју је намјестио дервише. Поред те џамије одредио је мјесто за своју гробницу и гробницу своје породице. (...)

Али-паша је имао дјела од сваке руке, али их ја не могу све описати. О дјелима његовим дуго ће се говорити и писати у Херцеговини. Он је могао све радити и на све пазити. Године 1839. набио је петорицу живих хришћана на коље, а наредио је да се коље пободу на узвишици. Ти су људи живјели на коцу по неколико дана, тражили воде и грдили муслимане толико да је Ибрахим кавазбаша, који их је натакао на коље, најпослије дошао и убио их их пушке, само да народ не слуша како Власи скрнавје вјеру Мухамедову.

¹³⁸ *Ступа* – округли и издубљени суд у коме се тучком дробе ситни зрнасти плодови (нпр. кафе, пиринча, жита)

Ато Марковић Сломо (Херцеговина, ? – Сјеница, 1851)

Етнограф и хроничар, Ато Марковић је био једини свјетовњак у тадашњем мостарском књижевном кругу; на трагу својих суграђана, Шолаје, Чокорила и Памучине, у романтичарском одушевљењу за народно просвјетење и за његовање обичаја, и он постаје сарадник *Српско-далматинског магазина*. Живот му се завршио необично: у сукобима између присталица Али-паше Ризванбеговића и Омер-паше Латаса, он је био заробљен и послат у прогонство, у Анадолију; на путу према Турској, у Сјеници, убијен је 1851. године.

Обичаји народни у Мостару и Херцеговини¹³⁹

Наши народни обичаји најприје почну пропадати и забацивати се по градовима и варошима, јер грађани и варошани кад се погоспоре и обогате, онда се почну стидјети својих народних обичаја, желећи више допасти се туђему народу него своме рођеному. Мостарани, као побожни хришћани, ако и јесу грађани, још нису заборавили ниједан свој старински обичај, но тврдо га се држе, и готово као какву светињу почитују га. Нека ми се допусти овдје неке само обичаје, који се код православних Срба опслужују, накратко навести, а ваљда ће се наћи који учевнији од мене Херцеговац који ће их не само опширно описати него и њихов значај истолковати.

При поласку дјетета у школу

Када нарасте дијете, ако је мушко – шест година старо, шаље се у школу, а то се највише први пут дјеча мала шаљу први дан Великога поста, на Чист понедјелник, не гледајући никад на почетак школске године. Сваки отац дјетета поведе своје дијете

¹³⁹ Одломак који сlijеди (првобитно објављен у *Српско-далматинском магазину* за 1848) преузет је из *Босанскохерцеговачке књижевне хрестоматије*. *Старија књижевност*, нав. изд., стр. 115-118.

са собом и понесе учитељу оли боцу вина, оли ракије, и један шенични хљеб, и препоручи га учитељу говорећи: “Ја га дајем у руке Богу, пак теби”. И тако се ту научавају буквар, часословац,¹⁴⁰ псалтир¹⁴¹ и мјесословац¹⁴², и почну писати. Послије науке иду на занат код мајстора, у дућан.

Сада мало да проговоримо о школи и учитељу. Школа је кућа општинска, то јест црквена, и близу је цркве, има двије собе или камаре. Једна је гдје се учи писати, и та је на земљи, а друга је више исте, гдје сједи учитељ са обично, мало више мало мање, 140 дјеце – све би рекао да су се једне године родили. И сваке недјеље оли празника иду у цркву и одговарају свештенику, а пошто се сврши, иду опет у школу, а одатле кући. Сваке године Великога поста иду дјеца из школе исповједити се код свештеника, који им даје сјет¹⁴³ да се Богу моле, да слушају своје родитеље, да почитују¹⁴⁴ старе људе, и тако на Лазареву суботу сви се причесте. Учитеља, на жалост нашу, немамо никаква који је прошао школе и науке, па да дјеца уче историју, земље-описаније¹⁴⁵ и друге књиге, које би у њима потпалиле српство и славенску народност.

Дјеца женска, такође од 6 година, иду се причешћивати сваке године Великога поста. Обичајно сједе код куће, мало излазе на двор, него уче се у кући прести, шити, ткати, вести свилом и златом. И што је рјеђе да дјевојка никада ни у какво друштво не долази гдје има когод да није родбина, и не може се готово ни видјети, него само Великога поста, кад иду на исповијед и у цркву да се причесте, а то бива највише на Цвијети.

При вјеридби или просидби

О вјеридби, или када се иде просити дјевојка најприје проговори се каквој од рода дјевојачкога својтини – би ли је дали родитељи за тога момка, оли се проговори оному који јој заступа

¹⁴⁰ Вјерска књига

¹⁴¹ књига псалама

¹⁴² мјесеослов, црквена књига

¹⁴³ савјет

¹⁴⁴ поштовати

¹⁴⁵ земљопис, географија

мјесто родитеља. А ријетко се догоди да која пође сама за кога без знања старијега. Ако се види прилика да ће дати дјевојку, то се пође просити, и то се догађа највише по ноћи, због страха турскога, да не би Турци преотели дјевојку. Даде се знати да ће просци доћи. И кући дјевојачкој понајвише иде отац онога који се жени, или очин брат, или брат рођени младожењин, или који ће му бити кум. Пођу каткад по два, по три од родбине, али увијек без младожење. Онај који ће је просити понесе уза се цекин,¹⁴⁶ прстен и јабуку и по једну ботиљу¹⁴⁷ рума, или обичне лијепе домаће ракије, и тако дођу пред кућу дјевојке.

Ту се одмах може знати хоће ли је дати или неће. Ако нађу се чељад будна, још сједећа, и ако нађеш кога од рода дјевојке – ех, добар знак, биће дјевојка. Ако ли буду поспали, удунули свијећу – аја богме, нема ништа. И тако, када не даду дјевојку, ону исту ноћ треба ићи у десет домова, док му даду дјевојку. А зашто се ово овако чини? – Будући да младеж може сјутра чути: како је тај и тај момак искао дјевојку у тога и у тога, и нису му је дали. Па ето ти онда хуке, буке, лупањем у врата, у сандуке и пр.,¹⁴⁸ вичући један другоме: тога момка што прође убила мазга, нису му дали дјевојку. И тако, због те руге догоди се често да многе од сиромашних домова удаду се дјевојке за богатога.

Ако ли ће дати дјевојку, то док се куцне на врата, одмах отварају и поздрављају с добродошлицом. Иде се напред и покаже им се соба гдје је домаћин и браћа му, и остали који су мушкићи, а жене башка¹⁴⁹ су у другој соби. По обичном поздраву домаћин начини мјесто код себе оним који су дошли, донесу ракију и друге слаткише за ракијом, ко пуши, даде му се чибук,¹⁵⁰ и тако заведу некакав други разговор и пију ракију док дође трећа чаша. А како дође трећа, онај који ће говорити и просити дјевојку зовне домаћина по имену и рече му: “Добар вече, брате! “ – овај њему: “Бог ти помогао, брате! “ – онај: “Ти не питаш што смо ми дошли, а ми ти не кажемо” – овај: “Дошли сте, брате, да мало посједите”. Онда говори просац: “Брате, ми смо дошли, ако било

¹⁴⁶ врста златног новца

¹⁴⁷ бутеља, флаша одређене величине

¹⁴⁸ проча - друго

¹⁴⁹ одјелито

¹⁵⁰ лула

од Бога суђено, било и сретно и честито, да будемо пријатељи, да нам дате вашу дјевојку, по имену ту, за мога сина (или брата, или како му долази) “. Пак онда устане, скине капу (фес иначе не скида се никад него у цркви), окрене се према иконама и прекрсти, пак извади цекин, и прстен, и јабуку и стави пред оца дјевојке рекавши му: “Ево знак ако хоћеш да будемо пријатељи”. Тад устане отац дјевојке, скине капу, па се прекрсти и узме десном руком јабуку, цекин и прстен и стави пред иконе рекавши: “Да Бог да да буде сретно!” и опет сједне. Сад изваде ракију што су донели просци и почне старјешина од просаца овако говорити и напијати: “Пријатељу, брате, досада смо ми били као и остали који дођу на сијело, али сада смо прави пријатељи” – и пружи му своју ракију. Домаћин узме и наздрави новим пријатељима говорећи: “Да буде пријатељство сретно по обадије стране!”. И тако пијући чине уговор кад ће доћи по дјевојку, а многи исто вече одмах поведу је.

Кад се почну спремати да полазе, онда дође из друге собе једна невјеста и зовне оца дјевојке, да нико не види. И овај отиде, и ето га брзо гдје носи завијено у марами или у убрусцу златом и свилом везених малих марамица, за свакога од рода младожењиног, и метне пред старога свата и рекне: “Прими, брате, дар за дар, за знак како ја дајем моју кћер (по имену) за твога сина, или брата (по имену)“. Иза тога још се мало поразговарају, онда долази једна невјеста, а највише дјевојкина оца снаха, и донесе свакому свату по једну везену златом мараму и тисне му у њедра, и пољуби га у руку. Овај њојзи даде лимун или јабуку, затим устају одмах, поздраве се и растану се, идући весело кући младожење, гдје изнова почну се веселити до пред бијелу зору, и предаду младожењи дарове дјевојачке да знаде да су је испросили. Ту их младожења послужује захваљујући сватовима на њихову труду. И тако старају¹⁵¹ се и начињају за дјевојке хаљине, и сазивљу сватове, и справљају друго што треба.

¹⁵¹ бринути се

Стака Скендерова (Сарајево, 1831 – Илица, 1891)

Стака Скендерова, љетописац и пјесник, једна је од најнеобичних појава у српској историји књижевности и културе у БиХ; одгајана је и образована као мушкарац, и кретала се по свијету као мушкарац (на једном таквом путу, за Цариград и Јерусалим, она се и закалуђерила). Године 1859. основала је женску школу у Сарајеву, у којој је радила као учитељица. Руски конзул у Босни, Александар Феодорович Гиљфердинг, објавио је њен *Љетопис Босне* 1859. године на руском језику (у Петрограду), док је епске стихове о истим догађајима (о којима се говори и у *Љетопису*), штампао испод маргине, остављајући их на српском језику. *Љетопис Босне* преведен је у 1907. године (у мостарском *Народу*), а у цјелини 1976. године у Сарајеву, у књизи „Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина и Стака Скендерова, *Љетописи*“ (нав. издање).

Љетопис Босне (одломци)¹⁵²

(...) Мехмед-паша је управљао Босном петнаест мјесеци. Затим је дошло саопштење да је опозван из Босне и одређен у Јањину, гдје су букнули нереди. Сакупио је војску и кренуо тамо, а Босна је остала још непотпуно сређена. Али су неки људи међу Босанцима свечано обећали паши да ће све бити учињено по султановој вољи, да ће они све довести у ред. Међу овим људима су главни били: Фазли Шерифовић и Мустафа Бабић. Мехмед-паша је написао у Стамбол о томе како су се они обавезали да учине све по султановој вољи и сигурно се позвао на њих двојицу. Као посљедица овога, Фазлији Шерифовићу и Мустафи

¹⁵² Прозни одломци који слиједе преузимани су из хрестоматије Милоша Окуке, *Појања и казивања у скрбна и бесудна времена* (нав. издање, стр. 456-462), док су стиховани дијелови (испод маргине) из *Босанскохерцеговачке књижевне хрестоматије. Старија књижевност* (нав. издање, стр. 119-120 и 122-123).

Бабићу је била дата таква власт да су сви послови пролазили кроз њихове руке и они су о свему наређивали.

Послије Кара-Мехмед-паше дошао је Дауд-паша (1833). Он се настанио у сарајевском *беглуку*, а Фазлију Шерифовића је именовао муселимом (окружним начелником) сарајевским, са налогом да суди и заповиједа у пословима. Прва његова наредба била је да се, на ранији начин, установе *бате*. Бате с једне стране гуле рају, а са друге их, несрећнике, пљачка, бије, вјеша и кажњава Фазли Шерифовић.

Први му је допао шака коџабаша¹⁵³ Петар Арнаут. Наредио је да га ухвате и баце у тамницу, не говорећи зашто и због чега. Људи долазе и питају Петра зашто сједи у затвору, због какве кривице. Петар им одговара:

„Ја не знам и не говори ми се, али ми говоре да намјерава да ме казни и већ је наредио да сутра наквасе конопац,¹⁵⁴ а прекосутра да ме на њему објесе.“

Много је народа отишло Шерифовићу молећи га за Петра. Петар му даје све што има. Морао је дати Шерифовићу све новце што је имао, и сам је без ичега остао. Тада га је Шерифовић пустио из затвора и саопштио му кривицу.

„Чујеш ли, ћауре¹⁵⁵! захвали Богу и свим тим људима који су ме молили за тебе. Иначе тебе не бих пустио за новце. Ти си ми нанио криву увреду. Када је овдје био Махмуд-паша, ти си са њим сједио на истом ћилиму. О свему си са њим разговарао, а ја, као слуга, стајао у предсобљу, чекао два-три сата, док буде воља папазу (папазом, то јест попом, Босанци су прозвали Махмуд-пашу због његове благонаклоности према хришћанима) да заврши разговор с тобом и мене позове. Тада, ако је било могуће ући, сједио сам у вратима на кољенима...“¹⁵⁶

¹⁵³ *Коџабаша* (тур) – Представник православне општине у меџлису, то јест, у обласном савјету; уопште: сеоски или мјесни старјешина

¹⁵⁴ У Босни су вјешали на ликовом конопцу, који су – пред очима осуђеног – потапали у воду да би се наквасио (прим. Гиљфердингова).

¹⁵⁵ *Ћаур*, од *каур*(ин) - хришћанин

¹⁵⁶ Турци пред старијим из поштовања сједе тако, да се свом тежином ослањају на коњена. Они чекају, као милост, дозволу да сједу с рахатом (то јест с уживањем) прекрстивши ноге под собом (примј. Гиљфердингова).

Послије тога у Петра су се ствари замрсиле, он је потпуно осиромашео, разболио се и ускоро умро. То је био узрок његове смрти.¹⁵⁷

У току године и пѠ Шерифовић је отјерао у смрт 77 потпуно невиних хришћанина, а оних који су имали какву год кривицу – не зна се ни броја. Од тих жртава ми ћемо навести неке по имену, као Нешу Маринковића из села Висојевице, Јована Главоњу из села Мокрога, Петра Младеновића из Требевића. Тај Петар био је једини у мајке, а имао је седамнаест година. Дотјерао је товар-два сијена у Сарајево, да прода и да купи оно што му је било потребно. Несрећа га је нанијела поред Шерифовића куће. С прозора га је видио Шерифовић и одмах рекао својим слугама:

„Доведите тог човјека и објесите га!“

Они су га довели и објесили. Дошла му је мајка, која је остала без храниоца. Огрнула се црним покривачем, оплакивала несрећног сина и плачући питала по чаршији:

„Шта је скривио мој син?“

Ударала се јадница каменом у прса. Видјевши је, мало се људи могло уздржати од суза. Њеног сина су жалили и Турци

¹⁵⁷ Тај дио *Љетописа*, О Петру Арнауту, у облику пјесме изгледа овако:

Ево првог што је оглобио
Коца-башу Петра Арнаута.
Уфатио пак у хапс метнуо.
Не каже му што је ни како је.
Људи иду, те Петра питају
Што ј' у хапсу, под каком је кривдом,
А Петар им на то одговара:
“Нит ја знадем, нити ми казују
Већ казују: хоће ме смакнути.
Личине ми сутра киселити
Прексутра ме ш њима објесити.”
Многи људи Накибу одоше,
И за Петра много се молише.
Петар даје ђе год шта имаде,
Све Накибу своје новце даде,
А у Петра ништа не остаде.
Ондар га је из хапса пустио
И кривицу Петру објавио:

“А чујеш ли, море каурине,
Мол' се бога и толико људи
Ђи су за те толики устали,
А за новце пустио те не бих.
Ти си мени у крв удружио
Кад је овдје Махмут-паша био,
Ти би ш њиме на шилтету сио,
О свачему разговор водио.
Ја ко слуга на двору бих био,
Ишчекиво на два три сахата
Док би папаз њеиф задобио
И разговор с тобом савршио.
Ондар веће ако би унишо,
И за врагим на кољена сио.”
Тадај Петар с радом се помете
И одтадај сиромаш постаде,
Разбоље се брзо и умрије,
И то му је узрок смрти било.

и хришћани, али од жаљења већ није било користи – несрећна мајка је полудјела.¹⁵⁸

Друга Шерифовићева жртва био је гвардијан (управник) фрањевачког самостана у Фојници. Наредио је да и њега објесе. Тада су фратри писали у Беч. Из Беча су писали у Стамбол, а из Стамбола је дошла наредба Фазлији Шерифовићу да се тамо јави. Кренуо је у Стамбол и са собом понио новац. За њим су послана писма са печатима турака¹⁵⁹ и хришћана. Ту је био печат *коџобаше* Хаци –Ђука и свих првих хришћанских трговаца у Сарајеву. Они су писали да је све то неистина, да је Фазли Шерифовић добар човјек, да не може бити бољи. Фазли се опет вратио у Сарајево и продужио да ради као и прије, шта је хтио, али се само бојао да кажњава људе без суда.

За вријеме управе Дауд-паше, Фазли Шерифовић је измишљао свакакве неправде. Он је страшно упропастио Јевреје, чему је особити повод дала једна Туркиња, жена занатлије који се бавио изразом лула. Једног пазарног дана она је ишла поред „Чифутхане“ (јеврејски базар) и оборио је коњ натоварен дрвима. Турци су јој притрчали и навратили је да виче да су је оборили Јевреји и да су је хтјели убити. Турци су одмах отишли да се жале Шерифовићу и он им је дао дозволу да казне Јевреје, да их бију и пљачкају колико им је драго. Навалили су на Јевреје и почели их пљачкати колико су могли. Фазли је стрпао у затвор најзначајније међу њима и пријетио им да ће их објесити. Јевреји су плашљив народ, па су обећали да плате огромне паре, и када су новци дати, пустили су их.

¹⁵⁸ Стихована прича о „смрти Петра Младеновића“:

Тај је био једини у мајке
Седамнаест било му је лета
Поћеро је товар-два сијена
У Сарајево да сијено прода
Па да купи што му је потреба.
Несрећа је тога нанијела
Крај конака Накиб-ефендина.
А Накиб га с пенцера угледа
Таки своим слугам заповиди:
“Тог водите, те га објесите”.
Одведоше те га објесише.

Док му стиже самохрана мајка
У мрке се фуге замотала
Тужна га је мајка оплакала
По чаршији тужећи питала:
“Мога сина што је била кривда?”
Каменом се у прси убија,
Те мало ко без суза остаде.
Жалише га турци и христјани
А от жалбе веће неима фајде.
Јадна мати оста без памети.

¹⁵⁹ Овдје у значењу: муслимана

Ускоро послѣје тога, Дауд-паша је био опозван и у Босну је стигао Вецид-паша. Он је по примјеру свога претходника, послове препустио Фазлији Шерифовићу и Мустафи Бабићу. За вријеме његове управе, ова двојица су измишљали свакакве неправде, измишљали су разне глобе ради свога богаћења. Из њихових глава управљало се Сарајевом и цијелом Босном. Али, када би Мустафа Бабић измислио једну неправду, тада би Фазли Шерифовић измишљао двадесет и једну. Овај Фазли је био свирепа змија. Он већ није смио вјешати и сјећи главе, али је зато мучио људе на разне начине. Окивао је хришћане у букагије и наређивао да их у таквом стању држе у води до паса, тукао их је моткама и бичевима и циједио им последњу пару. Они су смислили да наметну хришћанима *вјенчанице*. Када се хтио да жени, хришћанин је био дужан да од њих узме писмену дозволу и да за то да новац. Раније су давали два-три пијастера, али ова господа нису хтјели ни гледати на пијастере, него су траћила дукате. Јово Неимаровић је, тако, дошао из Београда у Сарајево, и десило се да се ту оженио. У то вријеме је Сарајевом управљао Мустафа Бабић, и он је узео 50 дуката од Неимаровића за дозволу. Тако су чинили са сваким, пљачкали су све што су могли.

Мустафа Бабић и Фазли Шерифовић су даровани титулом паше у вријеме Вецид-паше, 1840. године. Увијек је један од њих боравио у Сарајеву, као старјешина. Они су се овдје непрестано смјењивали; други се, пак, привремено настањивао час у Градаццу, час у Бањалуци, час код везира у Травнику, када се везир тамо налазио. У вријеме Вецид-паше било је наређено да хришћани – да би се разликовали од муслимана – пришију на свој фес комад црнога сукна или да га замијене тамном капом, слично оној какву у нас носе попови. Шта је томе био узрок? Да би турци имали прилику да чешће бију хришћане или их упропашћавају глобама. Ако је било ко заборавио да се прилагоди овом правилу, или, можда, чак и није чуо о њему, то су га трпали у тамницу и он је морао положити своју главу или своје паре. У вријеме Вецид-паше, Јевреји су много платили због случаја неког турчина, бакалина са надимком Чауш, који је одједном нестао. Рекли су да је његово тијело нађено код Јевреја

и да су га Јевреји задавили. Бог зна да ли је то истина или није, али су многе Јевреје тукли и приморали да плате мноштво новаца. А тек шта су ова двојица паша, Шерифовић и Бабић, радили када је у питању *харач*! Они су га узимали и од старца и од дјеце која нису имала ни шест година, и од слијепих и од богаља. Многе су присиљавали да плаћају харач и по два пута у години. А када се десило да Фазли-паша пошаље Феиз-агу Клемпа¹⁶⁰ да сакупља харач по селима, овај човјек је узимао харач и од још нерођене дјеце. Видјевши бремениту жену говорио је:

„Можда ће се родити дјечак, па је потребно да и од њега узмем харач!“

Овај Феиз-ага је због скупљања харача објесио многе људе. Он их је везао и бацао у најнечистија мјеста и тамо их затварао. Заиста нема снаге да се опишу све неправде и све незаконите глобе ове двојице паша, Фазлије и Мустафе, и њихових слугу. (...)

Био је тако један млад човјек, Јован Петровић, по надимку Скендеровић.¹⁶¹ Био је врло лијеп и одлично је учио. Научио је читати и писати из књига, знао је тумачити сваку књигу и објашњавати словенски српским ријечима. Умио је правити часовнике. Још у дјетињству је ишао у Београд. Знао је турски језик, а изучио је ћурчијски занат, који је знао добро обављати, тако да је зарадио добре паре. Као младић, имао је другова с којима је о празницима ишао по кафанама и механама, па је научио још једну вјештину – свирање на *тамбури* и на *ћеманету* и на свим врстама свирала. Све је лако учио зато што је био оштроуман. Није био ни у каквој служби. Насупрот *Таулихана*¹⁶², налазила се механа коју је држала жена о имену Чебецинка. Она је имала кћер Савку, необичну љепотицу, какве није било у цијелој Босни. Сав народ је због ње силазио с ума: и турци и хришћани, али јој хришћани нису смјели прићи од страха пред турцима, осим младог Јована Петровића. Она се у њега необично

¹⁶⁰ Овај човјек је и сада један од сарајевских богаташа шпекуланата.

¹⁶¹ Брат ауторице овог *Љетописа*.

¹⁶² Име једног старог свратишта у Сарајеву

заљубила. Зато су му турци почели завидјети и тражити против њега оптужбе, али ништа нису нашли. На крају посне недјеље, пред саму прошевину, овај младић је пошао кући и стигао у *акшам* (вријеме заласка сунца). Попио је мало вина и прислонио се на углу да мало одспава. У *јаџију* (два сата послје заласка сунца), један Турчин, Мустафа Аблагих, договоривши се са јаранима који су га мало ранили и поцијепали му одијело, кренуо је право Фазли-паши и почео му овако говорити:

„На вароши сам дошао на чесму да узмем *абдест*, кад дође оно „влаше“ Јован Скендеровић. Удари ме ножем у плећа и избуца ми ножем одијело. Рана није велика, нема збора. Он је мени пријатељ. Ја се на њега не жалим, него вам само говорим то што раде власи (хришћани).“

Фазли-паша је одмах издао наређење, послао полицајца и кад су довели Јована, срдито му рекао:

“Ти си тај човјек што бодеш ножем Турке?”

А Јован му је на то одговорио:

“Не, пашо, то ја нисам, вјерујем ми! Сви су сусједи видјели кад сам кући дошао и тамо остао док је још свјетло било на улици.“

А паша се већ био напио ракије. Ништа не схвата што му Јован говори, бале му теку по бради, па Јовану каже:

„Ти си добар, млад и чувен младић, жалим ако умреш! Потурчи се и буди уз мене. Све ће ти бити допуштено. Ради што ти је воља. Троши паре колико ти драго!“

Јован му на то одговара:

„Више имам новца него дјече.¹⁶³ Све имам што ми је потребно. Задовољан сам, у здравље цара!“

Паша је наредио својим људима:

„Одведите га и преплашите и добро га испребијајте!“

Скупило се дванаест људи, по шест стали са сваке стране. Свезали му руке изнад. Тако су га лако притегли да су му се састале обје лопатице, а груди искочиле напријед. Тада су га повалили на тле, зажегли ватру од ђумура. Много су ђумура наложили, бар педесет ока. У том огњу су почели да грију

¹⁶³ Тј. дјече немам, тако да се о новцима не бринем.

жељезо и тучана јаја. Када су се усијала као живи огањ, ставише их Јовану под пазуха. Скину једна, а положи друга. Угријали су комаде другог жељеза и ставили их Јовану на срце. Мучили су га два и по сата. Дванаест људи мучи Јована. Ставља на њега ужарено гвожђе. У чизмама и мамузама скачу му на груди, ребра су му поломили. Колико год је у затвору било хапсеника, сви су те вечери мрли па живјели, гледајући превелику Јованову тугу и муку. Затим су га оковали. Освануо је понедељак. Сродници су се окупили око Јована. Цвиле и плачу, али им нема фајде. По Сарајеву се разгласи: ко сам није видио, неће ни вјеровати. Чудили су се и турци и хришћани како се догодила таква биједа. Нико није нешто слично упамтио.

Чудио се и сарајевски муфтија¹⁶⁴, чудио се и говорио:

„Никакав закон не дозвољава да се човјек може пржити. Ти су људи гори од Жидова.“

Фазли-паши је дошао капућехаја¹⁶⁵, и они заједно одоше у Травник, а ћехаји¹⁶⁶ је паша заповједио:

„Нека тог спрженог носе кући.“

Али га ћехаја није дао док није прошло четрдесет дана. Јован је доживио свакојака страдања. Мајка је спавала с њим на каменом поду. И она, несрећница, претрпјела је јаде, добила је срчану болест. С Јованом су се чуда дешавала. Ништа није узимао у уста, осим мало ракије и воде. Од тога је живио четрдесет дана. Спржени дијелови тијела су отрули и отпали. Његовој мајци је било врло тешко, почела је цвилити и плакати, а ћехаја, Абдулах-ефендија Узунлија, је страшио:

„Ако овај човјек умре, знајте да ће вам бити зао час.“

Он је послао по љекара Јеврејина да Јовану учини *визиту*. Љекар је говорио ћехаји:

„Овај млади човјек не може жив остати. Не зна шта ће с њим бити до сутра.“

Тада је ћехаја рекао мајци:

„Дајте нешто новаца тужиоцу (то јест, Мустафи Аблагићу) и узмите болесника и носите кући.“

¹⁶⁴ *Муфтија* (тур) – учен човјек, познавалац закона код муслимана

¹⁶⁵ *Капућехаја* (тур) – представник виших власти

¹⁶⁶ *Ћехаја* (тур) – управник, надзорник

Зашто су га и држали толико времена да би узели нешто пара. Јованов отац и мајка одговарају да немају пара, а ћехаја им опет каже:

„Онда ћу вам га дати на вјеру, а ви продајте нешто из куће и донесите нешто пара.“

Дали су дозволу и однијели га кући. Боловао је двије године. Много су потрошили, на крају су продали и кућу, а новац дали болеснику за лијекове. Остао је жив, али је те двије године проживио сакат, не могавши ништа радити. Мајка му је седам година боловала срдобољу, коју је добила, а затим умрла. Породица је све похарчила што је имала. Осим Бога, нису имали помоћника!

Нићифор Дучић

(Луг на Требишњици, 1832 – Београд, 1900)

Најплоднији херцеговачки писац и историчар средњег доба, Нићифор Дучић, био је калуђер, војни командант и политичар; у Београду је завршио богословију и Велику школу, а филозофију, историју и географију студирао на Сорбони, у Паризу. Закалуђерио се у Дужима 1849, а 1863. године постао је архимандрит на Цетињу. Судјеловао је у ратовима за ослобођење Црне Горе и Србије од Турске, и то: 1861, 1862, 1866. и 1876-1878. Више пута био је предсједник Српског ученог друштва, које је 1892. под његовим вођством спојено са Краљевском академијом наука. За живота је сам издао своја сабрана дјела под називом *Књижевни радови Нићифора Дучића, архимандрита I-IX* (Београд, 1891-1899).

У једној књизи својих успомена Слободан Јовановић га је овако описао: „Архимандрит херцеговачки, који је у Србији, за време турских ратова, командовао једним добровољачким одредом, и који се после тога више бавио књижевним пословима него црквеним, Дучић је био живописна мешавина калуђера, комите и списитеља. Један од највиших људи у Србији, прав као свећа, мирног достојанственог држања, он је врло лепо изгледао у калуђерској мантији, која је својим великим борама прикривала његове одвећ дуге руке и ноге кошчатог брђанина... У његовој соби за рад све се сијало од чистоте и углачаности; сто за рад био је увек распремљен, и у библиотеци све књиге повезане и лепо поређане као у књижарском излогу... Самоук, који се од манастирског ђака сам истесао за књижевника, он је био сав срећан што је доспео у прве научне кругове и постао “прави члан Српске Краљевске Академије”.“¹⁶⁷

¹⁶⁷ Предговор (епскопа Атанасија) у књизи *Нићифор Дучић, архимандрит - Записи о Црној Гори, Старој Херцеговини и Србији*, Гацко, 2003, стр. 9.

Приступ „Шестој књизи“¹⁶⁸

Србија, извојевавши у првој четвртини овога вијека своју унутрашњу слободу и политичку егзистенцију, природно је постала средиште и узданица Српскога Народа на Балканском полуострву. Од тога су се доба Срби из свијех покрајина досељавали и досељавају у Србију; младеж је српска са свијех страна тежила и тежи да се у школама на српском огњишту и врелу напаја науком и знањем, и да се надахњава српским духом; а цио се остали Народ Српски у Турској тврдо надао и нада да ће му Србија помоћи да се ослободи и уједини.

То надање Српскога Народа под притиском полумјесеца није било без основа; није остало празно. Србија под Народном Династијом појмила је свој шири задатак и обележила пут својој мисији, спремајући се, поред унутрашњег органичког развијања и културнога напредовања, за спољашњу акцију... за ослобођење и уједињење Српскога Народа. У томе је, наравно, и њезина снага, боља будућност и државни опстанак. Непријатељи српске боље будућности гледали су завидљивим оком на ту спрему и радњу, старајући се да је паралишу, да је обеснаже!

Средства нијесу бирали да постигну свој циљ.

Топчидерска је грозна катастрофа 1868. године најцрњи доказ интрига спољашнијех непријатеља српске будућности!

С трагичном смрћу топчидерскога мученика задоцнила је, али није сахрањена, његова велика мисао – за ослобођење и уједињење Српскога Народа.

Србија, идентична с ослободилачким домом Обреновића, продужила је и у најтежим приликама започету спрему у означеном правцу, чекајући потомка тога Дома и Нашљедника пријестола српскога да је узме у своје руке, да ослободи и уједини Српски Народ.

¹⁶⁸ Ово је уводни дио „Шесте књиге“ *Књижевних радова Нићифора Дучића, архимандрита* (Београд, 1891-1899), чији је наслов: „Борба Добровољачкога кора Ибарске војске 1876. год. и Устаничких чета Јаворскога кора 1877-78. (књига је објављена 1899). У њему, каже архимандрит, споменуте су у најкраћим потезима: наде Српскога Народа у Србију и Српскога Владаоца, устанак народни (револуција) у Херцеговини и Босни за ослобођење, и уопће ситуација пред рат српско-турски 1875. год.“ Текст се преузима из књиге *Нићифор Дучић, архимандрит - Записи о Црној Гори, Старој Херцеговини и Србији*, нав. издање, стр. 264-269.

И фактички се обистињава ова значајна изрека, која је уплетена у вијенац, положен на гроб Кнеза мученика:

Мисао твоја погинути неће.

Међутијем, су се турски зулуми у Босни и Херцеговини множили и корупција с дана на дан расла тако да је народ, који има у себи духа и поноса, и који је више пута јуначки устајао на оружје, морао опет устати за слободу и одбрану своје части и својега живота.

Револуција, дакле, букне у Херцеговини 1875. године и рашири се у великим дименсијама по Херцеговини и Босни.

Успјеси устаника у почетку привуку на се опћу пажњу готово читаве Европе, изазваши топле симпатије, моралну потпору и нешто материјалне помоћи у Западној Европи, код онијех цивилизованијех народа, који племенито осећају и мисле, а највише у Русији. Овај се појав констатује овдје као риједак и важан.

Срби добровољци и многи странци, већином Руси, похиташе с пушком у руци у помоћ народу, који је устао да се бори против тираније, за права и слободу.

Ова крвава драма поста тијем крвавија.

Бивало је још устанака у Херцеговини и Босни, али ниједан није нашао оволику симпатију у Европи, па ни код своје сродне браће.

Јасан доказ да је мисао српскога ослобођења и уједињења доста сазрела.

Звека оружја; крв која се пушаше на бојнијем пољима по Херцеговини и Босни, и доцније старховити покољ у Бугарској; све то уједно успјешно је одјекнуло у Европи, нарочито у Русији. Руски Цар Ослободилац Александар II свечано изјави 1875. године у јесен: *Ваља учинити крај жалосном стању хришћана у Турској.*¹⁶⁹ Царева се ријеч не порече. Славенофилски коми-

¹⁶⁹ Тада се мислило у Петрограду, у званичним круговима, да ће се та царева ријеч извршити без рата, у споразуму и заједничком пресијом великих Сила на Турску. Али се тијем начином није могао постићи жељени резултат. Иисрпивши сва средства мирнијим путем и оставши без успјеха, Цар Ослободилац објави рат Турској на свршетку српско-турскога рата 1877. године, и као што је познато, лично поведе са својом царском браћом и синовима јуначку руску војску преко Дунава. Одржав најпослије сјајну, али уједно и скупу побједу на веома крвавом бојном пољу у Бугарској, ослободио је и створио Бугарску Кнежевину, извршивши опет још једно од највећих и најплеменитијих дјела у XIX вијеку.

тети: у Москви, Петрограду, Кијеву и Одеси братски су се и усрдно заузели; одушевљене бесједе говорили; помоћ скупљали и слали Србима и Бугарима. По њихову примјеру сва руска журналистика симпатично и топло подиже свој глас у корист хришћана у Турској, особито Срба и Бугара.

Међутијем, дође у Србију руски патриот и српски пријатељ, ђенерал Михаило Г. Черњајев,¹⁷⁰ за којим похиташе руски добровољци на српско бојно поље.

Заталаса се словенска братска љубав: интелигенције, народа, и свештенства рускога, као море, у свој Русији за ослобођење Словена на Балканском Полуострву.

Значајан појав.

Значајан стога што први пут, од када Русија ратује с Турском, просијава мисао и зачиње се у маси великога Народа Рускога словенска опћа свијест, рађајући се дивна жеља у палати и колиби руској *да се ослободе Срби и Бугари*.

Најглавнији је покретач, или боље рећи: душа те мисли, тога важнога појава у Русији, Нашљедник рускога пријестола Велики Кнез Александар III.

Та је мисао јача од свакога оружја; она је сила неодољива док се креће на хуманитарнијем и народноснијем начелима.

Срећом! Начела народносна, човјечанска права, цивилизација и разумна слобода одржавају побједу у овоме вијеку.

Крв се српска и руска заједно потоком проли за ослобођење Српскога и Бугарскога Народа у Турској, и на ново запечати братску узајамност племенску и вјерску везу велике Русије с Јужнијем Словенима.

Чак у Лондону и Манчестеру нађе се неколико човјекољубнијех Инглеза, који су у почетку устанка у Херцеговини и Босни 1875. и српско-турскога рата 1876. године сазивали митинге, подизали свој моћни глас за ослобођење хришћана на Балканском полуострву; скупљали и слали помоћ борцима и патницима. А неки су просвећени пастори, српски и хришћански пријатељи говорили у црквама и на митинзима бесједе пуне

¹⁷⁰ У мјесецу августу ове године преминуо је овај храбри и многозаслужни ђенерал. Српски Народ са захвалношћу спомињаће од кољена на кољено његово име, које је славно уплетено у српску ратну историју 1876. године.

милосрђа и хришћанске љубави у корист хришћана на Истоку, нарочито Срба и Бугара. Италијанци идоше у томе даље.

Поред зборова: у Риму, Милану и другим градовима, гдје су ватрено говорили; симпатично писали по новинама за ослобођење Срба и уопће хришћана на Истоку; помоћ скупљали и слали; дошле су још и чете младијех и одушевљенијех Италијанаца, с пушком у руци, да се боре и гину заједно са Србима за слободу!

Може бити да је то и нехотична слутња да ће, раније или доцније, интереси италијански и српски изискивати да се удружено бране.

Било је симпатичнијех појава за ослобођење Срба и код Француза, Грка и Румуна. Премда се могло и више очекивати, нарочито од Грка и Румуна, нешто ради и њихова властитога интереса.

И њемачких неколико добровољаца појавише се на српском бојном пољу; али је Народ Њемачки уопће био равнодушан према борби српско-турској.

Једини су Маџари били изузетак! Они су читовали у највећем ступњу антипатију Српском Народу и устанку за слободу! Од којег им никако не грози опасност; нахвалице, док му не дирају у оно што је светиња сваком народу.

Чеси у Прагу, Словенци у Љубљани, Срби у Новом Саду, Земуну и Панчеву, Срби и Хрвати у Загребу, Трсту, Задру, Книну, Дубровнику, Херцег Новом, Котору и многим другим варошима по Аустроугарској, гдје живе: Срби, Хрвати, Словенци, Словаци и Чеси, склапали су одборе; скупљали и слали помоћ устаницима и борцима за ослобођење.

Премда се је у неким одборима по Хрватској и Далмацији мијешала и у братска осећања укрштала и политика сусједне државе, као што је то најприје јасно засвједочила црно-жута застава у Габели, а доцније потврдила окупација Босне и Херцеговине! Било је и Пољака који су се интересовали за ослобођење Српскога Народа. Бугарски је Народ упирао очи на Србију, као и српски, и очекивао од ње помоћ за ослобођење, која му је братски помагала у свему.

И бугарски патриоти приутовише на неким мјестима народни устанак у Бугарској; али је одмах у почетку, по несрећи!,

угушен ушљед чега наступи турска варварска освета и грдни покољ у земљи!

Чу се глас и хладне дипломатије европске у корист хришћана у Турској: нешто из хуманитарнога и хришћанскога осећаја; а нешто из саревњивости према Русији.

Појав са својим интенцијама и варијантима интересантан.

Велике силе, потписнице Парискога Уговора (који је већ поништен), најприје послаше у Херцеговину и Босну међународну комисију испитницу, која ништа не сврши. Потом тадашњи инглески министар спољашњијех послова, лорд Дерби, први предложи нотом кабинетима великих сила да се да хришћанима у Херцеговини и Босни аутономија онака као што је имађаху Подунавске Кнежевине.

Ова би нота, да је подржавана тврдом одлуком, могла бити од велике користи за српску опћу ствар, па још да је нашла повољнога одзива код осталијех великих сила. Али, се она не свиђе бечком кабинету, јер није одговарала његовијем плановима и намјерама за Босну и Херцеговину, предложивши гроф Андраши, министар иностранијех послова, контраноту такође кабинетима великих сила - да се у тијем покрајинама уреде само аграрни одношаји, и поред тога да се још неке незнатне административне и судске реформе уведу; имајући, јамачно, на уму још тада оно што је послјије Берлинскога конгреса изведено у Босни и Херцеговини! Стога је Аустроугарска кроз прсте гледала и унеколико потпомагала револуцију у Босни и Херцеговини; а није из платонске љубави према Српском Народу, који је устао да се бори за своја права и слободу.

Шта је радила посредно кроз Хрватску и Далмацију и преко својијех ађената пред револуцију и за вријеме револуције у Босни и херцеговини, није овдје мјеста да се о томе опширно говори. То спада у историју херцеговачко-босанскога устанка 1875, 1876. и 1877. године. Кабинет петроградски, јамачно, да би избјегао рат с Турском, усвоји ту аустријску ноту, оставивши да гроф Андраши на њезину основу изради пројекат за те реформе!¹⁷¹

Што је петроградски кабинет тада претпоставио Андрашеву ноту Дербијевој није тешко појмити кад се погледа на ђеограф-

¹⁷¹ Црвена књига Аустроугарска 1875. и 1876. год.

ски положај Аустроугарске, и кад се замисле оне сметње и штете које би се у противном случају могле појавити, ако би Русија одлучила да њезина војска пријеђе, као што је најпослије и прешла, преко Дунава!

Стога, по несрећи!, и онда кад је Русија објавила рат Турској послјије првога српско-турскога рата; кад је одлучила да жртвује више од 100 тисућа својих синова, и милијарде рубаља за ослобођење Словена на Балканском полуострву, и кад је побиједила Турску, опет осташе неослобођене двије српске покрајине: Херцеговина и Босна! Покрајине које су по својој историји, једрој српској свијести, српском духу и поносу, и са својим јунаштвом, големим жртвама и многим проливиеном крвљу својих синова од Косова до данас у устанцима за слободу, вјеру и домовину, стекле свако право да већ туђину не робују!

Али, по несрећи!, вољом силнијех овога свијета, осуђене су на Берлинском конгресу да још остану под туђим јармом! Осуђене да буду српски *Прометеј*!

Тијем је, као нахвалице, опет остављена најјача клица: немира и револуција на Балканском полуострву!

Као да се намјерно хтјело заборавити, да се не могу које-каквим махинацијама потрти: начела народносна, закони друштвени и историјски; и као да се није хтјело знати да је Србија гравитациона тачка, која ће природно привући и ујединити све остале дијелове Српскога Народа! Докле ће Западна Европа да смета Српском народу да се уједини под својом народном Династијом?!

Херцеговина и Босна жртва су у првом реду: себичнијех рачуна великијех и силнијех на Берлинском конгресу! А у другом: страха од *панславизма*!, којег готово сва Западна Европа неразложно замишља ондје гдје га нема!

Нахвалице га замишљају маџарски државници, као што се то може видјети из одговора предсједника маџарскога министарства на једну интерпелацију у Пештанском Сабору 1878, рекавши: *Окупацијом је Босне и Херцеговине ударен клин у експанзивност панславизма (?!); стануто је змији ногом за врат (?!), која би иначе могла бити опасна за Аустроугарску монархију. (?!)*

Какав парадокс! Напротив, баш та неприродна окупација може лако постати фатална! Па још ако би тежила на анексију!

Јер, осим живога протеста свега Српскога народа, свечано је изрекао, дотично те окупације, велики инглески државник Гледстон (славни писац и поборник хуманитета, слободе и начела: *свакоме своје*) инглеску изреку: *hends off!* (даље руке), која се дивно слаже са српском: *себи руке, ђеве*.¹⁷²

А лорд Биконсвилд, чију су инострану политику, нахвалице у источном питању, осудили и његови непристрасни земљаци, особито племенити Гледстон, и јавно назвали себичном и пристрасном, похита (не осврћући се на поменуту Дербијеву ноту) да први на Берлинском конгресу предложи аустроугарску окупацију у Босни и Херцеговини, коју Конгрес одмах наклоно прихвати и одобри!

Историја је XIX вијека забиљежила на својим страницама закључке Берлинскога конгреса као уникум гажења начела: *свакоме своје!*, које ће, најпослије, упркос свијем махинацијама и свакој сили и себичности - одољети!

Историја ће се љуто осветити онијема који погазише и газе оно важно начело у XIX вијеку! И остали су кабинети: берлински, париски и римски усвојили Андрашеву ноту побољшања несноснога стања у Босни и Херцеговини.

Међутијем су се Турци и дан и ноћ оружали; војском мобилисали фанатизам релиђозни распаљивали по царевини, и на све стране продужили покољ хришћана!

Бугарска је у томе најгрознија позорница!

Старци на вјешалима! Младићи на кољу! Жене и дјевојке обешчашћене! И најпослије са старцима и невином дјецом заједно масакриране!¹⁷³

Устаници су у Херцеговини и Босни упорно продужавали борбу, с тврдом надом да их Србија и њезин Владалац неће пустити да пропадну.

Наступише тренуци да се још јаче засвједочи да народно надање у Србију није илузорно.

Сасвим је природно и појмно што Србија није ни могла ни хтјела да буде равнодушна према устанку у Босни и Херцеговини

¹⁷² Гледстон већ није међу живијема. Вјечан му спомен!

¹⁷³ И матер су стару, од 85 година, писца овога дјела Турци турили живу на ватру у Херцеговини почетком народнога устанка 1875. године!

и према мукама и очајничкој борби своје браће, него им је пружала сваку могућу помоћ.

Чувати строгу неутралност и бити равнодушан у таквим тренуцима, значило би: немати срца; немати крви; и што је поглавито: одрећи се своје мисије! Своје будућности! Непријатељи српски, опативши да Србија дава помоћ у Босну и Херцеговину, почну јавно протестовати, а тајно удвојавати радњу да сметају остварењу српских опћих жеља и намјера! Устанак је успркос томе јаче буктио и дубље се ширио; српска се крв лила; очи народне једнако окренуте у Србију и Црну Гору; интриге се непријатељске развијале, а пресија дипломатије за неутралност Србије и Црне Горе није престајала! Србија се одједанпут нађе у искушењу! Нађе у тешкој дилеми! Догађаји су велико развили и готово претекли све друге комбинације осим рата. Натраг се није хтјело, а на раскршћу се није могло опстати.

Наступи, дакле, за Србију неизбјежна алтернатива: или остати на миру, па са жигом на челу понижења и опћега презирања малодушно животарити и најпослије иструлити, као тијело без духа! Или одважно и великодушно пружити оружану руку својој браћи Србима у Босни и Херцеговини и Старој Србији, па извојевати ослобођење и независност; или, ако је било суђено да Српски Народ пропадне, нека барем с мачем у руци, као јунак пропадне!

Народно се надаће на Србију и њезинога племенитога Владоаца није преварило. Честити Кнез српски, унук бесмртнога Таковскога јунака; задахнут великом српском идејом; вјеран традицији својега Славног Дома, одлучи рат.

Одлука та даде нов живот и полет устанку у Босни и Херцеговини; загрија српска срца у Србији! Васкрсну успомене јунака српских; оживје слике српскога старог војевања и ријеткога пожртвовања; и обрадова сваку српску патриотску душу!

И мали народи рађају велике људе; велики људи стварају епохе у историји. Народи се њима диче, а историја им сјајно обиљежи на својим страницама имена и дјела.

Кнез Милан Обреновић IV, у савезу с Кнезом Црне Горе Николом I, објави рат Турској 18. јуна 1876. године; рат веома неједнак војничком и уопће материјалном спремом. Двије Српске

Кнежевине, с два непуне милијуна становника, ратују с царвином од 35 милијуна душа! Риједак примјер у историји рата!

Срби иду за својим витешким Кнезом, Врховнијем Командантом, да се боре за ослобођење своје браће из турскога ропства; за независност своје државе; и уопће: за човјечанска права, слободу, грађанску једнакост и цивилизацију. А Турци, напротив, устали да бране: узурпирано господство на Балканском Полуострву; грубу силу; дивљаштво и ропство своје раје!

Рат је, дакле, с најплеменитијом намјером објављен и бојеви су отпочети 20. јуна 1876. године.

Гавро Вучковић

(Дабар, код Санског Моста, 1826 – Београд, 1876)

Публициста, писац, политичар, а најизраженији као полемичар; био је једно вријеме народни представник у Цариграду, потом у служби Топал Осман-паше. Стално у сукобима са политичким противницима, неријетко је бивао и страдалник и прогнаник због своје отворене истинољубивости. Прво дјело му је била *Ријеч крајишничка* (Земун, 1866), а друго *Ропство у Слободи*, I-III (Нови Сад, 1872). Сва његова дјела својеврсна су комбинација полемика, мемоара, историјских опсервација и прича у којима се наводе занимљиви примјери за његове идеолошке и политичке тврдње.

Ропство у слободи или Огледало правде у Босни.

Прва свеска. (одломци)¹⁷⁴

Ову књижицу кад сам смислио да на свијет издам, нашао сам за умјесно... и сљедеће тачке природати и јавности предати, па љубезна гг. читатељи нека читају и нек суде, како се коме уздопадне, с том намјером доказати како љубезни и сиротни род свој љубим (и) како сам му вјеран...

1) Будући је просвета и знање највиши услов напретка, среће и благостање народњег, и најјача потреба државног бића, то на основу свакидашњих топлијех царскијех препорука о подизању науке и моћне просвете међу свима царскијем поданицима, неопходно је нужно да господар и руководитељ овог вилајета у договору са народнијем преставницима изда народу налог, да установе три више народне школе, тј. с педагогским наукама, у Сарајеву, Бања-луци и Мостару, да се у њима учитељи и свештеници изобразити и научити могу, да су у стању достојно

¹⁷⁴ И друго Вучковићево дјело има напомену: „Написао ГАВРО ВУЧКОВИЋ бјегунац. У Новоме Саду, 1872.“ У десетом одјељку ове, *Прве свеске*, који носи наслов ПЕДЕСЕТ И ВИШЕ ТАЧАКА КОЈЕ БИ ТРЕБАЛО ДА ТУРСКА ВЛАДА НАШЕМ НАРОДУ ОДОБРИ, Вучковић износи својеврсне захтјеве турској влади, чије би рјешавање помогло општем народном напретку. Истовремено, у тим се тачкама могу сагледавати и поједине „слике из народног живота“, али и Вучковићева критика негативних народних обичаја и друштвених мана. Одломци из ове књиге налазе се на странама: 81, 82, 86-87, 91-93, 100-101.

народ просвјећивати, ...да се просвета и знање по светој царској жељи унаприједити и распрострањити може. Него ће без тога све његове ријечи, његове отачаске препоруке, гласом вапијућега у пустињи остати, или друкчије рекавши: биће мртва ријеч, а мртво слово ће на артију написано остати. А да би се ово онако како треба основало и остварило, прије свега потребно је и много нужно, што у свим другијем просвјећеним и добро уређеним државама већ одавно постоји, да се установи један школски фонд (заклада) за просвету и науку. (...)

4) Да власт употреби строге мјере противу ајдучине, тј. противу крађе. У неким мјестима, као у Бихаћком готово свом санцаку, више ће се кроз годину дана покрасти живог и мртвог, више, велим, него што вреде сви царски данци! Лопови украду коме вола или два коња, или краве, а човјек док их нађе, тражећи и терајући лопове преко суда, потроши више новаца и издангуби више вријемепа него што би порезе и војнине платио. А више пута се догоди да, не нашавши лопова, све истроши и издангуби! Па шта још горе! Кад ухвати зликовца и преда га суду, власт га, истина, на неко вријеме затвори, али чим га пусти, он постане несноснији, умјесто једног украде му два [вола или коња], и тако све са зла на горе. Има пак неки род лопова, или да речем сорта зликоваца, па кад падне у затвор, поручи најбољим и најпоштенијим људма тежацима, да дођу и да га пусте, и то морају и учинити, ма и против своје воље. Рећи ће когод: „А како то може бити?“ – Може лако, јер ако га не пусте, послјије кад изађе из затвора, убиће, украсти ће, упалиће, и све шта хоћеш учинити! Па зато морају да га пусте. – Ово се зло ничим другим предупредити не може, већ дуђијем затвором и сваки га дан гонити, да ради путове и насипе, а мирне земљеделце оставити да раде своје послове.

5) На неким, пак, мјестима, а наине у Петровачкој нахији, народ је у тако великом степену покварен, да ће за једну ријеч један другог упалити; и кад би се на рачун узело шта би за годину дана сијена, сламе, жита, зграда изгорјело, не би се знао тај рачун. И овој превеликој несрећи на сваки начин да се гледа крај учинити и коначно утаманити, да га нема. (...)

10) Ми Срби, од када смо примили св. крштење па све до данас, непремјено славимо своје крсно име, које је за нас света

ствар, а особито код тежака (земљеделаца) по селима. Али, на жалост, морам и то примјетити, да има много претјеране лудорије у томе, тј. у начину славе. Један сиромаш сељак, који само једну краву или вола има пред кућом, па пред своје крсно име узме је и одведе на тржиште (пијаци), и у бесцење је прода, и за исте новце покупује сиромаш вина и ракије итд., да прослави крсно име своје, не обзирући се, сиромаш, да му ништа више осим које кокоши пред кућом не остаје, а петоро или шесторо дјеце око огњишта, гологлави, боси, немају ништа прострети, ни ш чим се покрити! Дали је ово при оваким пригодама нужно и паметно?!

Гледао сам у Петровачкој нахији, гдје су све сами Срби по селима, који у великим задругама живе (у неког попа Пере Кеџмана и Ракића има их до 80-оро чељади; у реченог попа Пере то су све од њега и његових синова чељад: има осам синова, које ја лично познајем, који су сви ожењени, а [има] и унука жењени[х]), кад им се примакне крсно име, иду по петнајест дана, и дан и ноћ, су силесијом¹⁷⁵ коња под товарима са житом, гвожђем и паклином*¹⁷⁶ у Шибеник, Скрадин, те тамо пазарују за вино и ракију, а ако је пост, за уље (зејтин). А у путу, док пређу међу, готово не смију ниђе отоварити [коња] у ноћи, будући су велике крађе, и дотерају кућама својим по 500-600 ока¹⁷⁷ вина и ракије, па кувај по читав товар¹⁷⁸, по два [товара] хљеба, а и осталог јестива, према томе што се може више, на које дође све беспосленика па засједи јести и пити по читаву седмицу. Ту се не пије као што људи пију, већ букарима (један суд од тисова дрвета, који може трајати до 100 година). Ти судови могу узети од двије до пет ока. Ту се не престаје док се [онај ко пије] не превали, а после, док се наспава и дигне, опет мора здравити. Често се догоди несрећа, наједи се и напиј се, па онда се за вратове, удри би један другога, ту се крвави, ту су главе разбијене, а буде их и на мјесту мртвијех! Баш ово кад сам писо, на Илици (топлици) близу Сарајева, на крсноме имену убише Ђорђа Оборину, на дан

¹⁷⁵ *силесија* – неизмјеран број, мноштво.

¹⁷⁶ Ауторово објашњење: „**Паклина* је катран, чим се кола мажу (коломаз).“

¹⁷⁷ *ока* – мјера за запремину, приближно литар и по.

¹⁷⁸ *товар* – старинска мјера за тежину, количину материјала (обично 100 ока, тј. колико се одједном може натоварити на коња). Податак из *Речника сх. књижевног језика*, Нови Сад, 1976, књ. 6, стр. 228.

светог аранђела Михајла, који сиромах остави петоро сирочади!
Бог да га прости и помилује!

Та за бога милога! Зар се не би могло крсно име и на други, пристојнији и уљуднији начин прославити?! Бог неће да се људи упропашћују, кржаве и убијају. Зар се не би могао позвати свештеник, да што је у закону и у реду сврши, и умјесто 20, 30 до 50 и више дуката што се потроши, да кућевни старјешина на школу 2, 3 до 5 дуката даде. У школу је боље дати, него у цркву, зато зашто *школа гради цркву*, тим више, него да беспосличари поједу и попију. Или бар мјесто седам дана, једним даном да се замјени славити. Ја мислим да би боље и пристојније било.

11) Оваквих грозних случајева догађа се и при отимању дјевојака. Родитељима пред очима отети на срамоту! И ту се кржаве, и послје, док се ствар избистри и умири, има посла и главобоље власт, владика, попови, сељани и општинари. Много се пута догађа да остане и мртвијех, па и у заточеније послатијех. И ово би требало на сваки начин предупредити, да то једанпут престане на свагда!

12) У цјелом бихаћком санцаку (округу) родитељи при удадби дјевојака (шћери) својих, продају их баш ко животиње. Колико више може, толико му [младожењи] и узме, не мислећи да с тим свога зета, који му и *син* постаје, у велики дуг товари и да мора материјално рамати¹⁷⁹ *док је жив*. У реченом санцаку по селима свугде је тај обичај, како у Хришћана, тако исто и у Турака. (...)

26) Колико ће се убијства свуд унаоколо кроз једну само годину учинити, зајиста да има когод о томе чист рачун да води, то би изишао велики број. И у самом Сарајеву, *под верзировим прозором*, гину људи. Ево ја знам за четири убијства, па нико ни мукајет¹⁸⁰:

а) За Осман-паше убио је Мухамед ефендија Рашидовић Косту, момка Артин-ефендије, пошто га је турио са врх степена (басамака) и кад је онај на земљу пао, остао је на мах мртав. И то тако прође, на томе се мину!

¹⁷⁹ *храмати* – пренесено: заостајати, бити у губитку.

¹⁸⁰ *мукајет* (тур) – опрезан, обазрив; најчешће иде у фрази *ни мукајет* – ни да писне, не обазире се.

б) Селим-ага Јузбаша уби завтијскога чауша¹⁸¹ Арнаута, који је на самрти пред стотину жандара сам казао да га је Селим-ага убио; па и то тако прође!

в) Мећава Салко уби каменом на прагу тавнице војеног чауша, који је из Брчкога доведен уз рамазан (турски пост), баш под скутом Сафет-пашиним; па и то прође!

г) Зубер у своме хану (гостионику) уби Ашерик у сикиром у главу и покупи му новце, па и на том се мину!

27) Има велики број људи по Босни у затворима, који су тобоже испит¹⁸² положили и свршили, и у Стамбол испите послали, а ријешење из Цариграда чекају од толико година, а људи се по тавници киње, трују и муче се, а никаква решења нема. Из самог Бишћа има их таквих до 35.

28) Парница колико има не могу се пребројати, а немају се коме тужити и престављати. Кукавни тужитељи по десет молбеница једно за другом дају, а то све као да се у ватру или воду баца, зашто на њих никаква одговора не добивши, морају се кућама уздишући да поврате, и да оплакују дангубу и трошак што је учињен.

29) Војници, кад се узимају и путују по путовима, чине велике угурсузлуке¹⁸³ и неваљалштине: једу, пију, отимају, бију, туку, и то тако све пролази! Кад ко дође да се на њих тужи и жали, врати се натраг изгрђен, јер му рекну: „Напоље безвјернице, то су царски синови!“

¹⁸¹ *завтијски чауш* (тур) – у ствари: *завтијски* – затворски, жандарски подофицир.

¹⁸² *испит* – саслушање окривљеног пред судом

¹⁸³ *угурсуз* – несретник, безобразник; *угурсузлук* – безобразштине.

Робство у слободи или Огледало правде у Босни.

Друга свеска. (одломци)¹⁸⁴

14) **БЕСТИДНИ И БЕЗОБРАЗНИ НАПАДАЈИ ЉУБОМИРА БОСАНЧИЋА ИЗ БАЊА ЛУКЕ НА РУСИЈУ, СРБИЈУ И НА НАС ТРОЛИЦУ ЗАТВОРЕНИХ, ТЈ. НА МЕНЕ (ГАВРУ ВУЧКОВИЋА), АРХИМАНДРИТА СЕРАФИМА ПЕРОВИЋА И ЛЕОНТИЈА РАДУЛОВИЋА.**

Љубомир Босанчић без икаква стида и срама, без никаква поштеђења, напада на Русију и на Србију, на достојног српског *митрополита Михаила* и све оне псује и грди који су кад год били у Русији и Србији, да су они отуд велике новце изнијели на народно име. Вели даље он, да Русија троши на наше школе и цркве, јер хоће Србе да поруси и под свој бич стави. Говори да има неко тајно друштво у Босни и Херцегови (за које нико живи не зна осим владике и његове дружине!). Ево, вели он, Гавре Вучковића, архимандрита Серафима Перовића и Леонтије Радуловића, ђе одговарају пред судом за своја зла дјела и преврат. Вели да их има много по Босни и Херцеговини. Он предлаже и опомиње народ да се чува сплеткаша, да се не дâ варати од такијех скитница и варалица! Он им говори да, ако им што треба за цркву или школу, нека се обрате високој турској власти, умјесто што су се досад обраћали Русији и Србији, и умјесто рускога језика да замјену каквим другим језицима, који су им потребни, с којима имају трогвачка одношаја, као што су њемчки, талијански и маџарски, итд.

¹⁸⁴ И у „Другој свесци“ Ропства у слободи (објављеној такође у Новоме Саду, 1872) Гавро Вучковић се потписао као „бјегунац“. У 14. и 15. одјељку (странице: 152-159) он се полемички „обрачунава“ са Љубомиром Босанчићем, који је у „Сарајевском цвјетнику“ (новицима чији је оснивач, издавач, уредник и писац већине чланака био Мехмед Шакир Куртџеџајић) написао један чланак против архимандрита Серафима Перовића, Леонтија Радуловића и њега. Љубомир Босанчић (наводно „из Бање Луке“) у ствари је псеудоним аутора којег Вучковић у свом „одговору“ назива и Дионисијем – именом које у пренесеном смислу означава „раскалашну, превртљиву и разуздану“ особу.

15) ОДГОВОР ЉУБОМИРУ БОСАНЧИЋУ

Љубомир Босанчић тек има 30-35 година, а великој и моћној Русији, Србији и Турској не знам право колико има; али онако отприлике има 600 и више година. Дакле, ове државе и ове народности постоје још од прастарих времена. Чудо ми је како је то толико времена без *Босанчића* могло бити, који ево данас као печурка из житнога када изниче у „Сарајевскоме Цвијетнику“, за кога се до данас није ни знало.

А наша поносита кнежевина Србија ослободила се од тешког притиска и јарма већ пре 50 година и свој устав добила још за покојнога султана Мамута, да може у својој унутарности сама по себи се развијати како она хоће и како жели. Она може себи владаоца бирати кога жели и љуби.

Србија није никада никакве увреде турској царевини нанијела. Да пак Срби из Србије имају неку симпатију према нама Србима у Босни, то је права истина, а наше су мисли исте таке као и њине. Ми смо једномишљена браћа.

Да српски народ у Србији боли и срце им се пара, што безбожници нас овђе муче и киње, то је света и права истина; па још кад гледају како чопорима наше браће Босанаца терају безбожници у ланцима на заточеније, ох, онда их зацело то боли, то их тишти, као да њих саме воде у ланцима!

Босанчићу не дирај у Србију, у ту нашу зеницу! Србија гледа свога посла; она има велики задатак кога треба и мора да изврши; али прије зоре не свиће дан! Зар још није вријеме?!

Србија је у пепелу запретана жеравица, која се не може никад угасити, која се не хвали и не размеће; али ако духне вјетар те отпири пепео са жеравице, онда тешко теби Босанчићу! Пресјешће ти народни хљеб који те је толико времена ранио.

Босанчић рече да Русија троши на наше цркве, да наша ђеца уче руски језик, и да нас Русија хоће да поруси и под свој бич стави. – То није истину казао, он је слагао као што му је и име лажно, јер да је хтјео да му се хоће да вјерује, он је то требао доказивати и упрети прстом у ону школу, ђе се учи руски језик. У нас таке школе нема. А да има ма и само једна, то би сваки чојек за њу знао. – Но о томе ја нећу да говорим. – Исто тако није истина да нас Русија хоће да поруси; а да даје на наше школе новце, и то не вјеровати, јер у Босни и Херцеговини нашијех

школа има отприлике 100 и нешто више, па ја не знам ни једне школе коју моћна Русија потпомаже! Има некијех школа (ваљда само четири) које потпомаже не Русија, већ само неке приватне и поједине особе. Тако је једна дјевојачка школа у Сарајеву, коју потпомаже *њено императорско величаштво руска царица*. Тако исто и у Мостару, једна дјевојачка школа. У манастиру Житомишлићу има богословија, што ју је са прилозима из Русије отворио г. архим С. Перовић, кога честити Сафет паша затвори у тавницу.

Ето ја сам овђе напоменуо три училишта, која потпомажу поједини људи из Русије, а никако читава Русија. Ако Дионисије знаде још коју школу, нека слободно каже да ме увјери о томе; али ипак он то не може доказати, јер кад би још коју школу напоменуо, што ју Русија потпомаже (премда нема ни једне), опет не може доказати да *све* школе Русија потпомаже, као што је он казао био.

Да како би Дионисије могао гледати велику таблу више врата на улазу у школу, и на табли руски или српски грб, као што има на католичким школама табла са грбовима великих сила, као: француски, талијански и аустријски [грб]? Да Дионисије види, као што рекох, таблу украшену са српскијем, или рускијем грбом, он би на све стране протестирао, и ако не би могао по својој вољи учинити, он би је онда сигурно сам својом руком запалио.

Што каза да Русија даје новац на наше цркве, то ја не верујем, јер би ја то боље знао од Босанчића. Ја сам у конзулату имао више повјерења него какав грчки владика, а то може посвједочити и сваки конзуо.

Што се тиче црквених утвари, свештеничкијех риза (одежда), богослужевнијех књига, светих сасуда, то моћна Русија не даје само нама Србима у Босни и Херцеговини, него ће год има источне православне цркве, заиста свугде, на све стране свијета даје. Ја сам био у Цариграду, ће има више од ститину православнијех цркава, па ни једне нема која није добила из моћне Русије утвари и скупоцјених прилога. Само једна плаштаница у некој цркви, која је дошла као прилог из Русије, вриједи од 500-1000 дуката.

У Босни и Херцеговини има више такијех цркава у којима се источно-православни обреди свршују. Дакле, нека покаже Дионисије само једну цркву у свој Босни и Херцеговини у којој има тако што драгоцене и величанствено из моћне Русије!

Заиста нема. Ја сам примио за десет цркава у Крајини црковнијех ствари од рускога конзулата, али су те ризе (одежде) све биле ношене и половне.

У Босни и Херцеговини је понајљепша црква у Мостару. Ту има најљепших утвари, које их је донио покојни *Проконије Чокорило* прије 13 година. Ја сам очима видео у самој Акри (у Сирији), ђе се арапски служи, у цркви св. великомученика Георгија, много ствари из Русије које су као поклони дате. – А шта има у Јерусалиму на Голготи великих поклона и драгоцености из велике Русије, то се не да исказати! Сва Босна и Херцеговина, да је и три пута већа, не би могла платити, кад би се продала, све оне обилате дарове и превелике ствари. На Голготи има три крста, који вреде миљарду рубаља! А где су оне друге велике ствари и зграде, као: велика болница и друге зграде, ђе се могу по 5000 поклоњеника (ација) смјестити; а камо богате ризе (одежде) свештеничке, камо оне што се облаче на велики петак, кад 300 свештеника служе, сви обучени на тај дан у ризе од најскупоценије црне кадифе, која гори као пламен, и све богато искићене са сребром и златом! Ту има више јеванђеља, комад по милијун рубаља, плаштаница по десет милијуна рубаља, и Бог зна шта ту још нема, за које ја нијесам докучио, нијесам видео! Колико пак има круна архијерејски, то се не да описати!

Све те драгоцености долазе из велике, силне и моћне Русије, па ти, море, Босанчићу имаш образа узети перо и надрљати што против Русије?! Море, Босанчићу, и то треба да знаш: да нама није било велике Русије, до данас помање би било крштења са три прста!

Па и то ти Босанчићу знаш боље од мене, а и ја о томе доста знам, видео сам преко стотину митрополита, а толико и владика, још више архимандрита и прота. А и не кажем патријарха; знам их толико, колико су били у Цариграду, и то их све лично познајем: Њ. светост Кирила, Антима, Јокима, Софронију, тако старца јерусалимског, антиохијскога, александријскога, и ни једног тога нема а да при себи не носи на прсима крст или више слика, све фино израђене, а то су све поклони из Русије. И у *тебе сам самога* такав један поклон видео, па имаш још образа на нашу мајку Русију викати?! Сакри се, море, у житни кал, да те свијет не гледа, да се од тебе не трује!

Босанчић отворено каже да Русија прави интриге и да је непријатељица турској царевини. То није истина! Русија није

ничији непријатељ, а камо и болесне и јектичаве Турске. Ја ћу већ на свом мјесту казати, ко је непријатељ Турској. А ако је Русија непријатељица Турској, као што писац вели, онда ти треба Босанчићу да знаш да велика и моћна Русија може кад год хоће са Турском нечувена чудеса учинити. Русија има у приправности два милијуна храбријех војника, кад намигне три, кад замоли народ четири, кад народу каже да се ваља борити за вјери и слободу браће наше од вјекова страдајуће, томе онда есапа¹⁸⁵ нема! Али то није нужно чинити. Толико није потребе. Да моћна Русија само су 500.000 храбријех Русова и козака изађе преко своје границе и да ступи ногом на непријатељску земљу и да викне својим великим гласом: „Ја сам сестра све моје браће која стењу под туђим јармом. Сад ево мене, ево помоћи, ево мача у десници руци. Хајд’ устајте, вријеме нас зове, Бог је с нама, побједа је наша! Ви сте сви слободни“ – па да видиш онда Босанчићу посла, шта би било за мало врјеме! Не би ти друга спаса било већ (што каже пословица): „Крст на се, а прасе преда се!

Писац је и то рекао, да нас наговарају више споменуте силе, као Русија и Србија, да будемо непријатељи наше власти. Писац се вара, јер то није истина. То он не може ни на који начин доказати.

И то се сиромас Босанчић труди да улије у босанске и херцеговачке Србе мрзост противу Русије и Србије. То није могуће никоме на свијету, а камоли ли Босанчићу учинити. Далеко је загазио тај паклени чојек; али то је све јадно што он говори, јер га ми не слушамо, као што има једна пјесма:

Орао кликће са висине,
На њег’ оздо кевћу псине...

Е мој махати и отровни Босанчићу! Ми Срби у Босни и Херцеговини, не само да имамо симпатију према нашој једнокрвној браћи у Русији и Србији, него ти и то отворено кажем, да и осталу нашу браћу Славене љубимо, као: Хрвате, Бугаре, Чехе, Крањце, Славонце итд. Таки народи који се љубе и волу, често се претапају у један народ и ја мислим да неће требати много врјеме да сви Славени начине једно *велико славенско царство*, које ће се рашчути надалеко и нашироко! (...)

¹⁸⁵ *хесап* (тур) – број, процјена.

Васа Пелагић

(Горњи Жабар, поред Брчког, 1838 – Пожаревац, 1899)

Педагог, богослов, публицист, мемоарист-историчар, социјалист; једна од најзанимљивијих и најконтроверзнијих личности српске историје у БиХ у 19. вијеку. Код њега су се укрштале и идеје Доситејевог просвјетитељства, и утицаји националног романтизма, и полемички ставови Гавре Вучковића, и рационалистички антиклерикализам, и социјал-утопизам, и антисемитизам, итд. Такав му је био и живот: управитељ богословије у Бањој Луци, предсједник Скупштине Уједињене омладине српске, устаник у Босни, члан српских социјалиста, активиста у антирелигиозним кампањама и у радничким митинзима, сакупљач народних лијекова, прогнаник у Малу Азију, затвореник и у Турској и у Србији. Исто тако разнородно је и његово дјело: *Руковођа за српско-босанске... учитеље, школе и општине* (Београд, 1867), *У аманет Србину и Српкињи и Србима у Турској* (Цетиње, 1871), *Главарима српске цркве* (посланица из 1871), *Путовање унакрст око цијеле земље* (Београд, 1874), *Историја босанско-херцеговачке буне* (1879), *Стварни домаћи учитељ* (Нови Сад, 1879), *Умовање чистог разума* (Будимпешта, 1879), *Аутобиографија* (постхумно, 1904), мноштво полемичких чланака, посланица, одговора итд.

Из аутобиографија Васе Пелагића.¹⁸⁶

Мада је здерао и бацио пред ноге управитељеве богословску свједоцбу, ипак је у Брчком добио учитељско мјесто без ње.

Народ га је здраво волио зато што је био у свему тачан и уредан “као ваљана дјевојка”, и што је у школи уводио ред онакав какав онда бијаше у Србији, и што је стао за учитеља без погодбе писмене – уговора, рекавши: “Одредићемо моју плату пошто видите мој рад, пошто ја вас познам. Да то не чиним из нужде,

¹⁸⁶ Под насловом *Из аутобиографија Васе Пелагића. Рад у Бањалуци*, Јован Скерлић је у бањолучком часопису „Развитак“, 1910. године, у бројевима 2 и 3 (стр. 42-48 и 74-79), по други пут објавио (сада „са извесним скраћењима и препричавањима“) Пелагићеву аутобиографију, која се налазила у његовој заоставштини. У одломку који преносимо ријеч је о његовом дјеловању у Бањој Луци од 1866. до 1869. године.

него из поштених узрока и разлога, то знате сви, који знате наше стање у Жабарима”, одговорио је Пелагић брчанској општини. Општинари му на то рекоше: “Зато ни теби рђаво бити неће код нас кад си такав”.

Оснивање школских фондова, читаонице, одбора школског и женске школе у Брчком, припада у славу труда Пелагићева, на што је и сам прилагао од своје мале плате. У почетку треће године ухвате власти турске његове записе, што их је писао у новосадскоме “Србобрану” против рђавштине турских чиновника, и кад се прочује да ће бити позван у Тузлу на одговор, постави мјесто себе свог друга за учитеља, и оде у Београд, а мало доцније у Беч.

На основу препорука из Брчког и Београда, Пелагић оде у Москву, гдје га прихвати славенофилски одбор. У Москви је походио слабије часове из политичке економије, историје и медицине, упознавајући се ту са реформаторским и револуционарским идејама, које су тада почеле захватати цијелу руску омладину. Само, у Москви се Пелагић није задржао.

Познавајући голему оскудицу умних снага у Босни, врати се из Русије у Босну 1866, провевши уз пут око три мјесеца у Њемачкој. Знајући да не може много сам учинити, напише приједлог тадањој влади српској да она поможе новчано да се оснују три више школе “богословије”: у Призрену, Бањалуци и Мостару и да помаже 58 основних школа у главним мјестима Босне, Херцеговине и Старе Србије. Влада прими приједлог радо и постави одбор да се о томе с њима потанко спразумије. У одбор су одређени: Митрополит Михаило, Љуба Ненадовић, Петронијевић, Драгашевић и Вујић. Одбор одреди да је нужно да се три више школе издржавају, и што више основних школа. Одбор и влада одазвали су се његовом приједлогу и одважности, а нарочито Драгашевић, Матић и стари Илија Гарашанин. Министри: Цукић и Н. Христић ужасно су га мрзили и би га гонили да га није бранио Илија Гарашанин, који је јако уважавао све оне што радише за уједињење Српства.

Пелагић је сам собом био науман поћи у Призрен, “стару славу српску”, да тамо ради. Прије тога крене се у Босну да удеси да би се и тамо та виша школа одмах отпочела. Прошав кроз Посавину и Крајину успје склонити општину бањалучку да такву школу

одмах оснује. Општина пристане само у том случају, ако ће сам Пелагић тог дјела примити се, јер је већ чула од Брчана за његову вредноћу и способност коју је показао прије, кад је мање науке имао но што је тада имађаше. Мада му је врло тешко било оставити његову првашњу намјеру – ићи у Призрен, ипак, видјевши ту такав успјех и готовост народну, у име тог циља, пристао је на предлог Бањалучана, давши им написмено да ће доћи у августу мјесецу те исте године да школу отвори.

Вратив се у Београд нађе свог земљака Илију Ставрића, који је по упутству Симе Игумановића био упућен у Призрен, те га препоручи Гарашанину да му да путна трошка. У исто доба опреми Пелагић у Стару Србију за учитеље своје земљаке: Петра Митровића и Деспота Деспотовића. За Херцеговину оде архимандрит С. Перовић, који је у Русији накупио новаца у име те цијељи, али под именом издржавања манастира Житомишљића.

Свршивши послове у Београду, понуди му шифре од стране владе Атанасије Николић, рекав: “Ево, овако треба да нам јављате кад добијете од нас неки налог.” Пелагић се нађе тим увријеђен, одговоривши: “Море, ја хоћу да ви вршите моје налоге из Босне, а не ја ваше из Београда”. Николић јави Гарашанину да не жели да има посла са самовољцима као што је Пелагић.¹⁸⁷ Али овај Ико – Грашанин – ипак је остао у дослуку с њиме као с човјеком који је нуждан за дјело просвјетења, ослобођења и уједињења српских крајева изван Србије. И туде је Пелагић дао маха својој самосталности, мада је тиме могао сав план порушити код апсолутне госпоштине, којој је више стало до свог ауторитета но до народне просвјете и заједнице.

Дошав у Босну на одређено вријеме спреми што треба за оснивање школе и отпоче предавања год. 1866, мјесеца септембра. Програм те школе био је доста реалан, али она је носила име “богословија” из политичких обзира. Господа турска не боје се богословског знања, ма да вјешт човјек и помоћу њег може подићи револуцију.

Народ у Босни поздравио је то дјело као дјело свог ускрснућа, као зору боље будућности своје. Свештенство и неки учитељи,

¹⁸⁷ О овоме види и Атанасије Николић: Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење – IV, с Босном и с хрватском границом. (Архива Министарства иностраних дела Србије)

који спадаше у пукe незналице, били су противници ове школе, бојећи се да их ђаци те школе својим ширим знањем не посраме. Уз њих стајале су још неке чорбације¹⁸⁸, подобне Јови Пиштељићу и Томи Радуловићу, који говораше: “Та ће богословија и њен управитељ запалити (побунити) Бањалуку. “ Додуше, они су истину рекли, јер збиља та школа и њени наставници и ђаци били су живо кресиво и подстака за устанак, који би оборио постојећи ред и поредак у Босни, и живи покретач идеје за ослобођење и уједињење Српства.

Енергични, поштени, вјешти рад Пелагићев побиједио је противнике на крају прве године, на ђачким испитима и бесједама. Послије сваке бесједе у цркви руковали су се с Пелагићем у знак благодарности и најжешћи противници његови. И сам Радуловић, који је тада био најјача умна снага у Бањалуци, говорио је тада народу да такав није дошао нити ће доћи у Босну, али само да је мало покорнији и умјеренији.

У другој години морао је примити архимандритство, јер митрополит Босне, чедо цариградских фанариота, науми да стави за управитеља те школе неку своју пришипетљу, под изговором да мора бити управитељ богословије свештено лице, почем је тако уобичајено свуда гдје благословија постоји. Пелагић проикне у тајне намјере мантијашког митроноса, те се договори са општином и тузланским владиком Дионисијем, који је дошао послом у Бањалуку, и постаде сам архимандрит за три дана. Митрополиту “богословско - сарајевском” било је врло криво што је тузлански владика одмах за архимандрита произвео Пелагића, али свршено дјело није могао покварити. Митрополит је тај на то опуномоћио владика тузланског због своје болести, зашто се покајао чим је видио шта он учини с Пелагићем.

Кад је Пелагићу народ честитао то звање, он је плакао као дијете, јер је страшно мрзио калуђере. Али у интересу успјешнијег рада, у име одржања школе и њеног моралног уплива, кога је она у народу чинила, морао је примити га. Уз то, он је закључио да се бори у Босни за ширење просвејете и за одбрану народног права и слободе догод не падне, па да му буде лакше проћи кроз сва искушења угњетачка, прими архимандритство,

¹⁸⁸ Чорбација (тур) – богаташ, газда

јер са тим је се боље продирао. И у томе добар избор је учињен. Ево доказа. Прото бањалучки оборио му справу гимнастичку, коју је он као свјетски човјек начинио за ђаке у црквеној авлији, за коју прото говораше: “Што нам требају вјешала код олтара”. И у многим другим стварима морао је питати проту код кога је често добијао отказ. Но скоро затим, прими Пелагић архимандритство и одмах подигне гимнастику још ближе олтара, и нико му је није смио оборити, јер ово звање веће је од протинства.

Кад Пелагића изабере општина за управитеља основне мушке и женске школе, тад постане главни члан тамошње конзисторије¹⁸⁹. Општине свију страна тражиле су преко њега учитеље, упутства за школу и цркву, и школских и црквених књига. Он је био босански министар просвјете без указа владаочева. Народ га је гледао и слушао као неког месију избављења, али и био је енергичан у раду, одличан у говору и скритан у ономе што се не допада народу; владао се онако као што препоручује апостол Павле. Тако је ишао и у свим другим подухвима и пословима. Глупаци и подлаци више респектују звање но научан и поштен разлог. Подезуће овоме плео је замке конзул аустријски Драганчић, говорећи паши да су ђаци ове богословије више солдати за рат но ђаци, што се види из подигнуте гимнастике и утркивања на пољу. И кад је доцније Пелагић под суд пао, архимандритство му је олакшало терет који би претрпити морао као цивилан грађанин.

Треће године, 1868, имао је јо два професора с преко 60 ђака, скоро од свију крајева Босне сакупљених. Тада општина бањалучка, као главна снага умна и политичка међу осталим општинама, тражила је од патријарха цариградског да постави народног владику у Бањалуци и указивала је на Пелагића, који може бити уједно и управитељ Богословије и владика од Крајине. Патријарх одговори повољно рекав: “Нека вам митрополит босански Дионисије учини по вољи”. А тај нови митрополит је већ одредио за то Пелагића; тад су добри пријатељи били; јер митрополит је мислио да то Пелагић ради у договору Србије и Русије, па се отуда неком шићару надао. Митрополит тај био је поријеклом Србо-Бугарин.

¹⁸⁹ *Конзисторија(а)* – вијеће свештеника, духовна власт

Баш у току те године побију се његови ђаци са војничком патролом бањалучком. Због тога се поведе парница и Пелагић као управитељ школе бранио је ђаке и том приликом изнио на видјело све крупније иступе државних власти. Утад почињу гањања и страдања Пелагићева. У меџлису, изборном суду, сви су се ужаснули слободном и одрешитом говору Пелагићевом. Ма да су “турци” у вјечној мржњи са Србима, ипак су тада многи грађани турски хвалили и одобравали његов говор. Срби су се тој појави радовали и дивили, али су зебли за опстанак његов. Жао им је било да га изгубе, а већ су предвиђали да ће га државна господода осудити за овакав говор и рад. Многи су говорили: то је праведна и јуначка борба, али то је рано за нас; пакосни су Турци, Османлије, појешће га. По цијелој вароши зачу се глас: “тај поп говори тако слободно као да му сто запетих топова на прсима стоји. Такав човјек од Косова у Босну дошао није”, итд. И први грађани мухамедански, као што су Али-ага Бојић и Јусуф Шибић, говораху: “Све је онако као што он вели, и ми ћемо то нашим челом потврдити свуда гдје нас упитају да је доиста тако”. Паша је облијетао око Пелагића да га умири, велеђи му: “Цанум, учини се: што видио – не видио. Од Босне не можеш ти Америку створити. Ти си млад, вриједан и учеван, те можеш скоро постати владика босански са свим царским почастима, а тако радећи пропаћеш”. На то му је Пелагић одговорио: “Моје звање и знање то ми не допуштају, јер то би био прекршај моралних дужности и свог личног и народног права”, итд.

Пошто везир сарајевски добије извјешће о томе догађају, а нарочито кад је прочитао одбрану Пелагићеву, коју завршује ријечима: “мало је овдје хартије и мастила да се опишу сви јади који народ трате од себичних и покварених државних чиновника”, одмах је наредио да се Пелагић опреми у Сарајево. Ристо Спахић и Спасоје Бабић, грађани бањалучки, давали су му 300 дуката да подмити везира, те да се здраво врати у Бањалуку, да продужи свој посао и да буде уз то и владика. Њима као и другима он је одговорио: “За право и слободу народа треба бораца, а не мита и владичанства. Митити неправду значи давати јој маха и снаге. Синови Босне и Српства нек продуже мој посао, нека ме замијене, а ја хоћу да ступим у борбу противу крвопија

народних, па ма мјесто владичанства добио вјешала” итд.

Полазак Пелагићев из Бањалуке био је ужасно дирљив. И женско и мушко, и старо и младо, тугом и плачом покрито је било. Тешко да је до сада икад син Босне и Српства са таквим братским учешћем народа обасут био, тако ожаљен и оплакан. Свак је говорио: “Појешће га мрак, више нам доћи неће”, и бризнуо би у плач. И саме “бакоње”, први богаташи тамошњи, плакали су, а Пиштелић и прото радовали су се надајући се да ће се све “запаљено угасити”. Грађани и жене, другови и ђаци при растанку, при опроштају, приступе му, рукују се, опросте, и одступе плачом загушени. Тога дана су неки пред његовом сликом Богу се молили и у иконостас метнули је. Многи су говорили: “Ако он пропадне, онда нема ни бога ни правде”. Да је ово овако било, свједок су Бањалучани и Градишчани.

Ова умна и морална револуција (буна) тако је народ прекалила, да је изгонио попове из цркве и учитеље из школе који су били и остали непријатељи Пелагићу. Због тога су истјерани прото бањалучки и учитељ Трифуновић, због шта су наскоро од муке поумирали. Из писама тамошњих грађана, као и из писама учитеља Петра Митровића, види се колико га је народ волио. У писму Митровића између осталог стоји и ово: “Доиста, брате, кад бих ја на вашем мјесту био, рекао бих да сам најсретнији човјек, јер куд ћу веће среће за човјека него кад он дочека да живи у срцу цијелог народа. Не знам, као да имате неку очаравајућу силу, те можете овако силно потрести овај народ, и распалити толику љубав према себи и своме раду”.

У Сарајеву задржан је Пелагић око 8 мјесеци. Везир боснаски, Топал-паша, нити га је смио слати у Цариград нити у Бањалуку. Овдје се бојао буне, а тамо своме опстанку. Пелагић је први натјерао у Босни Велики меџлис у Сарајеву да пише испите српски, велећи да он неће друкчије говорити, и у Сарајеву је такве бесједе говорио да су Сарајлије говориле: “Сваки други на његову мјесту био би објешен”. Посредовањем општине и митрополита изведу га из хапса у митрополију да тамо станује, али као заточеник. У часу тог суђења и времена, ипак је живо радио. Тад је написао велики предлог општини сарајевској да оснује већу народну школу – лицеум, за изучавање свију знања

која требају синовима Босне и Херцеговине. За оснивање читаоница исто тако радио је, зато су га неки Мостарци на први позив послушали. И у том малом заточењу покретао је на рад, за добро народа и просвјете, све и свакога који му долажаху. Општина сарајевска дивила је се његовим трудима и предлозима. Он је ударио критиком својом и на сарајевску основну школу, и то што не бијаше удешена према потерби народа и захтјевима напредније педагогије. Стога је учитеље добио за непријатеље баш у часу кад му је требало што више пријатеља. Кад му рекоше: зашто одбија од себе и најбоље пријатеље, одговорио је: “Ко ми је прави пријатељ, тај није увријеђен са истином, а кога истинита ријеч вријеђа, не марим за његово пријатељство”. До год је боравио у Сарајеву, народ му се свраћао на виђење из свију крајева Босне и Херцеговине, јер туде се је свијет сакупљао или ради трговине или ради другог чега. Код свију распаљивао је љубав за унапређење школе и за борбу за права слободе. У току тог времена и трвења пао је босански везир и многи други чиновници. Влада турска отпустила их је што нису паметније радили, да толике новине не вичу на њих и на Турску због афере бањалучко-Пелагићеве. Тада су скоро све европске новине о томе говориле и Турску нападале.

Наскоро затим опреме Пелагића са заптијом катана¹⁹⁰ и једним чиновником у Цариград “као Наполеона на Корзику”, обећавајући њему и народу да ће се скоро повратити са још већом славом на своје мјесто. Толика оружана пратња јамачно је одређена из страха да га народ у путу не отме. Отуда потичу и она ласкава обећања и понашање с њиме.

Кад је народ тражио од конзула руског да се заузме за његово ослобођење, он је говорио: “Ја поштујем Пелагића, али би он у свакој дугој држави био још више гоњен за његов рад и говор”. И у Сарајеву све је било тугом обузето кад је Пелагић 6. новембра 1869. за Цариград кренут. Кренули су га у зору, кад свијет спава. Све су се нешто бојале власти, стога су му се јамачно свуда ласкаво односиле. “Цанум милет је уз њега, море, народ је с

¹⁹⁰ *Зангија* (тур) – полицајац, и *катана* (мађ) – војник, коњаник; у значењу: под оружаном пратњом

њим”, господа турска говораху. Тих дана наздравио је здравицу Пелагићу као мученику за народ и право Сава Косановић, учитељ, на једном састанку на слави у Сарајеву, и ту је и мушко и женско у плач и тугу погружено било. И туде је Пелагић, као и свуда на другом мјесту, оставио видног и распаљујућег трага своје дјелатности!

Путовање унакрст око цијеле земље (одломак)¹⁹¹

Сад смо у Талијанској, у земљи коју називају „*градином јевропском*“, а ми је називамо *срећном и несрећном земљом*.

Срећна је зато што има дивни положај и поднебије, сваковрсно растење, лијеп и бистар народ, ког су преци имали, а и данас имају таквих узоритих карактера, синова и ћери којим се не само Талијани него и сав свијет поноси и користи.

Несрећна је зато што је она на своме крилу одраћивала и имала и таквих ниских душа и крволока, нељуди и аждаја на управи цркве и државе, који су звјерски освајали туђе народ, крв њиову сисали и права и слободу сатирали. Имали су врло много и таквих што ће вијековима народима бити предмет гнушања и презрења, јер су најодабранији свијет талијанских и свјетских родољуба и слободољубаца тамницом и прогонством, отровом и вјешалима, убијањем сикирама и спаљивањем сатирали и ништили; имала их је што су људе нагонили да се с главним лавовима боре и рву у јавним позориштима, да се они тиме наслађивају и радостно пљескају баш и онда кад биједни људи савладани лавовима у чељустима и шапама њиовим живот свој докончавају; имала је таквих који због своје себичности и рођеној дјечи пробадаше и живот одузимаше; имала је и таквих који су од радости поскакивали и весело пљескали рукама кад им је испало за руком грађане римске потпалити и видити како биједници, обузети пламеном, и живот и имање пепелу предају; имала је таквих, који од бијеснила и подлости душевне говораху да би им најдраже било да сви Римљани *један врат* имају, да им

¹⁹¹ Из књиге *Путовање унакрст око цијеле земље* (Београд 1874) наводимо одломак који се налази на странама 17-21.

га тако једним ударом мача одрубити могу. То бијаху мрски цареви, императори, владоаци: *Нерон* и *Калигула* и многи други. Накратко рећи: имала је та земља таквих крволока у цркви и држави да су толико талијанске и људске крви пролили због себичности своје, да би се њоме сво Јадранско море, у коме Талијанска лежи, оцрвенити могло.

Ту несрећу и грдну љагу скидају са биједне отаџбине своје: *Муције Сцевала*, који не могавши убити тирана *Порзена*, који му ћаше слободу и отаџбину уништити, ено га како пружа руку у ватру велећи: „Гори! Кад нијеси погодила онога кога сам смијерао!“ И упрјевши ватрени поглед у очи тирану, говораше му. „Знај, злотворе, царе, да рука и живот нијесну ми ништа према слободи и отаџбини; казни ме, али оваквих још триста има у Риму, који су се завјерили учинити оно што ја не могах!“ До њега долази честити *Брут*, који своја оба сина на смрт осуди зато што су пристали били уз тиранију, која шћаше уништити републиканску управу у Риму. *Браћа Граси* у Риму и *Феруђо* у Фиоренцији; велики научењак *Архимед* у Сицилији и многи други што за слободу и науку радише и живот жртвоваше, јесу дивне звијезде на талијанском небу, који зрацима својим освијетљују таму што је напријед поменути неваљалци Талијанској учинише. У тај низ долазе реформатори као *Бордано Бруно*, кога спалише, и *Ванинија*, коме црнорисци из вилице језик кљештима ишчупаше, зато што се усудише истину приповиједати.

Чудиће се браћа сапутници што не споменусмо чувеног код наших ћивтинских научењака *Цицерона*. Не чуди се сапутниче; јер ми то не учинисмо зато што је он као философ и научан човјек учио да не треба јавно истину говорити о вјери; а уз то, и он сам, као и сви римски ондашњи научењаци, нијесу имали ни појма о правој слободи и човјековим правима, ни о истинским одношајима људским. Истина, он је био велики говорник, али то још не значи много, јер било је и јесте црноризаца врло великих говорника и високо научених филолога и археолога, који су и много књига написали, али све њихове купусаре пред истинском, стварном науком и пред правим потребама народним, мање вриједе но камен у пушци црногорској и Гарибалдиној.

Данашњи Талијани доста су слободоумни, мада су били од мантијаша страшно утучени у мозак прије 100-200 година. Разлика та види се и по томе што су прије узвикивали: „*Да жива здрава Марија и отац papa!*“, а сада пјевају: „*Да живи социјална република! Да живи Талијанска и човјечанско братство!*“

Садашњи Талијани у сликарској вјештини, као и у музици и пјевању, први су на свијету.

Народ је лијеп, појетичан, бистроуман, али је врло напрасит, жестоке и бујне нарави, тако да на многим мјестима, као и код Грка, ома се ножеви потежу и за гушу ватају. Они громко разговарају, и то тако гласно и оштро да би човјек помислио да се свађају. Многи путници жале се да су нечисти у ношњи и кући, и да су лакоми просити и варати, као руски тежаци. Народ што живи у сјеверној Италији много је поштенији, постојанији, издржљивији и мужастевнији од јужних. Осветољубље и сујевјерје дубоко су код њих корена ухватли, као и код Грка и Арнаута. У јужним крајевима доста су лијени, а највише око Неапуља.

Занатлијски рад поштују и радо се њему посвећују, а прекоморске њиве комшије, наша браћа Црногорци, сасвијем напротив, јер до сад држау да је испод достојанства занимати се ма којим занатом. Талијани, ма да су горди, и опет волу шалу и забаву, која кадикад до дјетињарије, као у Француза, долази.

Као што је бујна и ватрена нарав талијанска, тако им је земљиште још бујније, јер оно се кадикада тако разгоропади у унутрашњости својој, да често потреса Талијанском и ватром затрпава обрађена поља и подигнута села и вароши. То чине ватрометне горе: *Етна* на Сицилији, а *Везув* у Неапуљу.

Коста Хаџи-Ристић

(Сарајево, 1845 – Беч, 1870)

Иако није имао добро и системско школовање (Сарајево, 1852-1862), Коста Хаџи-Ристић ипак је стекао своје мјесто у нашој књижевности на прелазу из средњег у ново доба: пријатељевање са Васом Пелагићем (који му посвећује *Историју босанскохерцеговачке буне*), сакупљање народних умотворина (пјесама, прича, обичаја), сарадња у *Даници* и *Матици*, путописи, једна објављена хумореска, резултираће, нажалост, тек постхумно објављеном књигом „*Српске народне пјесме покупљене по Босни*, са непотписаним уводом Стојана Новаковића и са предговором који је потписао сâм Коста Хаџиристић (*Предговор скупиоцев*).“ (В. Максимовић) .У рукописима предатим Српском ученом друштву поред народних пјесама и приповијетки налазе се и чланци *Из босанске прошлости* те љетопис *Босански догађајник*; путописи *Из Босне и о Босни* дио су тих пишчевих историјско-етнографских интересовања.

Из Босне и о Босни (одломци)¹⁹²

V. Околина височка

Већ сам говорио на више мјеста о пољима итд., а сад ћу неколике о Моштранском пољу да проговорим, коме је окрајак са југа и запада Босне. На овом је пољу била царска турска војска, кад су освајали Високо. Приповиједају да је и сам цар ту био и да се и сада зна озид, гдје је султанов чадор био. Туде је и мјесто гдје су позвати Височани и гдје им је казано да ће поштеђени бити ако приме мусломанску вјеру. Усрам-бег новијем мусломанима у Високом сазидао је богомољу, која и сад постоји.

Пб часа сјеверно од Високога, Бијела је Вода, гдје има доста гробница. Ја нијесам ишао и не знам да ли потписа каквих има.

На исток од Високога, на 3 часа, Бобовац је у једној долини.

¹⁹² У низу текстова Коста Хаџи-Ристић је читаоцима новосадске ДАНИЦЕ представио земљу Босну; одломци које доносимо објављивани су 1867. године, и то: V. дио, 31. јула (стр. 498-500), VI. дио, 10. августа (стр. 518-520), и XI. дио, 20. септембра (стр. 616-620).

Више њега пружа се велика планина Козара, са које се не види Бобовац. И сад се зна колопут, што је негда до Бобовца био. Од тврдога Бобовца само има неколико развалина, које су у шуму обрасле. Бобовац се славно држао и кад га је турски цар освојио проклео га је, да се ту нигда град сазидати не може, и дао га је до основа разрушити. Височани мухамедовци приповиједају како је у Бобовцу ухватио краљ цара турскога, али је турски цар био шејит (свет), и зато се навуче краљу мрак и незнање на очи и главу, а у глави заметеност дође му, тако да је једва чекао да султана пусти. Крај Бобовца има такозвана Царева Стијена. (Зашто се тако зове, нико ми није умιο казати).

Крај Бобовца житељи су сами православни Срби. У селима Планинци и Славенима исто тако. Та села сматрају се за благословена, ту су сељани богати и болест никаква овамо долазила није, нити колера, нити куга негдашња.

Недалеко од Бобовца је Сутјеска, гдје су Србљи римске вјере по највише на броју, и ту имаду свој манастир. Православних само неколико кућа има. На брду Самару имаду два стара стећка.

Није далеко од Високога и Вареш, на своја 3 часа. Мјесто је у долини. Житељи су већином кршћани, тј. Срби римске вјере, само неколико кућа има православних. Планина је код Вареша Дубошица, гдје има много гвоздене руде и 27 топионица, које не раде увијек. До њих је, веле, био стари Вареш. Око Вареша има живе и олова, али то се не види.

Од Високога до Зенице има по пољима сила турскијех гробља, што свједочи да је туда турска војска била.

VI. Ријеч-двије уопште

Босна је дивна земља. Куд се год макнеш, видиш земљу – прави рај. Бријег и долина, равница и брежуљак, ријека и поток, мијења се једно за другим, удружује се, да ти око свуда љепоте гледа. Па када се бајан гај очара, када око себе погледаш, пак запиташ Бошњака што за та поља и брда итд., он ће ти рећи : то се зову Росуље, Царева Стијена, Црепуљско, Царска Вода, Миленице, и друга све сама српска имена у њива, вршка, извора, итд. Пак ће одмах почети приповиједати: ту станују виле – туђер сједио је Краљевић Марко – дотле је допирао свети Сава, итд. Тако на Кисељаку упитам за Краљин, има ли на том брду зидина,

а кад ми човјек почне причати, дивио сам се. Казиваше ми: како је под Краљином била варош *Дубровник*, како је ту био војвода *Миљенко*, како је кисељачко поље било језеро, *докле га нијесу Србљи* прекопали, како и на Краљину и на палешкој страни има равница на бријегу и да се обије равнице зову «црквиште», како по каменитом Краљину зидине и сад се налазе, како је ту прије 500 година каурска краљица била и да је имала златни стан (разбој) и силно благо, како још *кроз неколико година* па ће у Краљини пастир врата наћи и узети златни онај стан, што сам тка̂, и силно ће благо покупити, и да ће тада *крај бити турској царевини*. (Ово сам чуо од Ибрајима Мешановића, Србљин мухамедовске вјере). Сваки приједјео и свака страна има своје приповијести и гатке и приче, које се од дједова и очева унучади и синовама предају.

Куд се год макнеш наћи ћеш стара гробља и стећкове, за које кажу, да су «каурска», а на мјестима кажу и «српска». Тако у Мочиоцима имаду стара гробља и кажу да је неки српски војвода водио дјевојку, а Турци на њег напали, и да је бранећи се славно погинуо. Ту има двоје гробље, старо са стећкима и турско. На великом стећку војводином има изрезана рука, а потписа нијесам нашао, но онда нијесам на то ни пазио, јер од тада има 10 година. Како басне и приче народне о мјестима, како гробља и натписи на камењу, тако и стари рукописи и други споменици свједоче да је Босна од старине српска земља, да су њени житељи Србљи и потомци и огранци старијех Србаља. Остаци и споменици из времена старе славе српске казују нам да је тада у Босни била радиност већа и живља, да је народ имао различитијех вјештина, то свједоче каменорези, стара зданија итд. Стари наши градили су циглу, цреп, што се и данас налази у старим зидинама, а данас праве зидове од земљанице испечене, и тек 1866. године дођоше из Аустрије први црепари у Босну.

Но оставићу на страну радиност старијех Србаља и вјештине нашијех предака, и рећи ћу још неколике ријечи о Србима босанским и њиховијем земљама, без обзира на историју. – Височани приповиједају, како се је краљица српска у Високом три године од Турака бранила и како је послије краљу своме у Бобовац (који је 3 часа од Високог) по уговору са султаном отишла, и тек да су онда Турци узели град и разорили га. – Сваки Србљин мухамедове вјере прича Србљима православнијем: «Вас

је Фати Мемед покорио и ми смо се истурчили. Ми смо од вас, но ми смо лијеп дин (вјеру) примили». – Многи ће од мухамедоваца Срба рећи: «Не питај ме за име старијех, од старијех времена, о породици мојој, јер ће доћи ред или на Јову или на Милоша и Ристу». – И дан-данас наши мухамедовски Бошњаци служе се у трговачком и другом свом приватном послу ћирилицом, а и ја сам небројена њихова таква писма читао. Ал' и Срби римске вјере писали су ћирилицом. Тако преда мном стоји сада, када ово пишем, *Наслађење духовно* Павла Посиловића из Гламоча, а тако је писао и фра Дивковић и други фратри и Срби римске вјере у Босни још и пре 100 година, и тек у новије доба наметнуше фратри народу латиницу, казујући, зато, што је латиница лијепа, а азбука ружна! Но ми знамо, да је ту други план био!

Г. Саво Костановић снимио је са више гробља натписе, што ће, док изда, и боље све то освијетлили. У црквама, летописима, старим писмима итд., види се такођер да те Србље није никакав земљотрес прогутао, но противно знамо, да смо им ми потомци. Истина, Србљи босански данас су од три вјере: православни, католици римски и мухамедови посљедоватељи. Али сила турска обраћала је народ у мусломанство, а сила папина богомиле у католике; а сељани, особито планинштаци, остадоше у православију.

Фанатизам и вјештина османска раздвоји Србе мухамедовце од крштне браће и ули међу њих узајамну мржњу, а фратри, такође из фанатизма, угушиваху свијест народну. Раздор и недружење неједновјерне рођене браће у Босни често се на невјероватан начин показују, пак и у језику. Тако Срби турске вјере говоре: братја, кутја, злака мјесто длака итд. Умијешали су још пуно турскијех ријечи, особито у поздравима. А код Србаља римокатоличке вјере, од 100 година амо, постало је икавско нарјечје карактеристиком, те говоре: липо мјесто лијепо итд., јер су их тако утврђивали фратри. И ту бива чуднијех ствари: нека једна Србкиња православна данас прије подне пријеђе у римску вјеру, од подне говори: липо, било, (гори је потурчењак од Турчина!); а један католик, кад прими православије, сјутра дан говори: лијепо, бијело. Ово су малене разлике, али тек гоје, не искорењују¹⁹³ фанатизам. Али крв и језик, прошлост и обичаји и све свједочи, да у Босни све један народ и да ће нестати временом

¹⁹³ Гоје, не искорењују – хране, подстичу, а не противе се

онијех противности које су непријатељи нашега народа знали створити међу рођеном браћом.

Тестамент¹⁹⁴

Случајно да ову болест не бих преживио, то нека се моја пошљедња воља знаде.

Мој брат нека је извршитељ овог тестаента и нека се моје покретно имање раздијели кроз вријеме, које брат за сходно нађе, на следећи начин:

1. Једну осмину *Србском ученом друштву* на издавање најбољи србски књига, нарочито босански.
2. Једну осмину сарајевској школи.
3. Једну осмину да се подијели на подједнаке части тешањској, чајничкој, приштинској, требињској, призренској, прилепској, новопазарској школи и мом погребу.
4. Једну осмину на свеучилиште у Београду.
5. Једну осмину на гимназију србску у Призрену.
6. Једну осмину *Матици србској*.
7. На поправку и издавање моји путописа и босански дјела (да поправи уредник *Данице*), такођер једну осмину.
8. Једну осмину на оснивање *Србског научног друштва* у Сарајеву.
Непокретно моје имање остављам мојој матери на уживање, а по времену њене смрти мом брату.

Мој погреб нека буде врло сиромашан. Ако бих у Бечу умро, да је само на гробљу и од треће тачке, да се од 300 фор. више потрошити не смије.

У Сарајеву у цркви да слово не буде, јербо слова никаква нећу.

У Глајхебергу 19. јула 1870.

¹⁹⁴ Тестамент који је Коста Хаџи-Ристић диктирао брату Ристи, 19/31. јула 1870. године у Глајхенбергу, гдје је био на лијечењу, а којем се види не само Костина личност него и родољубиви и просвјетитељски занос једно времена. *Тестамент* је преузет из књиге Милоша Окуке *Појања и казивања у скрбна и бесудна времена* (нав. издање, стр. 102), гдје је објављен под насловом „То нека се моја пошљедња воља знаде“.

3. 2. Нова књижевност

Богољуб (Теофил) Петрановић

(Дрниш, Далмација, 1830 – Шибеник, 1887)

Учитељ и организатор српских школа (у Паштровићима, на Косову, у Боки, у Сарајеву), сакупљач народних пјесама, оснивач националних часописа и друштава, полемичар, Богољуб Петрановић је и сам био пјесник. Послије Јоаникија Памучине и Ђорђа Маргитића (чије је пјесме 1851. г. штампао Иван Фрањо Јукић у свом *Босанском пријатељу*), он је био најзначајнији сакупљач народних пјесама: 1867. у Сарајеву је објавио *Српске народне пјесме из Босне (женске)*, а у Београду *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Епске пјесме старијег времена*. Осим тих збирки, објавио је и *Пјесме о рату руско-турском и о бојевима на Плевни године 1877* (Дубровник, 1883).

Дјелујући у оквирима националног програма Уједињене омладине српске, организујући устаничке одборе и чете, и по Босни и по јужној Србији, био је откривен и прогјеран из БиХ. Иако је био „апостол словенства и хришћанства... личност достојна поштовања и уважања сваког поштеног човјека“ (како га је описао један њемачки дипломата и путописац), Петрановић је, нажалост, завршио као и многи други родољуби и национални идеалисти прије и послје њега – у материјалној биједи, тешкој болести и у самоћи.

О лирским народним пјесмама (одломак)¹⁹⁵

Браћо Бошњаци!

У нашој поноситој земљи поред дивотне одрасти по китња-стим брдима и равним пољима, по варошим' и по селима, нашао

¹⁹⁵Предговор књизи *Српске народне пјесме из Босне (женске)*. На насловној страни налазе се још и сљедеће одреднице: *Скупио их и на свијет издао јеромонах Богољуб Петрановић, учитељ. Књига прва, У Сарајеву, у Босанско-вилајетској штампарији, 1867*. И не само овом књигом него и цијелим Петрановићевим дјеловањем у БиХ започиње *нова српска књижевност у БиХ*. Наиме, иако се његов рад скоро и не разликује од дјелатности његових претходника (и он је описивао народне обичаје, биљежио усмено стваралаштво, писао поезију), ипак чињеница да је он почео објављивати у самој БиХ означава прекретницу и почетак једног новог, слободнијег доба у нашој историји.

сам свуда неувелог цвијећа, које је српска мајка у својим грудима одгојила, те с' његовим пријатним мирисом весели се земља и народно се осјећање кријепи у срећи и несрећи. И ја сам то мило цвијеће брао и ево прву књигу набрао, да се расуто не изгуби у свјетском таласању, већ да из ките још боље замирише свакоме ономе коме чувство мирисања није зазебло, и који љуби своје. А то није цвијеће, које је топлотом сунца и росом од облака подрасло, јер му не треба у чаши вода, да му љепоту и живот одржи, док је ово живо цвијеће, које од огња ни мрза нити се мијења ни вене. Оно је из живог духа и тоглог срца поникло и процвјетало у тако красним и постојаним бојама, које никад изблиједјети не могу. А то су ове народне пјесме, у којима се врлина пјесништва нашег милог народа као сунце јасно блиста, у њима се огледа чувство српске народности, чувство високог осјећања, које се час до сунца извија, а час на сиње море пада, те му мјери дубине и ширине; час небеса и земљу отвара, планине потреса, горе повија, воде и ријеке у току свом чудесно зауставља, час сунце и звијезде од радости у колу води и по вољи са њима почива, са анђелима и са сваком ствари говори као да би лице лицу говорило; јунаке своје дивотно облачи, а љепотом својих дјевојака сунце пркоси, соколове своје испод небеса љепотицама у крило савија, да им љубе бијело лице, сад се шали, а сад приговара с најмилијом досјетљивости, невјерство другова и издајство љубезника праведним судом казни, да се друго не догоди, и напокон од пуне туге живот смрти поклања, јер губитак омиљеног предмета не може да преболи.

Ово ти је, читатељу, у мало ријечи дух женских пјесама, с којим ћеш се у читању још боље познати, ако те у простоти и јасности народних пјесама не занесе мисао за висином и умјетности научног пјесништва, које из дубљих извора рађа се него из простог народног осјећања.

Заиста је дивна и помисао да прости и неизображени умови овако красно пјесништво олако и од забаве на свијет издавати могу, још га умније употребљују при светковању црквених празника и народних обичаја, које пјесме кити и оживљује, као што природу накити и понови ђурђевско цвијеће. Мало је читати народне пјесме, али је слађе и дивније слушати их пјевати: о

слободи, о крсном имену, о Божићу, у колу, у пољу, кад трава озелени, и по бреговима кад се гора листом преођене, и кад чобанину и чобаницу, момку и дјевојци јутром и вечером лако тиче пјесму одијевају, особито милогласни славуј, цар пјевања.

Ове пјесме највише сам скупио у Сарајеву и под Јахорином, и онако сам их преписивао, као што сам од кога слушао. Пјесме испод Јахорине и под словом Ј. све сам преписао од Илије Дивјановића, пјевача ријетког дара и памћења. Ни у једној вароши, гдје се српски говори, нема толико пјесама колико у Сарајеву, а премда нијесам могао имати свуда приступа, да их све по жељи препишем, ипак сам у том доста успио, да ћу моћи за кратко доба и другу књигу женскијех пјесама на свјетлост издати. У скупљању доста сам се послужио мојим милим ученицима, који су и пјесмице доносили, као челе цвијет у своје улиште. Да ми није њих било, не бих их оволико на скоро скупио, јер нијесам могао доступа имати, гдје су га они имали, и за то им јавно захваљујем, као мојим милим сурадницима, особито захваљујем г. Ники Чајкановићу и Ристи Ристићу.

Овај посљедњи све ми је пјесме у чисто преписао, и тако красно и разговјетно, да је велика олакшица била и слагарима штампарскијем. Што се тиче неке мале разлике у нарјечију и у изговарању ријечи, о томе ћу у другој књизи говорити.

Овом приликом пожалити морам, што не бјех на вријеме преписати неке пјесме дидактичког слога од покојног Симе Лалића из Сарајева. Ја сам га за тај посао био позвао један дан и он ми је дошао, али будући да су се у тај час код мене потрефиле неке особе које нијесам могао из грађанске уљудности оставити, отпустио сам га, препоручивши му да ми опет првог празника дође, али он се међутим, сиромаш, разболи и са овим свијетом растане, и ја изгубих те красне пјесме, које сам узалудно код других тражио, којима је он пјевао. Колико их, дакле, до данас није пропало? За то би вриједно било да сваки који записати како коју гдје чује, да је одмах препише, да нам барем данашњим даном то драгоцјено благо не пропада, кад се може сачувати.

Нама су ушле у обичај народне пјесме, пак сам слушао гдје их неке надрикрњиге из нашег народа исмјевају, што их оцијенити не знаду, као учени Нијемци, Енглези, Французи и други, који се

диве пјесничкој способности нашег народа. Слава нашем народу за пјесништво, особито сељаку и сељанки, који с пјесмом сваку славу славе и са њом свако весеље племенито зачињу, а у тузи и невољи са њом се разбирају, као озебао и наг са топлотом јарког сунца.

Прољеће¹⁹⁶

Од истока сунце сијну,
Свјетлост просу кроз облаке,
Древи мрачне с неба скину,
Позлати му своду зраке,

Смрзлој мајци њедра згрија,
У сисе јој мл'јeko врати,
Живот мртав развија се,
Стаде лице зраком сјати.

Док капљице залеђене
Низ образ се оборише,
Све заједно сједињене
Поточиће отворише,

Један другог путем стиже,
Бучи, јечи кроз долине,
То су рјеке што на ниже,
Језде мору у пучине.

Лептирићи разнобојни
По зраку се разројише,
Мила неба ови војни
Дивно л' нарав украсише;

¹⁹⁶Пјесма *Прољеће* објављена је у БОСАНСКОМ ВЈЕСТНИКУ (18. III 1867. године, год. II, бр. 11, стр. 43), првом часопису у БиХ и првом часопису који је штампан на територији БиХ. Осим ње, ту су изашле још три пјесме (од којих су двије такође Патрановићеве), 11 прозних дјела (приче, путничке црте, биографије) те око 50 народних пјесама, углавном из збирки које је Петрановић припремао за штампу.

По зеленим' гранам' шећу
Свакојаке птице лаке,
Слатко поју и пролећу
Преко гора под облаке.

Озелени равно поље,
Овце су га закрилиле,
Млађан пастир пун је воље,
Око њег' се виле свиле,

Ђевојачко коло воде,
Умиљате пјесме поју,
У радости дан проводе,
Сунце грије звјезду своју.

Вјенчава се с њом у колу
Вјековито у прољеће
Рајског јутра на помолу,
Кад мирисно вене цв'јеће;

Кад се нева преођене
Из копрене зимокрајне
У одежде све зелене
И сунчане ките сјајне,

И војвода кад јој дође,
На зеленку, Ђурађ, коњу,
Сунце стоји, земља прође
Вјечним путем по закону.

Њу ми прате јењђибуле
С обје стране кроз пучину
Бесконачну, не у куле,
Ни у дворе смртном сину,

Већ кроз ваздух окрећући,
Вјечно коло наоколо,

Сунца пију огањ врући,
Гоје чеда, воде коло

Око општег вјереника,
Јарког сунца свјетла ока.
Та чудесна гране слика,
Свако јутро од истока,

Прати небу назорице,
Док му сјајни зраци с гора
Не почину клизимице
У конаке пуста мора;

Док се јарко сунце купа
У пјенама тавног мора
Ми легнемо, другом ступа
На обзорје рујна зора

Сваки данак тако бива,
Ми велимо: сунце ходи,
Не, већ стоји, земља плива
Око сунца коло води

Са звјездама испод свода,
За годину пут доврши,
Дарује нам четир доба,
С тим путању своју врши,

Свако доба није благо,
Ал' свако је земљи нужно:
Прољеће је срцу драго,
Љута зима чедо тужно.

Љето вруће и запарно,
Јесен мутна, вјетровита,
Све је вр'јеме благодатно,
Прво дика поносита,

Док у благом сине сјају,
Чеда прене, сва се дижу
Дивећи се земном рају
Радост вјечног сва достижу,

Нек се диви све што живи
Вјечној свези ти' чудеса
Славећ' творц, што оживи
Земљу, сунце и небеса.

Сава Бјелановић

(Беврске, Кистање, Далмација, 1850 – Задар, 1897)

Путописац и књижевни критичар, посланик у Далматинском сабору, познат је и као један од оснивача Српске народне странке на Приморју те као уредник њеног гласила, *Српског листа* (1880-1888), касније *Српског гласа* (1888-1897). Збирка путописа *Кроз словенске земље* (Задар, 1897) имала је знатног одјека и у бх. периодици, као и текст *Како смо се селили из БиХ* (Нови Требевић, 1893). Бјелановић је писао и страначке полемике, а и књижевне критике. Његов рад није био незапажен у БиХ, поготово што је наше свештенство, у највећем броју (до тада) било школовано у задарској богословији, те је познавало и њега и његово политичко дјеловање.

Како смо селили из Босне и Херцеговине¹⁹⁷

Нијесмо ми селили, него наши стари. Али се то прича и приповиједа у нашим кућама, као да је лани било.

Читали смо и учили у књигама кад су и како први Словени почели долазити и продирати на Балкански полуострв и с њима племе српско. Научили смо како се српско племе станило у Грчкој, па вратило преко Дунава до Сињег мора, у седмом вијеку. Знамо даље напамет све сјајније доба наше историје, до Косова.

Али ту почиње запињати наше знање. То кажемо за нас који књиге учимо. Народ зна више од нас и народ осјећа. Ако се уставимо на књигама, какве нам сад намећу, све ћемо заборавити.

Два пута смо ми у велике селили: у оно прво доба, кад смо прелазили Дунав и спуштали се у балканске крајеве, и други пут, кад су се с нама мијешали Турци.

Турци су продирали у Далмацију, до мора Сињег. Нијесу прелазили на острва; нијесу заузимали некијех приморскијех твђава и нијесу се на дуго уставили у Далмацији. Али, Далмацију су освојили.

¹⁹⁷ Нови Требевић, календар за просту 1893. Уредио: Стево Калуђерић, српски учитељ.

Турци су промијенили лице Далмацији. Стари становници разбјегли су се махом, што куда, испред Турака. Придолазили су други: једни су придолазили с Турцима, а други послије њих, кад су Турци стали узмицати. Послије првијех пораза турскијех и опадања њихове силе, народ је хрпимице селио у Далмацију, из најближијех крајева босанскијех и херцеговачкијех, исто онако као што је селио у Крајину, у Сријем, Бачку и Банат.

Знао је то добро наш *старац Милован* (фра Јандрија Качић [Миошић]). Он је, као нико други, спојио науку, извађену из књига, са народнијем чувством, и испјевао нам у духу српскијех народнијех пјесама *Разговор угодни*.

Он нама каже и учи нас:

*Сви смо, побро, старином Бошњаци,
Ја л' Бошњаци, ја ли Ерцеговци"*

Бјелановићи живјели су у селу Дринићу, у Босни, на земљама бега Кулиновића. Додијало им је, те ће кућни старјешина рећи: *не можемо живјети под Турчином; селимо, дјецо, у Далмацију, под окриње "принципово"* (дужда мљетачкога). Дигосе се, доселише у Далмацију и овдје се раздијелише и разиђоше: једни су остали код Книна, близу границе босанске, други се спустимо до Кистања, а трећи још ниже до Скрадина.

Овијем трагом наћи ћете у Далмацији све старе босанске и херцеговачке куће. Тако нпр. Радића има крај босанске границе, па посред Далмације и у правом приморју, на мору, дакле. Говоре једним језиком сви; једни су им обичаји и традиције. Они у приморју не славе крсно име пошто су промијенили вјеру. Али се сјећају да су га славили.

Лијепо је било Бјелановићима у Босни. Земље и горе у изобилју, па доста жита и стоке. Имала је кућа стотину глава крупне стоке: коња и говеда, бег добар као крух што се једе.

Још се прича да је бег, кад су му кметови одселили, дошао у празну кућу, простро ћилим, стао клањати и проклињати Бјелановиће што се дигосе и од оваког добра побјегоше. Толико му је жао било. И – наши кажу још – то нас проклетство и сад гони!

Ја не знам је ли адет у мухамедоваца да проклињу. Да је то тако и било, прича не зна и не може казати ко је гледао ту грдну

молитву. То је, дакле, прича, коју треба тумачити. Није нас бег проклео, него смо се ми покајали. Стари су жалили за огњиштем, а та чежња за изгубљеном домовином прешла је у крви од кољена на кољено. И јест грдна промјена; оставили су богате земље, горе, воде, кошенице и пашњаке, и сашли у камен и крш.

Опћа је ова чежња у нашем народу. Још није заборавио старе домовине. Живе и данас као да ће сутра кретати на пут, на повратак. Кућа му није кућа него стан!...

Али, у оно доба носила га је друга мисао: мисао слободе. Народ није бјежао, него војујући селио. Из ове наше куће прославила су се два четника, два Павла Бјелановића који се уз гусле пјевају. Војевали су против Турака и били су Турке. Војевали су под заштитом Републике Мљетачке и пропадали су под овом заштитом. Бјелановић Павле, први, убио је једнога бега Кулиновића, усред његове куће, а он је погинуо под уцјеном мљетачком.

Судбине наше!...

Мљетачка Република призивала је наш народ из Босне и Херцеговине у приморје и пружала му сваку помоћ. Ускоцима дијелила је пуне земље и давала помоћ за прве године: у жити, за храну и сјеме, у пољском алату и у новцу. Још им је давала праха и олова, колико им је требало. За сва та добра имали су једну дужност: да с Републиком војују против Турске. Наши су стари то и жељели. И стога се нијесу могли нахвалити *принципа* и *бешкота*, *хљеба бијелога*, којијем их је Република Мљетачка прехрањивала.

Наши стари, дакле, долазили су на позив мљетачке владе, која им је пружала сваку помоћ у ратовима и поштовала њихове обичаје, језик и вјеру. Тако је било у Бесаревини. То су заиста у оно доба праве и велике повластице (привилегије), особито у Далмацији, гдје се није трпјела никаква друга вјера, осим једне - државне. Србима православне вјере дариване су баштине, богате плаће и велике титуле!

Послије, кад већ није било потребе од српске крви, мијењала је Мљетачка Република своју политику, те су наши стари под њом доста страдали.

Али, ипак неки траг поштовања одржао се и у оној страшној и бездушної мљетачкој влади. Иако се славенско писмо,

ћирилица, одржала само код православних, иако су они пропадали од пропасти на приморју и останци им узбијени били у планине, ипак је мљетачка влада и пошљеднијех година, пред своју пропаст, издавала своје државне прогласе на *српском језику и ћирилицом*, покрај талијанског, службеног језика.

А кад су и у која доба селили наши стари из Босне и Херцеговине у Далмацију? Одговорићу.

Једни, а то највише великаши, селили су одма по Косову. Ми знамо да су великаши српски слали своје благо у Дубровник на оставу, па и они су ишли за својијем благом. Многи племићи и господичићи, који се нијесу хтјели покорити Турцима, прешли су у Далмацију, као што су неки прешли у Угарску и Тесарију. Један првосвештеник римокатоличке цркве, из познате племићске куће Павловића Лучића у Макарској, износио је *тапије* и доказивао је да су Павловићи Лучићи од рода Немањића.

Имао сам у руци, оvdје у Задру, један зборник грбова свијех српскијех племићскијех кућа. На првом је листу грб Немањића, па Грбљановића, Бранковића итд. Набројио сам да се половица ових кућа још и сад потеже у Далмацији.

Нашао сам у зборнику и грб некијех Бјелановића. Али, ја се не могу позвати ни на какву успомену или предање, а камоли на какву исправу и *тапију* да докажем поријекло своје од каквијех старијех племића. Успомена наша допире само дом онога Кузмана Бјелановића, који је дигао своју дјецу из Дринића и повео их у Далмацију. Сва нам је слава у онијем хајдуцима. А заједница наша у овој успомени и у једном крсном имену, које сви овога рода у један дан славе!...

Дакле, почело се селити одма по Косову и наставило тако помало. Али, права велика сеоба била је седамнаестог вијека, или да кажем мало друкчије - то је било у доба Јанковића Стојана. И овај српски јунак родом је из Босне.

Сад хоћу ли вам причати оно што сви знате?

Митровићи доселили су у Жегар, у Далмацији. Од ове куће прославио се први Митровић Јанко, који је, половицом седамнаестог вијека, својијем четама ударао на Турке у Лици и Крбави, на Грахову и Дувањском пољу. Године 1652. дочекао је

Турке у Котарима и разбио их. За његова јунаштва именовала га је Република Мљетачка витезом, дала му мјесечну плаћу од 20 златнијех дуката и најпослије поставила га за сердара свијех Равнијех Котара.

Јанко Митровић умрије 1667. Остала су му четири сина: Стојан, Савића, Јанко и Илија и ћер Анђелија, о којој се пјева у пјесмама да је била љепша од бијеле виле.

Стојан прозвао се по оцу своме Јанковићем.

А сад, слушајте гусле, а не слушајте мене!

Стојан Јанковић замијенио је оца у сердарском достојанству. Стао је војевати на Турке и у једном боју био је заробљен. Одвели су га Турци у Цариград и поклонили су га султану као велики дар. Цар му је поклонио живот и вјенчао га Ајкуном дјевојком. У сужањству провео је Стојан четрнаест мјесеци и побјегао је, оставивши и Ајкуну и два нејака сина.

Каже се да су се Стојанови синови звали Кулен-ага и Бешир-ага. Каже се још да су од њих постали Куленовићи и Беширевићи. Тако се приповиједа, а ову причу нека бистре други, или ћемо је ми бистрити други пут. То толико овдје треба казати да су се Куленовићи и Беширевићи босански срађали с Јанковићима у Далмацији, да су се овијем сродством поносили и да су једни другијем писали и дарове слали, све до нашијех доба.

Стојан је наставио војевање. За његово јунаштво сенат мљетачки дао му је велике беглуке, плаћу и колајну златну. Стојан је погинуо у боју 1688.

Сердарство остало је на нашљедницима Стојаневијем. Мљетачки сенат именовao је Стојанове сине *контима* (*конт*, мљетачки грофови). Титуле и богаства своја одржала је ова кућа све до пропасти Мљетачке Републике.

Овако је Мљетачка Република цијенила јунаштво српскијех соколова. А кад је она овијем Србима давала титуле и господства, заиста су их заслужили.

Ја о томе нећу даље говорити кад гусле говоре. О Стојану Јанковићу и котарскијем јунацима пјева се у Босни и Херцеговини, као и код нас у Далмацији. Пјева се о њима, као и о јунацима косовскијем. Ја не знам које су пјесме љепше: или оне о Косову или ове о Јанковићу Стојану.

Почео сам причати и ево сам се испричао. Да сам написао једно право проучавање о сеоби једне велике куће у Далмацији, или о једном добу, о једној самој години наше историје, то би могло испасти као нека *монографија*. А кад бисмо ми имали једну хрпицу монографија, могли бисмо саставити једну историју о овом другом нашем селењу. Тад би се јасно видјело у књизи: ко смо и откуда смо, као што наш прости народ зна по предању, по причању, и осјећа у својој души. Ваљда ћемо и то доживјети.

Симо Стојановић (Приједор, 1861 – 1926)

Син свештеника, последице основне школе у Приједору уписује богословију у Бањој Луци, али прекида школовање због устанка у БиХ (1875-1878) те прелази у Задар на богословију. Свој књижевно-етнографски опус остварио је у *Босанској вили* и у *Дабробосанском источнику*. У раздобљу од петнаест година, од 1887-1902. године, у *Босанској вили*, бивајући њен и стални сарадник, он је објавио седамнаест приповједака сакупљених у народу, и два овећа текста, о благајској Дервиш-кули те о постанку Приједора, а који су етнографске, односно антропогеографске природе. У исто вријеме, од 1890-1896, у *Дабробосанском источнику* објавио је још три таква рада (о манастиру Моштаници, о води Светињи подно Козаре те о Козарцу) и једну приповијетку, *На оном свијету*, којој је дао поднаслов: “истинити догађај”.

Постанак Приједора

Приједор није каква старинска варош, за коју би писац морао своју главу разбијати и тачне податке изналазити да их при описивању износи. Па иако је он од новијих вароши, опет се мало што зна о његовом постанку. Не зна се такође ни ради чега се он овдје засновао, кад су онда друге варошице, као Љубија и Стари Мајдан, па и Козарац, биле на највећем гласу, како у трговини тако и у вађењу руда. Обје те чувене старе вароши данас су у великом мртвилу.

Да би, кад било, ово могло послужити као прилог историји Босне, ја сам [се] распитивао и разбирао свуда о Приједору, док најпотље¹⁹⁸ наиђем на једног старца, још оснивачева потомка. Он ми исприча све по истини, како је још он од својих старијих чуо и запамтио. То његово занимљиво причање ја сам забиљежио - и ево га, да и други чују и знају:

Приповједаше ми, именом аци¹⁹⁹ Али-бег Пашагић, који је одселио из Приједора у Руменију²⁰⁰, да су његови прастари још

¹⁹⁸ *најпотље* - најпослије.

¹⁹⁹ *аци* или *хаџи* (тур) - вијерник који је ишао на ходочашће у Јерусалим (код хришћана) или у Меку (код муслимана).

²⁰⁰ *Руменија* - назив за турски дио Тракије (источно од ријеке Марице у Бугарској).

досели[ли] из Лике у Босну, и то онда кад је Лика отета од Турака. Тад су, вели, многи иселили овамо у Босну, који не хтједоше изневјерити ислам и покрстити се - те [су] се населили у Босанску Крајину. Овдје су одмах добили по неколико кмета²⁰¹ сваки за себе.

Једном од тих исељеника било је име Пашо. Он је имао са собом још три брата, а Пашо је био најстарији од њих. Пашо је свукуд на позиве ишао, па је често долазио на разговор и кмету Србину. У вријеме вршидбе стигао би и на арман²⁰², па би гледо како се врше, а по свршетку односио би свој дио жита. Једанпут Пашо нареди да [кмет] начини три армана, па ће вршидба ићи брже, јер је било силно жито. Кмет га послуша и ожуља све три армана. Кад је ударио два стожера у два армана, па почео и у трећи, а овај се некако не даде ударити. Кмет то каже своме Паши.

Пашо му рекне да ископа одвећ дубоку рупу, па ће онда стожер моћи стајати чврсто. Док је кмет неколико поископао, укаже му се као некакав капак. Он прионе мало побоље. Кад откопа, увјери се да је то капак на котлу. Удари још неколико трнокопа и извуче котао пун новаца, све сама дуката.

Туј се деси и кметова жена, која је била трудна.

Еле, оне новце Пашо подијели на њих троје, и док се жито оврло свако од њих понесе и новце и жито.

Мало је времена иза тога прошло, кад ли Пашо опет дође кмету и почне му приповиједати како су се његови новци претворили у тресканице²⁰³. Кмет се стане чудити, али Пашо му каже да је требало подијелити и на дијете, јер је жена била трудна, па се и дјетету хоћаше један дио: “Ја сам љуто згријешо, зато ми се то и десило.”

Тако кмет добије дио и на дијете своје.

Пашо се одатлен крене кући, па дошавши одмах завири ондје гдје су новци, кад ли се дукати сјаје! Он се обрадује новцима те одмах учини енијет, тј. обећа да ће ићи на ћабу²⁰⁴ у Меку, да се поклони гробу великог пророка.

²⁰¹ *кмета* (стара множина од кмет, *кметова*) - 1. сељака који су живјели на земљи свог господара, спахије, и давали му дио од прихода; 2. сеоских главара, старјешина, кнезова.

²⁰² *арман* (тур) - гумно, мјесто на коме се врше или млати жито.

²⁰³ *тресканица* - ивер, ситни комади чега разбијеног.

²⁰⁴ *ћаба* (арап) - муслиманско свето мјесто у Меки.

Што је обећао, то је и учинио. Није прошло много времена а Пашо ти се крене на ћабу те ће се успут свратити своје кмету. С њим се поздрави и рекне му: “Кмете! Ја одох на ћабу, а Бог зна када ћу се вратити натраг, него ти само могу казати: да одмах бјежиш у Кауре²⁰⁵ (Аустрију), јер ако околни Турци дочују да си новце нашао - скочиће на те, па те поробити, попалити, па још ти могу и чељад исјећи; него одмах бјежи, немој туј ни часа више почасити!”

Пашо се поздрави и отиде, а кмет се одмах спреми и побјегне некуд у Аустрију.

Оног времена [могао је] готово сваки Турчин, а особито тирјанин и силеција, гдје год замисли један добар комад земље, само с коња чибуком или штапом [да] покаже границе, па је [та земља] његова. То је и кајмека²⁰⁶ морао потврдити ако му макар што пружи од новаца или мјесто тога кафе и шећера.

Тако је и Пашо идући мислио, док није у тој мисли стигао баш на садашње мјесто, на ком се налази Приједор. У том је дошао до великог гаја, који се тада звао Свињарице (јер су се онда по њему жирили крмци). Ту су околни сељаци својим чобанима и станове поградили.

Пашо одмах стане разгледати какво је то мјесто и има ли прилике да би се могло туј какав стан начинити и живјети. Одмах сазове све ондашње чобане и заповједи им да усијеку растића што год могу више. Туј ће, вели, градити кућу, у Отоци данашњој, гдје је сад град турски, и то кад се врати с ћабе из Меке. То нареди и оде.

Чобани су одмах почели сјећи шуму и усјекли су кроз кратко вријеме сву јапију²⁰⁷.

Аци Пашо, кад се врати из Меке, не смједо се свратити да прегледа јапију, јер је чуо да у том гају има хајдука.

Кад се код куће поздравио са чељадима и поодморио, напише неколико писама на велике турске поглавице, као у Бањулуку, Нови, Љубију, Стари Мајдан и Козарац, да сваки сакупи што гођ више може Турака, па да дочекају хајдуке на Свињарици.

²⁰⁵Каури (арап) - за муслимане они су невјерници; географски, то је дио Војне Крајине, са лијеве стране ријеке Уне, подручје око Двора.

²⁰⁶кајмакам (тур) - начелник, управник града.

²⁰⁷јапија (тур) - грађа, грађевински материјал.

Поглавице одмах покупе Турке, опреме их што брже и састану се у гају на Свињарици. Али ту не нађу хајдука, него дочују да су отишли у Козару планину. У том се и они брзо крену у поћеру те их сустигну и побију се. Хајдуци су чешће ишли у Козару, да бију нишан²⁰⁸, и затеку их [Турци] неспремне. Али ипак се хајдуци добро борише са својим харамбашама, међу којима је био најстарији неки Тубица, родом са Тубића-брда, из села Стригове. Још су били Гугун и Копун, обојица родом из села Волара, Вилендер, родом из Тимара, и Беро, не зна се од куд је.

Страшна је туј била изгибија, како њихова тако и турска. Прича се, како се у тој битци Тубица показао као дриги Обилић.

По бици се Тубица измакне, да би побјегао са ово још мало живих друга, али га Турци опет дочекају у селу Драгоћињи, на брду Лупљи, и побију се с њим.

Причали су Турци да је Тубица могао тако далеко скакати, да му нико није могао доскочити. У боју би скочио и трећег да посијече, а ни први кога је посјекао још није био пао. С тога је оног времена било унишло у пословицу: “да је још Тубица, било би још крвавих г.ица!”

Тукући се ту с Турцима једва се Тубица некако измакне и побјегне у Србију, а Вилендер са мноштвом свог друштва погине у Козари. Остали се хајдуци разбјегну које-куда, а Гугун и Копун дођу својим кућама у Волар. Турци дочују за њих па се по ноћи прикраду, ухвате их обојицу и посијеку. Гроб им се и данас познаје, у такозваним “Закопинама”.

Једини Беро остане жив и утече некако у Србију.

Беро се често пута купао на овом другом краку Сане, што дијели српску варош од турског града, па се по њему то мјесто назове “Берек”. Он је некад био тако мали да се преко њега с коцем могла прескочити вода, а данас се испоредио са Саном. Приповиједају да је Сана продрла себи још једно корито па се стога цијело ово мјесто назва Приједор. Казују још и то да је старо корито санско било друго, мало даље од овог, јер ово садашње Сана је послјије начинила.

²⁰⁸ *нишан* (тур) - циљ, мета у коју се гађа из оружја; израз “да бију нишан” значи “да вежбају гађање”.

И ако је Аџи Пашо рашћеро хајдуке с Турцима, опет се није смио усудити да сам у оном гају буде с кућом, него призове још неколико Турака што-отклен, да себи куће граде покрај његове, земље ће бити бадава колико год који хоће.

Турци се на позив Аџи-Пашин скупе и договорно почну најприје правити шанчеве као бедеме за обрану од непријатеља. При копању шанчева најприје су ископали крмећу главу - и онда им је Аџи Пашо рекао да ће у оном мјесту људи живјети крмски. Како су тако са крвавијем знојем подјармљене раје озидали шанчеве и топове намјестили, онда се почне све то више Турака насељавати око куће Аџи-Пашине и његове браће. Тако је постао Приједор.

Слушао сам од старих људи да је у оно вријеме, кад је куга морила, било у граду само три дућана, с врло мало кућа, и да је онда ока кафе продавата по шест гроша, и то [продавали су је] носажући [је] у торби по путу, а није је било у дућанима.

Што је год већи зулум бивао по селима, тако се и наш српско-православни народ све већма са села уклањао у градове. Тако се насели и у Приједор, па почну според градом и куће себи градити и дућане отварати. И Приједор је све по мало растао, док није постао читава варош. До великог пожара био је као и друге вароши у Босни, сав по турски начињен, а од пожара почео се оправљати и градити попут другијех европскијех градова, бива и он се модерирао.

Још да узгред споменем како су се српски хајдуци у Босни носили. Имали су криваче капе (душанке)²⁰⁹ од чове²¹⁰ црвене и на свакој по седамдесет кита²¹¹ од свиле. Носили су ђечерму²¹², цемадан, копаран²¹³, па онда фермен²¹⁴. Неки су још поврх тога имали и доламу²¹⁵ до кољена, од чове црвене и на долами токе²¹⁶

²⁰⁹кривача капа - капа савијеног, искривљеног облика; душанка - горњи дио народне ношње, обично од чохе, украшен златним ширитима.

²¹⁰чова / чоха / чоја (тур) - врста чврстог сукна.

²¹¹кита - струк.

²¹²ђечерма / јечерма (тур) - дио мушке ношње: преклопни прслук (с рукавима), украшен гајтанима.

²¹³копоран (тал) - горњи капут (војничка блуза) од домаћег сукна.

²¹⁴фермен (тур) - мушки одјевни предмет без рукава.

²¹⁵долама (тур) - хаљина с рукавима, до кољена, преко које се ставља појас; кратак горњи капут коњаника.

²¹⁶тока (тур) - метално дугме или плочица на народној ношњи, на прсима.

са иликама²¹⁷ и сребреним пуцама, колик јаја гушчија. Чакшире су носили неки црвене неки црне с великим туром, љети од мафеза²¹⁸, а зими од чове, а све по њима извезене гране. Појасеве су имали уплетене од девет струка, и онда, по сваком педљу дуљине, [они] су им били жицом увијени, да се не расплећу. Поткољенице су биле ишивене све и ишаране костером. Чарапe су носили шарене, оплетене лијепо, а потом опанке од пријесне коже овчије. Косу су само мало потсијецали, а нијесу се сасвим бријали, мада су је и дјевојке оног времена морале бријати - само на врх главе [могле су] остављати косе колико чеп.

Босанска вила, 1891.

²¹⁷ *илика* (тур) - рупица за дугме, петља, запучак.

²¹⁸ *мафез, мавез* (тур) - модри памук; тифтик.

Петар Ст. Иванчевић

(околина Бихаћа, око 1870 – манастир Моштаница, 1914)

Писац, сакупљач народних умотворина, етнограф; послије кадетске школе за официре, у Карловцу, он одлази у сарајевску учитељску школу, послије које ради као учитељ у Мостару, Санском Мосту те у манастиру Гомионици, гдје 1893. бива произведен за јеромонаха. Потом га срећемо у манастиру Моштаница, у Јајцу, у манастиру Озрену, у Кладњу, у манастиру Тавни, па понопово у ман. Моштаница, гдје оснива манастирску библиотеку, а код манастира отвара и српску основну школу; оснива и школски фонд за издржавање српских учитеља, откупљује манастир и манастирску земљу (око 300 дунума) од спахија у Цариграду, преправља манастирску кућу и манастир снабдијава утварима, итд.

Та велика национална енергија види се и у његовој библиографији; од засебних издања ту су: *Петар (Пеџија) Поповић, српски јунак и ратоборац* (Нови Сад, 1892), *Пропаст краљевства босанског* (Загреб, 1894), *Крајишник...* Календар за год. 1897 (уредили Петар С. Иванчевић и Богдан Р. Милановић Крајишник, Нови Сад), *Почетак устанка у Босанској Крајини 1875-1878.* (Београд, 1900), *Краљ питоме Босне поносне Стеван Твртко I* (Сомбор, 1902). У периодици (у “Босанској вили”, у “Босанско-херцеговачком источнику”, у “Гласнику Земаљског музеја”, и др) његових радова има веома много.

Петар (Пеџија) Поповић, српски јунак и борац

Мало је људи, породица, задруга и народа на свијету, а да нијесу падали у искушење, муке и патње, да не рекнем и очајање! Јест, Србине, брате, то све донесе вријеме собом, то донесу неколико прилике, а чешће богме гријех, неслога, немарност и непажња – овога или онога човјека, или свега народа...

Но и у највећој патњи, невољи и очајању Бог чува своја створења. А често се нађе пријатеља и родољуба, који ништа не жале за свој народ и за човјечанство уопће...

И, српски народ – у оно вријеме, кад је пао и пропао, обукао пртене хаљине мјесто свилених, а пас свилени замијенио је пасом од лика; па опет није наде изгубио на љепше и свјетлије дане, јер је имао у својој средини и све више добивао пријатеља и родољуба у своме јату а од свога рода и племена, који су храбрили и чували свој народ.

Па ко су то били?

Горски хајдуци и свештеници онога доба.

Хајдуци су познавали српску историју, географију и обичаје српске, опијевали су уз јавор-гусле славну српску прошлост, а прорицали још славнију будућност.

Свештеник је храбрио народ с крстом у руци, ријечју с олтара (па макар да је српски народ дошао дотле, да по пјесниковим ријечима: “Олтар му је пањ у гори, а икона небо са зв’јездама“), опет се чуо глас свештенички, који је лијечио ране, соколио ојађена срца, распирујући у њима вјеру у Бога и спасење измученог рода српског.

Горски хајдуци и свештеници здружени са народом, дијелећи с њим зло и добро, очували су светиње наше – *прадједовску православну вјеру, српско име, српске обичаје и осјећаје.*

Горски хајдуци и свештеници са народом стекли су и извојевали данашње двије српске државе.

Хајдук Пивљанин Бајо покуша 1690. године проширење слободне Црне Горе, а 1701. наставља то узвишено дјело владика Данило са хајдуцима: Вуком Мићуновићем, Вуком Мандушићем и другима. Србију је почео ослобођавати Коча, Карађорђе са свештеницима, хајдуцима и народом. То свето дјело наставио је и довршио Милош Велики 1815. г. када је сасвим ослободио Србију.

*

Између других српских земаља и питома Босна поносна, са својом дичном посестримом кршном Херцеговином, имала је, а има и данас својих великана и родољуба, који се жртвују за свој народ и његове светиње. Ти великани, те сјајне звијезде на српскоме небу: горски хајдуци и свештеници заједно са народом

кроз више стољећа очуваше у овим српским земљама српске светиње, српски тип и карактер, једном ријечи све што Србина Србином чини.

– Данас наша “Вила“ на својим српским крилима доноси лик горског хајдука, јунака и борца за ослобођење – Петра (Пеције) Поповића, прозваног и Петровић.

У убавом дијелу питоме Босне, бива у Крајини љутој, рођен је Пеција, а у селу Бушевићу, између Новог и Крупе, близу Уне. Задруга јунака Петра Поповића, односно његова оца Петра и матере Руже, била је велика и чувена. Браћа Пецијина бијаху: Нико, Стево, Ђуко, Никола, Миле и Лазо; сестре Јока и Стоја. Као мјезимче у оца и матере, Пеција је у млађим годинама чувао благо. Међу својим парњацима у селу и свој околини био је најхрабрији, највјештији за сваки посао. Приповиједају да Пеција, још као дијете, није се ништа бојао, а све би пушке од оца и браће узимао, носео и вјежбао се у гађању. Поповић је био за сваки посао као печен, па га од милине отац и мати прозову Пеција, а по оцу Петру прозвао се у Србији Петровић.

У двадесет и другој години свога живота Поповић одбјеже своју стару мајку, а прибјеже гори у хајдуке. Дружина га изабере за харамбашу. И, он хајдуковаше скоро пет година дана, ама поштено и човјечански. Стари људи у нас у Крајини веле да надалеко није било поштенијих, бољих, храбријих и правијих народних осветника и бранитеља, као што је био Пеција и Нико Бунјић на бихаћке околине.

У Пеције није било хатора, он није радио по чимбуру, већ по оној српској:

“Ни по бабу, ни по стричевима,
Већ по правди Бога истинога.“

Свадје је нејачег, слабијег и сиромашнијег штитио и чувао; био је сиротињска мати, јер све што би њему и дружини претекло, сиротињи је давао.

У Пеције била је тврђа вјера и ријеч од камена.

Године 1858. букне у Крајини устанак за ослобођење. Душа томе устанку био је Пеција, стога се та буна око Костајнице у Кнежпољу и зове Пецијина буна а око Бишћа Дољанска буна, јер је на Дољанима највећи бој био. У томе устанку (који је трајао

само два мјесеца) Пеција се показао као славан и јуначан борац и вјешт вођа за крст часни и слободу златну, али све бадава бијаше, јер јача је сила од међеда, а два љешника ораху су војска.

Пеција због своје добротe, јунаштва и племенита срца био је омиљен код свакога, па и код наше по крви и језику рођене браће муслимана. Прве године свога хајдуковања био је на зимници код диздара (заповједника града) Бадић Мехмед-аге у Новом.

Власт из Бишћа свуда тјераше и тражаше Поповића, па неко прокаже за њ. Пеција да очува част и достојанство Мехмед-аги, преда се сам. Отјерају га у чувену у оно доба – бихаћку кулу.

Како је Пеција на Крајини био чувен, и оглашен као јунак, стога, помоћу пријатеља и бакшиша, брзо остави бихаћку кулу, па прибјеже Козари планини у хајдуке.

Негдје око 1854. или 1855. по други пут Пеција запане несрећне тамнице. Тада га власт отпреми у Травник везиру. На путу из Бишћа, радознала свјетина без разлике вјере излажаше са милоштом пред Пецију. Пратилаца је било много – око 25 суварија. Чудише се како је силна свјетина нагрнула, да види свога јунака, који, као горски хајдук, ни малом дјетету нажао учинио није, него се сав жртвовао за свој народ.

Пеција је познат био као човјек од ријечи, па стога му чувари допустише да може слободно колико хоће разговарати са својим виђенијим људима. У Варцару рекоше му да људи намјеравају до Травника пошто-пото отети га, но Пеција савјетоваше да лудо не гину и не узнемирују себе и своје, рекавши: “Бог је стари пријатељ мој. Он свога чува, а ја сам свакако жртвовао живот свој за правду, слободу и крст часни, па се ништа не бојим до суђеног, и од Бога одређеног дана. Тамница је, браћо, за људе, а не за жене.”

И збиља Пецијине се ријечи испуне. Није био ни пуна три мјесеца у хапсу. Спасе се и избави некако, немиле куће, па опет хајд’ гори у хајдуке.

У децембру 1858. године Пеција је отишао на зимницу у једно село код Петриње, код некога тобоже јатака и јарана Николе Маливука, али га несрећни издајник издаде власти, а аустријска власт предаде Пецију у Бихаћ, отклен је одмах, са великом пратњом, отјеран у Цариград, да му тамо суде, јер у Босни за њ суда нема, пошто је сав народ уз њега.

У Цариграду осуде Пецију на смрт, али да се у бихаћкој нахији изврши смртна казна. Пеција је знао турски, а уз то бијаше врло mudar и досјетан, па ће ти судији рећи: “Сваки воли у свом завичају умријети, али ево муке, мене ће до бијелог града Бишћа испребијати и мучити, па волим да ме овдје погубите, него да ме у путу пратиоци мрцваре.”

Османлије, као мехраметли људи, заштите Пецију. Те његове ријечи плахо им се свиде, па у пропратном писму оштро нареде да га се нико ни руком таћи не смије. Још нареде да му се у путу испуне све жеље и животне потребе.

Пратња је у путу благо поступала са Пецијом. Тако дођу до манастира Бање. Ту он замоли пратњу да се подуже одмори, како би могао добро испарити своју болесну ногу, на коју је храмао још из травањског затвора.

Пеција је био и сувише оптужен у Цариграду. За њ је јављено да је убио деведесет и девет људи. За то је на јавном мјесту био привезан уз један дирек, а више њега био је натпис, е је збиља учинио толико крви. Али он је убијао само рсузе и зулумћаре, а поштене људе, ма које вјере, вазда је чувао.

Тако се свијет купио као на чудо, да види Пецију. Многи богати Грци, Руси и Срби метали су му новаца у џепове, јер то турске власти нијесу забрањивале. Они су знали да је новац ђаво, који му може спасти и живот.

И, збиља некако се Пеција спасе у манастиру Бањи. Ујагми у Србију, гдје је ступио у државну службу у Крагујевцу. Тамо је остао све до 1875. год.

Чим је пукла невесињска и кнежепољска пушка за ослобођење, Пеција је дошао у Босну. Био је главни вођа усташа између Дубице и Градишке. Прву битку 28. августа сјајно је добио, али ратна срећа други дан зло послужи Пецију, чему је крив био и један жалосни Србин из Старе Градишке. Тај несрећник опио је већину четника, па онда дао знак непријатељу. Тако изгине у селу Гашници скоро 200 људи. У том јуришу схвати тана и храброг Пецију, који 29. августа 1875. оде Богу на истину.²¹⁹

²¹⁹Опширније о Пецији види мој чланак у “Јавору” број 2, 3 и 4, од 1892. године, и у засебној књизи.

Слава српским јунацима и борцима за ослобођење! Слава
Пецији, слава!

Манастир Озрен, на Видов-дан 1902.

Босанска вила, 1903.

Српско побратимство у народним устима

Ста' га вила Богом братимити:
„Богом брата Краљевићу Марко!
Вишњим Богом и светим Јованом.“
Српска народна пјесма

I

За побратимство знало се још и у XI вијеку, а ни код једног народа није се тако одомаћило, као код славенског, а особито код српског народа.

У Босни поносној и Херцеговини кршној, веома је српско побратимство познато. Обдржава се између православнијех Срба, као и између браћа мухамедоваца. Ријеткост је да мухамеданац побрати католика или католик мухамеданца. Православни Срби и мухамеданци између се побрате се врло често.

По унутрашњости Босне побратимство је ређе бивало, неголи пограничним мјестима, као дуж србијанске, црногорске, далмагинске, хрватске и славонске међе. Рекао би, е је и данас најчешће српско побратимство у Босанској Крајини, а у старо доба и поготово, кад је оно у Крајини било:

“С крви ручак, а с крви вечера,
Свак' кржаве залогаје жваће,
Никад б'јела данка за одморка.“

Или:

“Хеј, Крајино, крвава хаљино,
С тебе л' вазда започиње кавга,
Доста ли си мајка уцв'јелила,
Српских мома у црно завила!“

У Крајини ако се Срби православне вјере између се побрате,

онда они иду свештенику, а овај онда лијепо побратимство сврши у цркви или у дому. Већином сам гледао гдје многи метне астал на амвон и упали свијећу, па једном дадне крст у руке, а другом свијећу, па онда чита Богородичин “молбен“, дневни апостол и 4. васкрсно еванђеље. Године 1893. дође ми дјевојчица од својих 12–14 година, по имену Стоја, из села Кмећана, близу манастира Гомионице, и стане јој отац Ђуро у име њезино говорити: “Школнице (учитељу)! Ова моја шћерка побратимила је Јована Милаковића, три пута у сну, да је одбрани од бијесна пса. И ево дошли смо теби, да нам кажеш кад ћеш моћи свршити побратимство, јер ми најволимо да ти обавиш побратимство?“ Обећах им у идућу недјељу. Они дођу манастиру у озимаћем руху, понијели су јела и пића, а посестрима своје побратиму Јовану (човјеку ожењену, од својих 22–24 године) и дар. Ја ти богме узмем књигу “Живот и обичаји Срба Граничара“ од покојног проте Беговића, па ти, Србине мој, по овом споменику (књизи), што је 1885. године нађена у цркви у селу Липовчанима (крај Бјеловара) обавим побратимство. И уопште ја сам увијек по томе обреду “Чин братотворенија“ обављао српско побратимство.

Послије су се частили и метали софру. Од пола јела извади посестрима нову кошуљу и пружи је мени. Ја по обичају узмем исту са вилцаном ракије, ракију пружим првоме до себе, а кошуљу даднем другоме, који је вјешт приказивати, јер се том приликом приказује као и на пиру. Сви су рођаци и својат, који су се ту потрефили за софром били.

И Јован Милаковић знао је кући посестриму на част и даровао њу и оца јој.

У околини бањалучкој, у југозападним селима, и данас се обдржава обичај српског побратимства. Око Бишћа и уопште у бихаћком округу дан-дани ријетко је побратимство. Мој пријатељ Петар Мирковић писао ми је и каже:

Јест, побро, ти си као дијете из бихаћке долине отишао у свијет, па тешко да си видио случај побратимства, ама има доста случајева, а бивало их је и више, све до окупације. Приповиједићу ти овај случај: “Ђевојка Петра (сад жена) из Рипча²²⁰,

²²⁰ Овеће мухамеданско село са неколике српско-православне куће близу Бишћа.

мени је непозната била, а она је мене познавала толико, колико су јој други казивали: то је “учитељ Мирковић“, и више ништа. Она усни сан, да је тјера велико псето, у близини тукао сам се ја. Она ме братими, да је одбраним, и ја прилазим, па је као непознат одбраним. Другу ноћ опет сања брат јој, играјући се на обали Уне, да упадне у воду. Опет угледа мене у близини, и моли ме и братими, да јој брата извадим из воде. Учиним јој и ту љубав, и брата јој извадим из воде. Трећи пут сања: Опасала јој се велика змија око врата и у томе страху опет мене види и братими, да је одбраним, и те биједе курталишем је. Ђевојка је један дан са оцем дошла и донијела дар и милошту. Саопштила ми ствар и показала да је рада побратимство свршити. Ја сам на то пристао. Прошле године у Притоци на Петровдан тај чин свршио је добри поп Вајан (сад упокојени). Отац Вајан читао је молитву, вино и хљеб благословио и нама давао.”

II

У кршној Херцеговини готово су обичаји једнаки, као и у Босанској Крајини. У многим стварима видео сам, е је Србин из Босанске Крајине сличан Србину из Херцеговине. Побратимство у Босанској Крајини утврђује се, кад се ко између се заволи, кад се хоће какво дјело у заједници да изврши, кад ко коме у изванредним приликама помогне у злу или добру, кад се два племена заваде, па их ко помири итд. Сјећам се из дјетињства, кад се Лазо Марић на Хргару, код Бишћа, завади са Луком Бојићем, због дјевојке Ђерића у Притоци. Нама су Марићи били кумови и мој покојни стриц поп Симо најприје их помири, а онда обави побратимство између обојице...

Исто се тако утврђује побратимство и у Херцеговини, као и у Крајини. Лука Грђић-Бјелокосић, који врло добро обичаје зна, писао ми је још у 1893. години, а сад и усмено казивао:

“Ма знаш, брате, да су Херцеговци као и Крајишници. Обичаји, говор и све једнако је.

Побратимство и у Херцеговини обавља духовник, тј. ако се два Србина православне вјере побрате. Скупе се породице обојице побратима. Послије обреда свештеничкога сви сједну за

приуговорљену софру. Побратими сједну један до другог, па узгрну рукаве. Сад сваки на мишици десне руке иглом отвори крв и један другом лизне ту крв језиком, а затијем се пољубе. Побратими се даривају оружјем, одерком и како који већ може...“

У Посавини бивало је, као и свуда у Босни и Херцеговини, отприје много случајева побратимства, а сад дух времена прориједио је и тај српски обичај, као и многе друге лијепе српске обичаје. Протопоп Васо С. Поповић још 1892. године пише ми:

“Оче јерођаконе! Побратимство познато је и амо свуда по Посавини (округу доњотузланском). Јест, али данашња олуја својом прашином затрпава све што је прије 50–60 година било, па и српско побратимство ређе је данас. Око Брчког, веле, да се и данас дешавају случајеви српског побратимства. Ево ти једног случаја: Србин православне вјере, трговац из Брчког, причао ми је: ‘Једнога дана, прије годину дана, пошао ја рано у дућан, а један ме Турчин срете, и пошто је Бога назвао и упитао се са мном за здравље, поче ми причати како је његова жена мене на сну побратила и то, вели, три пута у три ноћи, а кад је, вели, већ и трећи пут, то сам дошао и молим те, да примиш побратимство?’ Ја му одговорих: ‘Примам, а како и не бих, кад је то нама и вама у закону?’ Он ме тада пољуби у руку, те се још и у образ пољубисмо и бива један другом честитасмо. (То се је десило наред чаршије, јер ме је ту срео.) Ја сам сјутрадан послао читав бошчалук сестри. Кад послѣ једне недјеље ја баш дођох својој кући из цркве, а оно моја посестрима дошла и код куће ме са мојом женом чека. Открила се и пољуби ме у руку, па једно другом честитасмо. И она се од мене, као од брата, не крије нити се покрива. Она је код мене дошла са својом сестричином (дјевојчицом) и донијела ми дар. Од тога времена та посестрима долазила је увијек мојој кући и није се од мене крила...”

Ш

Српско побратимство познато је свуда у Босни и Херцеговини и уопште, гдје год Срби живе, побратимство постоји. Та само је Србин кадар од небрата направити брата. Србин се је и обикао на

ону српску: “На муци се познају јунаци“, а све што Србин има, на муци је добио, па и своје српско побратимство.

Као што гођ мушки између се побрате се, тако се и женске посестрима. Особито дјевојке између се, а и мушки са женским побрате се. Прије ће се свадити рођена браћа, неголи два побратима. Чељад побратимова својатају се, једни другима иду на весеље и жалост. Сматрају се као рођаци и не жене се између се.

Мухамедовци врло се често побрате са Србима православне вјере, и ту свештеник ништа не свршује, већ они се изгрле и изљубе, а касније шаљу један другоме дарове, један другоме одлази, чељад се између се пазе и не крију се мухамедовке од свога побратима.

Врло се слабо и мало догађа (као што је већ речено), да се католик побрати са православним Србином или мухамедовцем.

IV

Српске пјесме слове и зборе о српском побратимству – Ах, Србине брале, о чему твоје дивне пјесме не зборе? Српске пјесме, српски ум и разум, српски обичаји и карактеришу Србина и Србина Србином праве. Српска пјесма, српске јавор-гусле историја је Србинова! А:

“Хај, што Србин још се држи,
Крај свих зала –
Пјесма га је одржала,
Њојзи хвала!“ – рекао је наш Змај Јово.

И ево ти, Србине брате, неколико стихова српске пјесме, који се односе на српско побратимство! Својина је, Србине мој, твог витешког српског народа и из твоје је српске башче, па не замјери црнорисцу Србину калуђеру, што овом приликом додаје српско цвијеће, а уз киту цвијећа српског побратимства.

*

“Ђе си, Марко, мио побратиме?
Зар не видиш своје секе миле,
Своје секе нагоркиње виле,
Ђе ти цвили, кајно кукавица,
А преврће, кајно ластавица?“

*

“О Милоше, мој брате милосни,
Нерођени, кајно и рођени!“

*

“Мој Секуле, мој брате милосни,
Нерођени, кајно и рођени!“

*

“О Милоше, мио побратиме!
Ђе си брате, ниђе те не било!“

*

“Мој Милоше, мио побратиме!
Не по једном, већ хиљаду пута,
Молим тебе и руку ти љубим,
Не пуштај ми делибаше Ибре!
Побратиме, не пуштај га жива,
Већ погуби душманина крива!“

*

“Богом брате, Милош чобанине!
Не ударај лаву огњевиту,
Не ударај по дебелу врату,
Већ ударај ноге по кољену!“²²¹

*

“Богом вила Марка братимила:
‘Богом брате Марко Краљевићу!
Пусти мене у планину живу,
Да ја тражим по гори лијека.’“

*

“Виле моје посестриме драге!
Остав’те се јада жестокога,
Не стр’јељајте по гори јунака,
Док је гласа Краљевића Марка.“²²²

²²¹ Петрановић: *Српске народне пјесме*, књига III.

²²² М. Кордунаш: *Српске народне пјесме*, књига II.

*

“Јово, брате, жао ми је на те!
Моја драга оће поћи за те;
Не узми је мој по Богу брате!”²²³

*

“Чујеш ли ме, слатки побратиме,
Побратиме српска војеводо!”

*

“Побратиме, поп Каране Ђуро!
Хајде десно, а ја ћу лијево!”

*

“Браћо моја и дружино драга!
Виђе л’ ико мога побратима,
Побратима Амелицу Триву?”²²⁴

*

“Ста‘ га вила Богом братимити:
‘Богом брате Краљевићу Марко!
Вишњим Богом и светим Јованом.’”

*

“Богом брате Краљевићу Марко!
Ил не чујеш, ил не хајеш за ме?
Тешке сам ти муке допануо,
Побратиме у маџарске руке.”

*

“Ђе си брате Краљевићу Марко?
Кад ваљаде, тебе неимаде!
Знаш, кад смо се брате побратили,
Једно другом вјеру заложили,
Када теби до невоље дође,
Да се сека у невољи нађе,

²²³ Беговић: *Живот и обичаји Срба Границара*.

²²⁴ Красић: *Српске народне пјесме старијег и новијег кова*, издање 1887. године.

Када секи до невоље дође,
Да се братац у невољи нађе.“²²⁵

*

“Барјактаре, слатки побратиме,
Нерођени, баш к’о и рођени,
Сада ми се у невољи нађи,
Ја л’ помози мени, ја л’ Гаврану.“

*

“Ој, по Богу брате момче младо,
Нит’ сам вила, нит’ сам утворица,
Вен сам Злата Плочанин Алаге.”²²⁶

* * *

Србине брате, Србине јуначе и витеже! Ево ти убрах и ову киту српског цвијећа, а из српске башче. Та кита српског цвијећа јест: “*Српско побратимство*“. Ту киту српског цвијећа пресадих и усадих опет у српску башчу, тј. у српску књигу – наш бива “источник“, не би ли се ту ово српско миље и босиље очувало од данашњег мраза и снијега!

У Јајцу, 1897. године

Босанско-херцеговачки источник, 1897.

²²⁵ Вук: *Српске народне пјесме*.

²²⁶ Херман: *Народне пјесме у Мухамедоваца у Босни и Херцеговини*, књига I.

Коста Ковачевић

Као и у случају Петра Мирковића, Петра Иванчевића (али и многих других писаца који припадају светосавском покрету), и типологија Ковачевићевих радова могла би да садржи: биографије српских јунака, свештеника и пјесника, историјске чланке и народна предања, описе мјеста, топонима и археолошких налазишта, српске народне обичаје, народне пјесме и приповијетке, пословице, загонетке и мудре изреке, књижевне оцјене и приказе, поучне чланке. У засебном издању појавила се његова књига *Сердар Јанковић Стојан* (Нови Сад, 1894); много више његових радова појавило се у периодици, а неки од најзначајнијих су: *Из Бихаћа у Вођеницу (откриће једне црквине)*, *Нешто о манастиру Гомели*, *Двије старе иконе* (из ликовних умјетности), *Шта народ прича о пропасти Бихаћа*, *Рушевине дворца Јајице војводе*, *Опис и постанак имена Љуточ-планине у Крајини*, *Искотине код Бишића у Језерини ниже Притоке* (заједно са Петром Мирковићем), *Рушевине у селу Дољанима и римски натписи*, итд.

Бихаћка долина с обзиром на њене старине (Приопћио Коста Ковачевић, свештеник)

Један од најљепших предјела цијеле Босне и Херцеговине јесте Бихаћка долина. Она је са својим здравим положајем, са својом обилном плодовитошћу и природном красотом надмашила све крајеве у Босанској Крајини. Отуд су и постале о Бихаћкој долини оне познате изреке: “Бихаћка је долина други Мисир”, “Нема Бихаћке долине до стамболских врата” итд. Бихаћка долина протеже се у дужину добра четири сата хода, и то од југоисточне стране према сјеверозападу. У цијелој Бихаћкој долини има по прилици до 16.200 душа. Са источне стране затварају је огранци планине Рисовца или такозвана Грабешка брда, са запада преко ријеке Уне паноге од планине Пљешивице и то: Сомишље и Дебељача, а са јужне уздиже се опет поносито врх Љуточ и Јадовник-планина. Најљепши поглед на Бихаћку долину јесте онај са рипачкога кланца, са кога се види цијела

Бихаћка долина чак до стародревнога градића Брековице и старе куле Бисовице. Бихаћку долину уздуж пресијеца ријека Уна, коју ти је милина погледати са врха рипачког кланца, како се тамо-амо преко бихаћких поља свјетлуца као кристал.

Причају да је Бихаћку долину некада “бир-земан” вода покривала, па да су лађе по њој, као по каквом великом дебелом мору пловиле, те да је то тако било све док није некакав краљев син Костео (водопад на ријеци Уни) прокопао. Од тога времена, веле, вода је осакнула и земља се осушила, па су ту онда процвјетали стари градови: Бихаћ, Соколац, Рипач (Благај), Голубић, Брековица, Изачић и друга многа села и сеоца. Али од свих тих мјеста Бихаћ, или како га народ зове Бић или Бишће, јесте био свагда најпрви и најпречи град цијеле Бихаћке долине. То је било ваљда зато што је Бић по причању најстарија сестра Бика најприје саградила, па је ваљда и он за то првенство имао. Истинита повијест града Бишћа не зна се, само се знаде живо народно казивање, које је ишло из уста у уста са оца на сина. Народ говори да су у Бишћу становали најприје “некакви Грци” (Римљани), па онда Срби (католици кажу мацари) и напошљетку Турци. Како је Бихаћ прешао од Грка у српске руке, то народ не зна, а како је од Срба прешао у турске руке, то зна врло добро многи причати, као да је својим очима гледао. Ево, отприлике, како се о томе говори: По заузећу Босне није Бихаћ пао у турске руке за цијелу годину дана, него се држао у њему један војвода краља Стевана (у пјесми се каже бан).

Турски паша паде под Бихаћ са силом војском и опсједе га, те га држаше у мухасери (опсади) годину дана. Све могуће начине употребљавао је паша, не би ли га предобио, но то му никако није могло за руком поћи. Али се нађе неки издајник у граду, те дође кришом паши па му рече: “Шта ћеш ми дати, честити паша, и чим ћеш ме наградити, да ти издам Бихаћ без капи крви?” Паша му обећа пашалук – њему и свима потомцима његовијем. И тако једне ноћи он отвори врата градска, ужеже машалу²²⁷ и даде знак непријатељској војсци да иде унутра. Војска нагрну са свију страна и све, што се у граду нашло, окрене

²²⁷ Машала се начини од трешњове коре, метне на штап и море дуго свијетлити

под мач. Тако Османлије први пут заузеше Бихаћ и начинише га главним градом на Крајини.²²⁸

Најзнаменитију цркву Св. Јована претворише у цамију (данашња фетија), а другу цркву у “Ићесару” (католичку) начинише за оставу оружја и другијех старина. Издајнику Николи – тако му име бијаше – дадоше пашалук, те се прозва послије: паша Предојевић.²²⁹

Он је послије наставио владање у Бишћу и околини његовој доста година. За њега се говори да је добар био за крштени народ, те да је израдио код султана ферман да се манастир Моштаница и Рмањ обнове и да су слободни од разбојничког нападања и плачкања.

Други опет причају да су Краљани (Краље су католичко село код Бишћа) издали Бихаћ, те да због тога нијесу доскора давали трећине, нити су икад беглучили.

На источној страни од Бишћа, пола сата далеко, лежи мухамедовско село Веница. Приповиједају да се у овом селу родио Јанковић Стојан, који још као дјечак убивши у игри једно дијете беговско, побјеже са оцем Јанком у Далмацију. Скупивши тамо чету, врати се опет на старевину, гдје је четовао много година. Још и данас имаду на рибићком пољу два мухамедовска гроба (гроба), један женски и један мушки, из времена Јанковићева. Ево шта сусједни мухамедовци о том гробљу приповиједају: Једанпут Стојанова дружина зароби у Прекоуњу неку турску цуру, па дођоше на Бијело брдо и ту стану отпочивати. Стојан је сједио са поглавицама чете јандал од дружине. Утом се помоли турско момче на вранцу коњу као на горској вили, те ће управо њима. Бјеше то момче оружаном од главе до пете, што се каже. Осим кубура на коњу у кубурлудима, бијаше му за појасом пала, срмом и златом извезена. Око ње два цеврара и трећа пушка даничкиња, сва златом извезена. Назове им Бога, па ће одмах јуначки запитати: “Ко је чети четовођа?” Јанковић се јави,

²²⁸Бихаћ је пао у османлијске руке мјесеца јуна године 1592. Заузео га је Хасан-паша босански. У Бишћу је заповиједао Христофор Ламберг, не имајући више од 400 људи посаде. Видећи да града не може одбранити, предао га је Турцима, на што је Хасан-паша окренуо под мач до 2000 житеља градских и силну дјецу одвео у робље.

²²⁹И данас има Предојевића, па причају да су рођаци ономе што је Бихаћ издао. Позната је Предојевића главица у санском котару.

показујући да је он и упита га шта жели? “Моју сте ми драгу одвели” – рече турско момче, хватајући се јатагана – “и тако ми моје вјере турске и мога оружја, сада ћеш платити главом, Јанковићу, ако ми је не доведеш и не повратиш!” Јанковић видје да је момче срца јуначкога, те га помилова руком, изведе дјевојку, па му рече: “Кад си такав јунак, ево ти дјевојка, па је води, кад ти је суђена.”

Он се захвали Стојану, узне цуру и метну на вранца за се, па отиште Бишћу весело.

Али их се нађе у дружини Стојановој, који га стадоше корити и приговарати му: “Зашто даде онакву дјевојку без крви и мегдана јуначкога!”

“Ја сам је дао” – рече Стојан – “и ко хоће нека је врати, нећу му пријечити. Момак је онај дошао по дјевојку а тим је намислио умријети или убити некога; дакле за једну Туркињу и туђу заручницу изгубити главу или убити онаког јунака не приличи, нити би право било.” Сви Стојану бегенисаше, што је зборио, само се у чети нађоше двојица, који пођу у потјер за Турчином. Кад су га сустигли, викну га да остави дјевојку. Но Турчин хаје и не хаје, што они говоре. Они опалише на њ из пушака, те погодише и њега и дјевојку. Али момак бјеше срца јуначкога, остави дјевојку, те онако рањен врати се и обојицу посијече. Онда пане и он крај дјевојке и за часак умријеше обоје од рана. Ту их нађоше послуре и закопаше једно крај другога.²³⁰

Соколац је по старини други град у Бихаћкој долини и њега је зидала сестра Бикина (оне што је Бишће зидала), именов Сока, због које је и име своје добио. Соколац су Османлије заузеле прије Бишћа на врло лак начин, јер се становници прије тога иселише и пребјегоше у Приморје. Османлије, не нашавши у њему ништа, оставише га опет пушта, те је био празан дуго времена.

Послије га населише бјегунци из њемачке земље, па се истурчише, те се још и дан-данас придржавају у нечем својијех старинскијех обичаја, којијех нема ниједно племе мухамедовско у околини. И данас су Сокочани нарави жестоке и сурове, као ниједно мјесто у бихаћкој долини.

²³⁰ На нишану (биљегу) једном види се ту и данас турско писмо

Одмах ниже Сокоца, мало југоисточној страни тик ријеке Уне, лежи село Голубић. И Голубић је, веле, некад био град и знаменито мјесто у Бихаћкој долини. То се може лако знати из његовијех старинскијех кула и рушевина. У Голубићу имаде узвишени брежуљак (хумка), управо гдје је сад католичко гробље. Ту је још у вријеме римско био храм богу Јупитеру и некој божици њиховој.

Прије три-четири године налазило се ту доста надгробних плоча, које су биле све исписане латинскијем словима. Један мјерник, чини ми се, да је те натписе преписивао и однио са собом а и плоче су одвезене одавде. Исто тако и овдашњи учитељ П. Мирковић казивао ми је да је неке копирао, те их је такођер некеме мјернику предао. У поменутој хумци имаде таковијех натписа доста, али пошто се ту и данас католици копају, није их могуће откопавати.

Голубић је, веле, добио име своје од цркве Голубице, која се на супротној страни ријеке Уне према Голубићу налазила. На оном мјесту, гдје се приповиједа да је та црква била, имаде и данас цијели насип у простору од којих 70 корачаја дуљине и 35 ширине, који је пун тесанијех старинскијех плоча. На сву прилику то ће бити старо римско гробље, које је ту некада постојало. По томе узвишеном насипу (хумци) данас је трава и земља порасла, те се коси и оре. И у првашња времена ту се налазило доста плоча писаних и неписаних, али су све разнесене, кад се први пут туда почела цеста градити. Овога прољећа почео је поп Василије Ковачевић са сељацима из села Притоке ту копати камење за цркву, те су нашли цијели мајдан све самијех тесанијех плоча. Има их са некијем шарамом, но писма још није се налазило. Ако се копање продужи, застално ће се ту налазити још ствари, а заиста и натписа, па ћемо о том још коју проговорити.

Више Голубића уз ријеку Уну лежи мјесто Рипач, који се некада Благај називао. У Рипчу нема никаквих старина, премда је и ту по причању град постојао. Покрај пута имаде једна старинска џамија, која је од старина припадала Ибрахим-пашићима, те се зато и зове: Ибрахимпашића џамија. Ту џамију, приповиједају, да је развалио Јанковић Стојан.

На доњу страну града Бишћа, у дну Бихаћке долине, налази се град Изачић, у коме станују све сами мухамедовци, но у њему нема каковијех особенитих споменика. По прилици године 1835. бјеше ту кавга између граничара и Турака Бошњака. Тада је Изачић погорио сасвијем, те је том приликом много пограничног народа страдало и доста старинскијех ствари уништено.

Стари град Брековица јесте крајња сјеверна тачка од Бихаћке долине. Како је Брековица постала и шта се о њој приповиједа, далеко би одвело, него ће се и то другом приликом напоменути.

Да је Брековица стара, види се и по онијем старијем римскијем гробовима и плочама, које је учитељ Мирковић тамо откопао.

Као што је казано, Бихаћка долина одликује се са својијем здравијем положајем, јер је у њој народ здрав и крепак, умом бистар а у више прилика препреден и лукав, досјетљив и пошмигљив, отуд оне силне ироничке доскочице и подругачице, које се у Бихаћкој долини налазе. Поднебје је њезино доста благо, премда са Пљешивице планине тако рекућ снијег никад не силази. Бихаћка долина обилује житом, јер у њој роди: пшеница, јечам, зоб а најбоље кукуруз, са којим је досад цијелу Лику хранила. Као што се цијела Крајина одликује гостопримством, тако се и Бихаћка долина може с тим похвалити.

Гласник Земљског музеја, 1890.

Опис и постанак имена *Љуточ-планине* у Крајини

У тежачким кућама, гдје нема соба ни пећи, него ватра на огњишту од великих наслаганих клада тиња, не спава се много, него се за дугих зимних ноћи сједи и разговара, чак до пола ноћи. Младеж покрај наложене ватре или се игра капа или других каквих игара, а жене преду и раде своје женске послове; средовјечни и стари људи причају један другоме о староме вакту и земану и уопће о старинскијем стварима. У таким кућама и на таким сијелима често пута чућеш да се узму у претрес и онакве ствари које би могле користити људима, штоно се са науком баве.

У таквим дакле друштвима и на таквим сијелима прибиљежио сам ево и ја највише ово, што хоћу овдје јавности да предам, из чега би могли можда такви научени људи наћи покоје зрнце, које би користило науци и прошлости нашој босанској.

* * *

Планина, или управо брдо ово, о коме хоћу да говорим, налази се на југоисточној страни од града Бишћа, а удаљено је од истога два пуна коњичка сата хода. Ко би год први пут дошао у Бихаћ, било то бихаћко-петровачком или бихаћко-крупском цестом, па изишао на такозвана Грабешка брда (Пријевор), или на нови рипачки кланац, те случајно бацио очима на лијеву страну југу, зауставио би му се сигурно поглед на једном узвишеном брду, које као нека природна пирамида к небу свој заострени врх поносно уздиже.

Причају да се то брдо у старо вријеме звало Оштри врх, а данас га свијет Љуточ (Љути врх) називље. Откуд се је Оштри врх промијенио у ријеч Љуточ, видјећемо мало послје, али ћу сада само напоменути да би му првашње име његово приличило само онијем гледаоцима који га са сјеверне стране посматрају, пошто Љуточ не изгледа са јужне стране онако заострен а ни величанствен, као са сјеверне. Да је природа Љуточ из онога равнога дијела земље, тј. из оне низине, на који узвишенији предии метнула, онда би он био један од највеличанственијих и најпоноснијих врхова босанских. Сјеверна страна његова сасвим је отворена, те је она, као што рекох, много љепша за око човјечије, него оне друге три стране, које су дијелом заклоњене, а дијелом свезане с другијем брдима. Кад бисмо дакле прошли са оне стране Љуточа, тј. са јужне, па га почели посматрати, онда он није тако лијеп и поносит, јер му је та страна сама гола стрма литица, која је стотинама аршина висока, а тако стрма, да би сами крсташ орао имао посла, док на њу изађе. Ту страну зове народ Соколовачом, јер се у њој у старо вријеме соколова налазило. Кажу да их се и данас може ту видјети, али врло ријетко, јер народ вјерује да се и соколови легу и виђају само ондје гдје је народ чист и непокварен.

Мехмед-паша Рустанбеговић, прозвани Бишћевић, који је у неко вријеме као неограничен владар Бихаћем и околином бихаћком владао, вадио је и ловио из те Соколоваче соколове, те их припитомљавао и носио у Сарајево на поклон везирима босанскијем. Људи су се морали по конопцима и на усуканим гужвама у овећем сепету спуштати, те соколове или њихова јаја по дупљама тражити, не пазећи на највеће опасности, које су им при таквом лову пријетиле.

Да би се сачували, да их те опаке тице не би напастовале, мећали су на главу бакрене котлове (бакраче), да им глава здрава остане. На питање моје, како су се смјели у таку велику и страшну провалију спуштати на слабим гужвама, рече ми један старац: “Е мој синко! Није се ту онда питало да ли ће глава здрава остати, него се то морало, па да би одмах сав у пепео отишао. Када би извадили,” – вели – “кога сокола или соколића, што би се врло ријетко десило, онда смо добивали бакшиш од 10 до 50 гроша, а који не извади, не би добио ништа. Било је случајева, да би некада добивао гдјекоји и покоји дегенек, ако се при спуштању страшљивим покаже.”

Уз источну страну Љуточа налази се као неки планински котао, који је са свију страна горскијем вијенцем ограђен, само са једне, тј. са сјеверне стране, има уска жљеба, кроз коју тече овећи поток, а покрај потока с десне стране каменовити коњски путељак, кроз који се тешком муком становници и дрвена кола прогоне.

У том заокруженом горском котлу има данас шест кућа православнијех, којима је земља врло плодна, а и стоком су доста имућни.

То њихово мало и осамљено сеоце зове се Мали Рачић за разлику од Великог Рачића, коме оно и припада. Мало је мјеста којима је природа дала све оно што тежаку највише потребује, као што је дала том малом и осамљеном сеоцету. Здрав планински ваздух, лијеп горски предио, добра земља, чиста и здрава вода, дрва, млин, паша за благо, све је то Малорачићанима – штоно реку – пред кућом.

У Малом Рачићу, прича се, да је био српско-православни манастир. О том манастиру нема данас никаквих знакова ни

остатака, али има мјесто, гдје се по причању манастир налазио. На потоку има такођер мјесто које се зове Калуђерско млиниште, те га народ и дан-данас као неку светињу чува и поштује.

Прича се како су на тај манастир ударили неки хајдучи, да га поробе и опљачкају. Но калуђери и њихов страјешина бијаху људи рјечити и вјешти у говору, те им представе страшне муке и невоље грешника на ономе свијету. Рјечитост калуђерска омекша окорјело срце хајдучко, те се они покају за своје гријехове, па не само да манастир на миру оставише, него се још исповиједише и обећаше да ће остати као послужитељи манастирски. Што рекоше, заиста и свјероваше, јер се сви послјије некога времена искомунују а и њихов харамбаша постаде, кажу, послјије врло велик поборник вјере Христове, те га за старјешину и у манастиру изабраше, гдје се све до смрти своје кајао за своја рђава дјела.

Падом Босне и уласком Османлија у ове земље, пребјегоше калуђери из тога манастира у неки манастир далматински, а њихов сагорјеше османлијске чете. Тако од тога манастира не остаде ништа, него само голо причање.

Мисли се да је овај манастир у Малом Рачићу она Павлица црква, која се у српским народним пјесмама “испод Јадовника” спомиње, јер и Љуточ спада у хрпу онијех брда, која су са Јадовником или Јадовиком свезана, или, право рећи, он је

²³¹ Мухамеданске народне пјесне такођер спомињу планину Јадовник или Јадик. Према топографском опису у овим пјеснама биће да се ту ради о тој Јадовик-планини. Често се у тим пјесмама вели:

“Кад су били Јадовику кланцу,
Гдјено старе јадикују мајке,
Па растави лички Мустај-беже“...
(I књига, пјесна XXVII)
“Вратих друштво уз Јадик-планину,
Па прођосмо зелено језеро”...
(I књига, пј. XXXI)
“Није л’ овдје у Јадика Мујо,
У Јадика, зеленој планини”...
(I књига, пј. XXXI).

²³² Кад би год Турци хтјели што да раде, нпр. да ратују или друго што, они су звали тога Митра, па га питали за савјет, а он им је свакад слободно и паметно одговарао, да му се човјек морао дивити његовим мудрим одговорима. Митров живот и његове мудре ријечи мисли описати наш овдашњи учитељ П. М., за што је скупио већ подоста његових изрека.

огранак или паноба од планине Јадовника.

Овако пјесма народна о том говори:

“Што бијаху Неманићи стари,
Не трпаше на гомиле благо,
Но градише с њиме задужбине,
Саградише многе манастире;
Саградише Високе Дечане,
Баш Дечане више Ђаковице,
Паћаршију више Пећи равне
У Дреници бијело Девича,
И Петрову цркву под Пазаром,
Мало више Ђурђево Ступове,
Сопоћане наврх Рашке ладне,
И Тројицу у Херцеговини,
Цркву Јању у Староме Влаху,
И Павлицу испод Јадовника,
Студеницу испод Брвеника” итд.

Да ли има други који Јадовник²³¹ (планина) осим овога нашега и под њим спомен од какве цркве, то не знам, него ће можда ко други, том послу бољи ербаб од мене, то знати растумачити.

Наврх Љуточа има овећа раван (поделењак), с које се види цијела Крајина преко ријеке Уне.

На тој равници има врело, које никада не пресуши. Ту пастири поје љети благо и пију воду, те веле да је љековита и врло здрава и лагана.

Говорећи о овој води пада ми и нехотице на памет, кад су оно бегови рипачки звали некога старога тежака Митра Пепића из села Хргара, који је био веома разуман и даровит човјек у досјеткама и одговорима, па га питали²³²: “Чујеш, Митре! Би ли ти нама знао казати, откуд на тако високом и оштром Љуточу вода?” – а он, гледећи своју бијелу браду, рече им онако простодушно: “Добро! Ако ви мени кажете откуд наврх главе човјечије крв? онда ћу и ја вама то одговорити”, па се окрене и отиде од њих.

И заиста, ко би год изишао на врх Љуточа и видио ону воду, морало би му и нехотично пасти на памет свемогућство Божије.

Близу врела на оном подељку причају стари људи, да је некада био врло велик и знаменит град, али му у данашње вријеме нема ни трага ни гласа. Не зна се, дакле, да ли је тај град разрушен, или зарастао шумом, или га можда није ни било никако.

На граду, прича се, да је био грдосија топ, од кога се јека чула по свој Крајини. То је било, веле, у оно вријеме, када је Бихаћка долина лежала под водом (види опис у “Бошњаку” од 1886. године).

Под градом су стојале ђемије (бродови), које су пловиле у Брековицу, Краљевац на Велебиту и друга околна мјеста. Онда није било у граду Бишћу, Сокоцу и онијем другијем градићима, који се данас у равници налазе, ни трага ни гласа.

Што се тиче постанка овога града, прича се да га је подигла некога краља кћер, именом Софија, коју прозваше Љутицом, јер бијаше сасвијем љута и наопака.

Она се завади са својим сестрама и народом, те се ови дигну на њу, па јој град разруше и униште а њу протјерају из Босне.

Испод Љуточа са сјеверне стране протеже се село Велики Рачић, па онда друга многобројна села, као: Рипач, Лохово, Голубић, Хргар, Притока итд. и тако се вежу та село једно за друго четири до пет сати хода. Свима тијем селима, још од најстаријих времена, био је Љуточ као неки погађач времена, или штоно код нас кажу: вјечити календар. Отуда се може и данас чути од народа: “Љуточ је наш вјечити календар” (који погађа вријеме).

Зашто је Љуточ постао народни погађач времена, ево узрока:

Пред свако вријеме тј. пред кишу или снијег ухвати се око врха Љуточева магла, која га по врху обавије, па му начини као неку капу или чалму (пошу, ахмедију, турбан).

Отуд је постала у народу ријеч:

“Љуточ замотао чалму!” – “Љуточ одмотао чалму”. Али се то у првашње вријеме говорило: “Оштри врх замотао чалму” тј. кад се магла око врха његова ухвати. “Оштри врх одмотао чалму”, кад се магла дигне са врха његова. Или: “Оштри се врх наљутио!”, “Оштри се врх одљутио?” – Ако се дакле около Оштрога врха ухватила била магла, то се он наљутио био, а ако се магла разишла, онда се он одљутио, те се још говорило: “Љути

се врх наљутио!” – “Љути се врх одљутио!” а затим Љути се врх промијени и скрати у једну ријеч, те почеше говорити: “Љуточ се наљутио! Љуточ се одљутио! Љуточ замотао чалму! Љуточ одмотао чалму!” И тако те изреке остадоше и до дан-данас код свијех онијех села којима је Љуточ на погледу за показивање времена.

Из овога дакле слиједи да је Оштри врх, љутећи се и одљућујући, добио данашње име своје, које ће му можда остати док је њега и народа нашега около њега.

Гласник Земаљског музеја, 1889.

Петар Мирковић

(Колунић, код Босанског Петровца, 1855 – Будим, Мађарска, 1928)

Завршио богословију у Бањој Луци, код Васе Пелагића, дружио са са Гавром Вучковићем Крајишником, био питомац у заводу Мис-Ирбијеве, о којој је написао књигу *Мис Аделина Павлија Ирби, српска добротворка* (Сарајево, 1921), похађао учитељску школу у Грацу и Загребу, у Босанскохерцеговачком устанку (1875-1878) био саборац Петра Мркоњића Карађорђевића, послје рата радио као управитељ школе у Зеници. Писао умјетничке приповијетке, описивао археолошка налазишта, сакупљао народне умотворине, загонетке, обичаје и пјесме; поред низа објављених радова у периодици издао је и књигу *Српске народне пјесме (герзовске и њевојачке) из Босне* (Панчево, 1886).

Војвода Тома

(Томина кула у котару санско-моском)

Па ко не би у нашем народу знао што казати о Кулину бану, о Милошу и Марку, о Југ-Богдану и кнезу Лазару, те о косовском цару Мурату? – Та и дјеца код нас чепркају и приповиједају о тим неумрлијем људима.

Па тако нешто и о војводи Томи чита и глагоља наш народ у Крајини; премда у нашој историји Херцег-Босне, колико ми је познато, нема ниједне ријечице о томе војводи.

Јест боме, народ вели да је он био племић и војвода босански у вријеме навале османске и пропасти нашег краљевства босанског, да је био један од најпрвих војвода босанских. Његово војводство, како се говори и прича, простирало се у Крајини Босанској негдје између Сане и Врбаса. А становао је у данашњем селу Томини, које се налази на путу између Кључа и Старог Мајдана, гдје се баш и данас налази његова кула доста сачувана и зове се Томина кула.

По тој кули сигурно је и село добило своје име. Та кула била је и највећа приповједачица народу о свом господару, те се и у

народу сачувало ваљда приповиједање до данашњих времена, преносећи га и пресађујући с кољена на кољено. Ја ћу ево вјерно закалемити и забиљежити ово приповиједање у рабош нашега “Гласника”; не мислећи какав ће тај плод бити од овога мога калемљења; но како му драго – наш је, па ми је мио, па да би и кисео био.

Кад су Османлије више од половине балканског полуострва поплавили, дошао бијаше ред на нашу Херцег-Босну. Султан Мехмед II бијаше се спремио да је отме на силу. Краљ Томашевић, видећ надмоћ и велику силу османску и нутарњи раздор домаћих синова, обећа султану силни данак, да га остави на миру. Но ни то не спријечи султана да удари на њ, него га више навуче да освоји ту богату земљу, из које толико златних дуката примаше, а уз то да прокрчи себи пут кроз Босну, која му стајаше као праг, преко кога прећи хтједе на богати и чувени запад.

Удари и освоји. И то највише домаћом неслогом, како споменух, вјерским трвењем и грамзивошћу племића. Почем тадај бијаше земља подијелена на племства и војводства, те поједини војвода имађаше неограничену власт и бијаше као вазал, радећи себи у прилог, а домовини и опћој страни на пропаст – раскомадаше се и издадоше многи свога господара и краља на бојном пољу. Када сви требаше да су једне мисли, једне деснице, овлада издаја и себичност, и краљ сам бијаше жртва пропасти.

Многе војводе осташе у крајевима, куда војска султанска не прође, и почеше самостално господовати. Ако би који окрајак војске султанске на њега ударио, са народом бранио је себе и своје војводство. Други пако у унутрашњости уговорише са султаном, да приме Мухамедову вјеру, условом тијем, да им остане част, племство и иметак као нашљедство.

Један такав племић и војвода бијаше Тома. Приповиједа се да је Тома био велики краљев пријатељ и с њиме је дијелио срећу и несрећу.

Кад краљ погибе и краљица Марија остави Босну и пребјеже у Далмацију, и када се је видјело да је све пропало и да се краљевство повратити не може, склони се Тома у своје војводство, те је гледао са народом да га сачува. Више година држао се јуначки у свом војводству.

Могао је то лако, јер је центрум султанске војске био окренуо на Славонију.

Војвода Тома са својом борбом бијаше обратио на се пажњу султанову и за то одлучи султан на њ ударити са великом војском, да уништи Томино војводство.

Војвода Тома промишљао је сигурно да му коначно војводству није далеко, те се одлучивао да од двоје учини једно: или потражити милост султанову и примити ислам, или борити се до задње капи крви. Он одлучи пошљедње. Али, да би побудио народ и одушевио га на борбу, па да задобије и оне уточенике и незадовољнике освајача и нове султанске владе, којих је сигурно много било у његову војводу, поклони свакоме своме подајнику онај комад земље и преда му у власништво.

Многи селаци крштени и сад у тим околинама од бир земана имају своју властиту земљу, те никада трећине давали нијесу ником, што је ријетко у Босни наћи. Казују и приповиједају да је то почетак још од војводе Томе. У првашња времена било је туда много села, која су имала своју властиту земљу, али с временом бежи су мало-помало поотимали, те и данас умију старији људи казивати, када је отето право власништва овом или оном селу и од кога бега.

Други опет приповиједају тако: да је то поклонио и ферман им дао неки везир Хусеин-бег, који је у дјетињству живио код неког кнеза у Бањици селу као сирота, и последице постао везир, па из добротине да је то учинио према тамошњим селацима, с којима је проживио младост.

Свакако ће – чини ми се – прво бити истинитије, јер везир ако би дао земљу па поклонио, то би дао само Бањици селу, у коме – вели се, да је живио, а не би дао ваљда својој околини.

Тај поступак војводе Томе улио је његовијем подајником велику снагу и одушевљење за борбу; али ипак надмоћи султанској није могао одољети и једнога дана последице јуначке и љуте борбе подлеже и бијаше ухваћен и у његову кулу затворен, па најпослије у тамницу бачен.

Одушевљење за ту борбу можда му је и сама краљица зажаривала, јер је можда неко уздање у њему имала, па му из Далмације јављала и кричала, да се бори и брани.

На борбу бодриле су Тому такођер његова жена, мати и двије кћери, које су биле избјегле са краљицом, јер бијаху редње дворкиње у двору краљеву баш онда када би пропаст Босне. Други опет приповиједају да су их Османлије били заробили, и неким чудним начином, да су се избавиле ропства и утекле у Далмацију.

Када је краљица Марија чула да је и пошљедњи зрачак слободе угушен и војвода Тома тамнице допао, пође она оцу своме Лазару Бранковићу, српскоме владару у Угарску и у путу допадне и сама тамнице. Тако се краљица растане са матером, женом и кћерима војводе Томе. Њих четири склоне се негдје на граници, те су ту чекале, не би ли Османлије пустиле Тому.

Пуних седам година Тома је тамновао. Ожалошћена мати Томина добијала је гласе да јој син Тома увијек тамнује, па је горко плакала.

Плач њен досади се кћерима Томинијем Мари и Анђи, те оне смислише и не казавши ништа матери ни баби обуку на се просјачко одијело, баце на раме просјачку торбу, а у руке узму просјачки штап; једна је била вођ, а једна шљепица и таке прођу преко међе, те од села до села, од куће до куће, дођу у данашње село Томину, кулу свога оца, у којој је он чамио и тамновао.

Пролазиле су више пута покрај прозора од тамнице и гледале поцрњела тамничара, а он опет бацао је поглед на сиротне просјакиње дјевојке и у њима оличавао цијелу домовину и не знајући да су то његове кћери.

Те просјакиње смиловале би се сваки пут кад би прошле туда, те по комадић испрошена хљеба пробациле би кроз прозор биједну тамничару.

Оне су гледале прилику да се с њиме разговоре. Једанпут при вечери ујагме очи стражи и прикажу се своме оцу. Дадну му доста хљеба и других ствари и договоре се како ће га избавити.

Стража их ухвати тадај на прозору и метну их у тамницу, не знајући ко су и што су? Но у кули не остану дуго, пусте их као сиротне просјакиње.

И оне по договору врате се натраг и просећи дођу матери и баби.

Приповиједале су сад мајци и баби како су нашле оца и биле с њиме, а ове пуну жалост за њима. Од бјежаника, који су били

с њима, изабери кћери Томине седамдесет друга и оне обуку на се мушко одијело, наоружају се и пођу у Босну. Када су се прикучили Томини и дошли бијаху под планину Грмеч у данашње село Саницу, ту се уноће. Кћери Томине, да би окушале дружину, заповиједе да деру жива јарца. Друштво учини како рекоше и јарац се дерао и дречао дозлабога.

А оне ће дружини рећи:

“Близу је нас очева кула, сјутра у ноћи ударићемо на њу; који мисли дречати као онај јарац, ако би га Османлије ухватиле и почеле мучити, немојте ниједан тамо ићи. А који ће јуначки бити, па и ако би га дерали трпити муком без плача и јаука као Исус Христос, тај нека пође с нама.”

До ујутру бијаше их остало само седам. А они други бијаху сви избјегли.

Ова седморица ударе с њима на кулу: поубијају стражу, провале кулу и изваде војводу Тому и избјегну сретно у Далмацију, гдје му је мати и жена била.

Послије тога Тома је увијек хајдуковао и страх задавао у Крајини, све до своје смрти; хајдуковао је под именом Тома харамбаша.

Неколике народне пјесме опјевале су лијепо његово четовање и борбу.

Тако народно предање каже, па сад судимо, како хоћемо.

Босанска вила, 1903.

²³³Од персијског Хармен жетва и гувно.

Добретина лука или 63 гроба

Прије 300 година некакав Никола Добрета из Далмације насели се са својом породицом на Грахово у Босни недалеко од Лијевна и ту је као из неба пао. Грахово тада бијаше као пустиња обрасла шумом и засута каменом. Добрета раскрчи у шуми на једном брежуљку кућиште испод кога је извирало врело бистро као кристал а студено као лед и на том мјесту подигне кућу. Сад мало-помало крчио је и радио као мрав. Кроз неколике године у тој пустињи и кршу, у тој прашуми, указаше се родне њиве, цвјетне ливаде и пашњаци; а крдови стада ширили су се по околнијем брдима и долинама. Дом и друге стаје вириле су издалека кроз китњасте гране питомих воћњака као мала варошица. Кућа велика на избу, па око ње вајати, испред куће клијети, зграде у редовима; ниже куће амбар и кукурузана, мало ниже кошаре за коње и говеда. У равници дуби велика појата а пред њом арман-гувно.²³³

Одмах у присоју стали су торови, приторци и наслони изверугали се као шанчеви, и то су биле стаје за овце и козе. На поточићу који је од врела хитио унору, и жуборкао низ дражицу својим веругавим коритом, дубио је и хучао млин, као бумбар у свом саћу...

Прва њива коју је Добрета својом руком искрчио и у плодовиту претворио, прозове се Добретина лука. Мало-помало и други, угледајући се на Добрету, населе се око њега, и по примјеру његову претворе крш и шуму у плодне њиве. Тако се та околина претвори у село, које данас броји преко двјеста кућа.

Кућа Добретина бијаше на гласу да и данас има успомена и приповиједања о њој, у њега сви сељачки послови радише се у једно исто вријеме, ниједан није стајао за другим; јер се ту бијаше намножила велика задруга и оцак. Кад вам кажем, из куће Добретине могло је поћи осим других радина, самих

косаца по 30; па онда можете мислити колико их бијаше у кући. Та боме не као данас у нас по селима, исцрвило се, па кукавни човјек и жена тамо ђоја закућило. А јадна је сељаку кућа и кућиштина ако је самац! – Ако пође косити? Нема му ко у млин, нема копати, нема орати тј. петнаест му послова стоји а он укочио се сам као камењак, па коси или оре, а јечам му опада и тице га позобаше, или откосу гњију. А тако му и други послови пропадају. У нас већ скоро уполовило је тако, човјек и жена у кући, те ето одмах сиротиње. То је највећа жалост и пропаст нашијем пољодјелцима; то је за њих црв који им подгриза темељни коријен. Тешко самцу у тијесну кланцу и у пространој кући. Оканите се људи дјелидбе и расипања, љубите слогу и задругу, срећа ће вас сретати.

* * *

Тиха је ноћ, још све мртвим сном почива, само мјесец блиједи као гумно-арман залазио је за горске врхунце. Даница оскочила, а небо и оно још трептијаше са милион ситних звјездица, које су се према мјесечини осијевале у бистрој роси. Кумова слама или мљечни пут зажарио се, па се чини да се је запужарио. Рујна зора осијецала се и својим руменилом заблијештила – наговјешћивала је лијеп дан. И кад би гледали ту тиху ноћ, сјајни мјесец, ситне звјезде и красну зору, никад не би ни умом помислили да ће такви претходници донијети у њедрима својим коме жалостан дан. Зора се дијелила и орози је први дочекаше и поздравише. И ситне птице у лик скочише и у складу своју хармоничну пјесму отпјеваше тој дивној зори претходници бијелога дана. И марљиви радин хоће да им пореди и поздравља ту дивну природну слику. Све сунчаним исходом оживи и загмили а свак се Творцу захваљује и поче уживати и благовати на богатој трпези његовој, не знајући шта кога чека.

Таке једне красне ноћи порани Добрета и разбуди своју дјецу, дјеца послушна усташе на лагане ноге, а сеоски чисти зрак и свјетлина срца им и душе набрекиваше. Пуни весеља и

задовољства одоше сваки за својим послом, куда их стари нареди. Стари Добрета још са 30 кућана својих, браће, синова, братића, унука итд. поклепће косе, а појашу помамне коње, за појас зађену свијетло оружје и пођу косити на Добретину луку.

Косци тога дана сви изгину а с њима и стари Добрета. Ево како је то било:

Никола Добрета имађаше ћерку јединицу, красна то дјевојка бијаше, не бијаше јој пара у мјесту. Један момак у селу веома ју је волио а она њега напротив није вољела ни видити; нити су пак родитељи њезини жељели је дати за истога. Тај исти младић покушавао је више пута да дјевојку отме и одвуче на срамоту; али то није могао учинити, јер као што вам рекох, дјевојка га није вољела, па ту је свршетак; а друго, кућа Добретина бијаше на гласу и снагом да је није тако лако могао отети и одвући.

Једне вечери дође тај заљубљеник са више својих пријатеља да на силу отму дјевојку. Дођу кући, зграбе је; али она запомаже, на што скоче кућани Добретини па навале на непријатеља и отму дјевојку. У том отимању погине један син Добретин. Убије га онај исти момак. Тај случај запали пожар који је било мучно угасити. Ови ускипе на освету, а онај бојећи се: прво Добретине дјеце, друго власти, одметне се у хајдуке.

Хајдуковао је више година; али да, он не бијаше хајдук који устаје и заштићује домовину и народ, већ само онај који освету хоће да учини коме, и да мирни народ узнемирује као и дан-данашњи што таквих кукавица има.

Он скупи око себе такову чорду, такову врсту људи као и он што је, те су плијенили и узнемиравали мирне радине, а највише гледали су да се освете Добрети и дјеци Добретиној, пак су више пута нападали, али су их Добретина дјеца одважно дочекивала и сваку навалу јуначки одбила.

Добрета отиде на Добретину луку косити, те у једном прикрајку не помишљајући на зло о једном храсту објесе пусат и другу пртљагу, па зађу косити. Косбаша први поче

осијецати откосе, па за њим уредаше се косци по ливади као ждралови по ваздуху и ваљаше откосе као брвно. Зној је лијевао са косаца, јер илинска жарина шибала им је уз образе. Сунце се мало-помало дизало увис и наговјешћивало подне, али коса марљива радина још је шибала кроз траву.

Близу је подне. Ужина се помолила од куће па већ и дође под онај храст гдје је оружје косачко. Баш онда, када косци зађоше у ону долину да искосе онај мах наједанпут зачу се вриска нека. Они излете на брдо али имадоше што и видјети: хајдуци дошли, ухватили дјевојку и посјекли је а оружје узели.

Стари Добрета, кад видје то, срце му ускипи и викне: “На јуриш, дјецо, па или се осветити и оружје добити, или изгинути. То је за нас укор и срамота да нам се оружје и дјевојка отима на наше очи. Та тај глас и код мене вако стара другачије ће по широком свијету трубити. Ако су они тако кукавички узели оружје, ја га нећу кукавички пустити.” Косци са косама за старим Добретом јурише на хајдуке и настане сјеча какову није Грахово ни прије ни послје запамтило. Косци су сјекли косама а хајдуци својим оружјем. Косци сви изгину а тако и хајдуци, само косбаша и арамбаша бијаху остали, те и они у тај час јурну један другом као лавови и подијеле мејдан, тако да оба погину. На истом мјесту на Добретиној луци гдје су се исјекли косци и хајдуци буду и сахрањени; и то косци њих тридесет у ред на једну страну; а хајдуци у ред такођер њих тридесет на другу страну. Међу њима напореду косбашу и арамбашу у зачељу, а више тих дјевојку. То су 63 гроба.

Ти гробови бијаху печат за пропаст Добретине куће и задруге, као што и народна пословица у тима крејевима вели: “Добретина кућа преста, задруге неста.” Те уз то показују смјелост и јунаштво старога Добрете и његове дјеце, показујући да је поштење претежније од свега.

Иза тога бијаше пропаст и расип куће Добретине; она младеж, удовице сироте остану саме као челе без матице. Без господара оставши свака удовица узме своју дјецу и поведе

их у родбину. Удовица старог Добрете бијаше родом из К. и одведе јединка са собом у своје родно мјесто. Одрани га, и од њега сама од тога времена до данас у К. намножило се је те породице преко 50 кућа. Само данас се не зову Добрете већ М.; али добро знају старо презиме.

* * *

Још ћу овдје надовезати народну приповијетку, коју сам од народа слушао у Грахову о истом Добрети, како се са вилом ожени, те ће то управо бити и карактеристика самом моме писању о Добретиној луци и 63-има гробовима.

У старија времена живио је један човјек на Добретиној луци а звао се Добрета. Он бијаше човјек грдна узраста, јуначан, крепка и снажна тијела, да му пара у оно вријеме није било. У свачему је друге људе надмашивао. Бијаше страстан ловац. Једнога дана отиде Добрета у лов у планину, али ништа не могне уловити. Он се врати кући и успут наврати се такозваној Воденој пећини ресеновачкој. Идући Добрета пећини, гледао је својим соколовим очима око себе не би ли што угледао. Наједанпут угледа пећину и пред њом смотри четири дјевојке, ухватиле се у коло, па окрећу коло наоколо и пјевају: “Скочи коло да скочимо, скочи коло наоколо, скочи ного нећеш много.” – Он пође лаким кораком и почне боље мотрити; али да, то не бијашу дјевојке већ виле. Приђе сасвим близу и угледа њихове кошуље на трави ће су их свукле и сјаје се као сунце. Сад залети се као вук у јањце, те уграби једну вилинску кошуљу; кад виле виде, залете се кошуљама и оне три зграбе своје кошуље и одмах их нестане. Она којој је Добрета уграбио кошуљу остане код њега и почне га молити да јој поврати кошуљу, али он пун веселја и славодобити не дадне јој кошуље. Добрета пође кући а и вила запристане за њим плачући и јадикујући. – Дођу кући. Код куће Добрета се дизао до неба што је таки лов уловио. Добрета није био ожењен, те вјенча вилу за себе, изроди с

њоме девет синова и девет ћери. Једанпут, кад је Добрета женио најстаријега сина, жена његова вила смолила га је да јој да њену вилинску кошуљу, да се провесели у њој. Али Добрета јој је не дадне јер се бојао да му не утече. Она га је клела. И проклела га, те су Добрета и његови синови сви изгинули у један дан; а она онда добије своју вилинску кошуљу и нестане је са ћерима и најмлађијем сином. Пресели се из Уилице у Осјеченицу и сад кажу живи са ћерима, а сина је пустила, оженила га и дала му да ради.

Бошњак, календару за просту 1887. годину.
Сарајево, 1887.

Петар Кочић

(Стричићи, поред Бање Луке, 1877 – Београд, 1916)

Пјесник, приповједач, драмски писац, критичар; бавио се и антропогеографским испитивањима Змијања по упутствима Јована Цвијића. Због политичких ставова био је прогањан и кажњаван, затваран и протјериван. Као и за Светозара Ћоровића, Алексу Шантића и Јована Дучића, и за Кочића нису потребни уводни подаци о животу и дјелу; овај народни трибун као да је и данас присутан међу нама, а његова дјела и данас одишу снагом израза, чврстином својих композиција, узвишеном моралношћу.

Са збора²³⁴

У прошлу недјељу пробуди ме рано иза сна звекет цванцика, ударци поткованих опанака и тих, нејасан женски жагор, који се овда онда мијешао с крупним, мушким узвицима.

Сјетих се брзо шта је. Млада је недјеља, а свијет се сваке младе недјеље скупља на збор. Уморан и неиспаван, једва се дигох и обукох, па смакних засторе с прозора.

Свијет је непрестано, жагорећи, придолазио. Друмом од Гомјенице, чији се је шум једва осјећао како меко и уједначено шушти, а за њима се нанизао овећи осук женске чељади у чистим, бијелим рубинама. Кроз рану, јутарњу свјежину бјеласале су се и лепршале женске бошче, бљештили се и преливали на младинским и дјевојачким пуним њедрима свијетли и влажни гердани, и црвенили фесови на мушким главама. Свако женско чељаде, по обичају кад се иде на збор, носи у руци киту босиљка и девесмиља, а у дјевојака на удају виде се и ђулићи, свјежи и црвени као крв, иза ува, и два, три стручка милодува у коси, који је већ почео венути.

Сусрећу се на раскршћима. Љубе се прије и куме, питају се за здравље кумови и пријатељи, шапоре снаше и дјевојке и стидљиво погледају око себе. У момака ујагриле очи, па се живо

²³⁴Ова Кочићева цртица штампана је први пут у београдском часопису *Дело*, IX/1904, бр. 2, а затим идуће године пренесена и у III Кочићеву збирку „С планине и испод планине“ (1905).

свијетле и немирно поигравају. Већ се један нашао као и у послу: примакао се цурама, па их задиркује и отима им црвене ђулиће иза ува.

- Еј, момчићу, немојде ти, знаш, тако! Пост је, молитву ти твоју, а и јесен је још подалеко! - чу се мушки глас из једне гомилице.

- Родиле су, брајане, шљиве. Моремо се сваком весељу од бога драгог надати. Остави ти слободно дјецу нек се, ако ћеш, мало и прошаликају! - истаче се из друге гомилице једна остарија жена необично свијетлих и крупних очију. Мој слатки брајане, једро месо и врела крв слабо се, ако ћеш ме питати, брину за пост и молитву. Знам ја то по себи. О, грдна рано, кад сам ја била некад вако у ватри и напону...

- Језик за зубе, торокачо једна! - издера се неко осорно. Не узмећи нам дјеце! Види ти ње каква је она само!

Настаде мек и весео кикот и неразговоријетно шапутање од уста до уста, а искрена се торокача, постиђена, негдје изгуби у збору. Једре и пуне цурице заносе стидљиво главу у страну, миришу влажно босиље и девесмиље и смијуље се. Онај се момчић зацрвенио од стида, па не трепће, а смијех и шапат све се више и више шири по збору.

Свијет једнако придлази и приснажује са свију страна. Вудар је и топао дан, па народ похитао на збор.

Замало би, па се и служба сврши у цркви. Истом сада настаде живо кретање, разговор, жагор и довикивање. Пуше се ватре, вичу зборачке кафеције, сјакте се ибрици и филцани, свијетли се и прелијева накит на женскињу, мирише цвијеће и тамјан из отворене цркве, а над свим тим свјетлим, миришљавим и живим шаренилом наднијело се и свело планинско небо, модро и чисто као огромно рибље око. Све оживље некаквим чудноватим животом, све се као преобрази и оснажи. Већ се и пјесма разлијеже:

*Солдацијо, моја бриго тешка,
Ој јелико, ој горо зелена!
Остаде ми жена ко дјевојка,
Ој јелико, ој горо зелена!*

Два снажна и витка момка као двије јеле, загрљени као два брата, ступајући полагано кроз збор, пјевали су ту жалобитну пјесму, кроз коју је одјекивала туга и неизмјерна жалост за нечим изгубљеним. Свијет се згрнуо око њих, па их прати, а они све снажније, тужније извијају ову нову, чудновату планинску пјесму која дубоко, предубоко у срце задире. Из припланулих и окоштих им образа бије оно пуно, пркосно, планинско здравље и снага, а из очију љута мржња и туга. Пјесмом су ваљада хтјели да се отресе тешке чаме и дубоке, немиле слутње што им је обузимала сву душу.

- Оба су примљена у солдате, а оба су и ожењена, нема још ни неђељу дана - прошапта неко као жалећи их.

- Људи моји, ће ли ће им кости иструнити?

- Браћо моја и Србови моји, ја сам нешто опазио: кад се гођ ови добросретни солдати примају, увијек ће киша пасти! Е, да речемо, што би то могло бити посриједи?

- Е, мој синко: и богу драгом жао што нам дјеца туђину робују! С тешке неправде и само небо плаче! - уздахну стари Чочорика, који је десет година за турског суда у Видину у заточењу лежао, и чија су два унука прије неколико година у Грацу умрла. Јоцане мој и Милане мој, ће ли сад ваше несретне кости труну?

- Ама, шта и' шаљу у тај проклети Грац код толике наше земље?

- Шта и', велиш, шаљу у Грац? Шаљу и', рођено моје, да брже помру, а све, белћим, зато да је, речемо, нашег свијета и нашег закона мање у 'вој земљи. Знаш те, Швабо! Знаш те, Швабо, ко пробијену пару у кеси, али нећеш извршити што си накастио! Држаћемо, ко Турци, преко закона по три жене, а бели нећеш израдити што си намислио, јер, с божјом вољом и помоћи, један ће Срб умирати а по три се рађати!

Покрај њих наиђоше два жандара, без којих не може ниједан збор у Крајини проћи. Оштри, намрштени и достојанствени као да им је царска круна на глави, крстарили су они кроз збор, пазећи на све што се ради и говори. Неко им се из гомиле подругљиво накашља, а један од пјевача извади иза припашаја војни позив и пружи га једном жандару:

- Виђајде, вјере ти, кад ме то Швабо зове доље себи.
- Сјутра... осам сати пред котар - одговори жандар суво, преко срца.

- Па тако ће бити и за мене? - промрмља други момак држећи позив у руци.

- Тако и за тебе! - рече осорно жандар и не гледајући у позив. Момци се згледаше, и један прошапта:

- Наша је ноћ и божја. Још ћемо се мало веселити, па онда...
Море бити да нам је ово пошљедњи збор.

Родбина, пријатељи и познаници стрчаше се око њих и стадоше их штошта запиткивати.

- Баш шјутра?

- Шјутра.

- А што кнез рече: у други пазар?

- А, шта зна кнез!

*

Ведар дан, пун освјежавне тоpline и свјетлости, у тренутку се претвори у мрачан и натмурен, те се и свијет, уплахирен, поче раније него обично разилазити са збора. Небо при крајевима тамно оловасто, па онда горе више као очађело, а по средини црне се густе, смркнути облаци као огромни комади утуљена угљена. Преко планинских овршака, који су се дизали у страховној полутами, допирала је као из неизмјерне даљине уједначена, потмула јека и оштар, леден вјетар. Све се живо на земљи као накостијеши, дркћући и стрепећи, ваљада, од подмукле, страховите буре што ће у часку ненадно заурликати кроз планинске, уваласте процоле.

Војници, пјевајући, кренуше на пут. Иако се велика бура спрема, нико их не опомену да не иду. Срамота је то и помињати младу и снажну планинцу који ни од чега не преза. Њега само онда боли и љуто тишти кад унапријед слути да ће свенути и угинути без пушке и ножа. Зато, ваљада, обојица и бијаху тужни и замишљени на растанку.

Почеше им са свију страна нудити плоске с ракијом да се развеселе.

Млада женска чељад и оближња родбина и својта ките их цвијећем, а остарији и припознатији људи уче их и савјетују како ће се владати и понашати у далеком, туђем свијету:

- Чувајте се и пазите се, дјецо моја! - савјетује их стари Чочорика. Нек вам је увијек на уму она наша стара и паметна ријеч: Туђи људи, не знамо им ћуди; туђа земља калауза нема. Будите увијек један другом на руци и слажите се, јер, вјерујте овој сиједој глави, несретна је земља која вас је одранила и на којој сте се први пут часним крстом прекрстили.

- Збогом, браћо! Збогом остајте сви и прошћавајте! - стадоше се праштати и љубити. Збогом, сејо!

- Брато мој, брато! - загрцну се сестра, загрли га и поче се ломити и гушити у јецању. Брато мој, брато! Никад те, море бити, нећу више виђети!...

Жене им, кршне и прикладне, нијемо, непомично стоје и скамењено ћуте. О, какве се велике и силне ријечи туге и чемера крију у том стидљивом, грком и леденом ћутању!

- Збогом! - викнуше обојица, па се загрлише и зацјеваше:

*Кад се сунце са запада роди,
Ој јелико, ој горо зелена!
Доћи ћу ти са Косова, љубо,
Ој јелико, ој горо зелена!*

Синуше двије свјетлице, једна иза друге, и тамно зеленило јела и смрчика окупа се у блиједољубичастој боји. Негдје у даљини отискује се гром иза грома, потресајући са ужасом тешка, поцрњела небеса. Киша полагаано шушти, ромори и пада на запечену земљу, док са свом силином не плъусну. Громови се умирише, изумирући тамо иза планина тако тешко као да снажни дивови срдито одахњују. На све стране, кроз замагљене и овлажене планинске продоле и увале, звижди и јауче вјетар и бура тако силно и тужно да се чинило као да цијела једна земља, племенита и честита земља, цвили и уздише са зла удеса и немиле судбине.

Уторак

Неколико пута сијевнула је и бљеснула на сунцу оштро и језиво шиљаста бајонета поврх моје добросретне и уморне главе, док ме не угнаше међу високе и дебеле тавничке зидове.

Изненадно ме и мучки уапсише, те за дуго нисам могао разабрати шта се са мном догађа. Истом кад ме бацише у полумрачну ћелију и кад осјетих онај учмали тавнички задах, разабрах се и видјех гдје сам. Пакосно звекетање дебелих и тешких окова на робијашима и једнолико одјекивање поткованих ципела оборужаног војника, који ходаше горе и доље по мрачном и каменом ходнику испред моје ћелије, подсјећаше ме тврдо и упорно на изгубљену слободу.

Настаје моје робовање. Робовао сам савјесно и беспријекорно, без жаљења и роптања на судбину. Био сам расположен и заметао сам преко цијелог дана шалу и маску са апсеницима. Готово су ме сви знали по чувењу. Било их је доста који су скоро напамет знали ону “Пјесмарицу од Давида Штрпца”.

Робовао сам савјесно и беспријекорно, али сам и често са уздахом и тугом погледао кроз гвоздене шипке на брда и планине око Бање Луке, које се већ почеше жутијети...

Најлакши ми је дан у недјељи био уторак. То је пазарни дан. Тога дана тежаци моји са горњих крајева заустављали су се пред Црном кућом, не би ли ме угледали. Чуо сам ја, они су ме жалили и страховали за мој живот, можда више него ја сам. Њихов крупни и врлетни говор одјекивао је бунтовнички, допирући и до мене кроз гвоздене шипке. То су планинци моји, који кажу да жене и кукавице шапћу. То су планинци моји и браћа моја, која силно воле и силно мрзе. Знам ја њих. Међу њима сам се родио и међу њима одрастао. Слобода је њихова у еглену голема; нема јој мјере. Машта је њихова увијек узбуђена, и што њима падне на ум, то ће ријетко коме пасти.

²³⁵Цртица је објављена у *Политици*, IV/1907, бр. 1415. Кочић ју је написао у истражном затвору, ишчекујући одлуку о правоснажности осуде изречене у октобру те године због објаве “Тежака” и других противдржавних текстова у *Отаџбини*. Испод текста је означено: Црна кућа у Бањој Луци.

Увијек су се они, рано ујутру, у гомилама заустављали пред Црном кућом, и ту су се, окренути према апсани, дуго разговарали и крупно препирали, као да се око шта свађају. Они се ни богу не умију тихо и полако молити.

– Овај је Швабо на велико своје зло усто! – грми из гомиле једна врлетна и тешка гласина. – Нека он слободно зна да му неће никако ваљати што је нашег Петрића уапсио!

– Вала, право велиш, Мићане! – дочекује други. Шта он то у својој блентавој башуни мисли и куда он то сумијера, кад се овако забадо, па решти и апси све што је, да речемо, наше вјере и закона!...

– На моју вјеру и душу, браћо, отроваће га! – вели трећи. – Не мере, болан, Швабо да гледа живе наше учевњаке и школнике. Ако ћете ме питати, он се више боји њиове учевине него пушке, а већ Петрићеве учевине нема надалеко. Сваки ти је он швапски мариветлук уватио, и доље у суду врло мучно ш њим еглендишу. Он одма дочека: “Није тај палиграп! Дај онај други и по томе ми суди и расуђуј!”

– Курвали је наш Петрић, ама ето га мучки уапсише, па боже да жив изиђе из оније зидина.

Тако они дуго стоје, разговарају и вијећају. Неки пут пријеђе и подне, а они једнако стоје, млатају рукама и погледају на Црну кућу, као да би је прождрили. Једна се гомила уклони, а друга пристигне.

Кад мене угледају, скидају некако неспретно капе и још се неспретније клањају: ко, белћим, одају чест, што но реко покојни Симеун Рудар.

Једног уторка, преко високих тавничких зидина, пребацише једну цедуљицу, привезану уз камен. Планинци моји јављају: “Само реци, па ће се Бања Лука за тили час зацрљењети од нашије шалова и забијељети од нашије гуњева. Нека не мисли врнтави Швабо – шта мисли!”

Ја сам им отпоручио да ништа не чине, јер ми је било жао да планинчад остају без отаца својих.

Они су се растужили због мог тавновања и спјевали су пјесму, која почиње:

Штоно цвили насред Бање Луке,
Штоно цвили јутром и вечером?
Ил је утва, ил је гуја љута?
Нит је утва нит је гуја љута,
Већ то цвили Кочић Петрашине,
Ако цвили, за невољу му је:
Црни сужањ с нашије планина.
Каури га мучки заробише,
Преб'јеле му савезаше руке,
И у црну отпратише кућу
Са јунаком Кондић Василијем.
У тешке га вргоше окове
И бацише на дно у тавницу
Да тавнује до судњег дана
Брез осуде и судије сваке.

Тако су ме планинци моји сваког уторка походили, пјевали и туговали за мном, а ја сам савјесно и беспријекорно робовао...

Јово Г. Поповић

(Дабар код Санског Моста, 1886 – Сански Мост, 1907)

Пјесник, публициста, есејиста, критичар, уредник, Јово Г. Поповић припада књижевном и патриотском кругу око *Отаџбине* и Петра Кочића; школовао се у Санском Мосту, Скопљу, Солуну и Београду, гдје је завршио учитељску школу. У вријеме студирања он је слушао и предавања из модерне српске књижевности, а за пјесничке узоре истицао је Ђуру Јакшића и Војислава Илића; касније ће онима које је сматрао књижевним пријатељима и узорима посвећивати своје пјесме: Петру Кочићу, Јанку Веселиновићу, Владимиру Ђоровићу, Вељку Петровићу, Павлу Марковићу Адамову, Милутину Јовановићу, Михајлу Мирону, Милораду М. Петровићу... Прве пјесме, које су настајале у ђачком добу, у Скопљу и Солуну, излазиле су у *Босанској вили*. Године 1906. у Српској штампарији у Загребу објављена је пјесничка збирка Јове Г. Поповића под насловом *Пјесме*. Збирка је садржавала 33 пјесме подијељене у два циклуса: *Отаџбинке* и *Сонети*. Друга књига Поповићевих пјесама, *Јецанџа*, изашла је последице његове смрти, крајем 1908. године, а садржавала је 78 пјесама. Топла љубав према земљи и мржња против тирана и угњетача добрим дијелом обиљежавају и његову поезију; на треба занемарити ни ни мотиве отаџбинских пејзажа.

Моја кућа

Бошку Илачевићу,
учитељу и хоровађи
у Санском Мосту.

Кућа мала, врло мала,
Сред сеоца мирно бдије,
Успомене многе свете
У њедрима својим крије.
Памти дане старе славе,
Жељо врућа;
Сред сеоца мирно бдије,
Моја кућа ...

Кућа мала, подум'јенте
Од растова старог дуба,
Даске труле, већ скрхане,
Зид без креча и без стуба,
Дирјек буков, испреплетен
Од љескова прућа;
Покрај горе мирно бдије
Моја кућа ...

Кућа мала, кров иструо,
Чуваркућа на њем' лебди,
Маховина санак снови,
Баца мала небу гледи,
А унутра ватра пуцка,
Кључа вода врућа;
Покрај Сане мирно бдије
Моја кућа ...

Кућа мала, крај огњишта
Стара мајка сину пјева
Јадованку земље моје,
Што у срца тугу л'јева;
Синак слуша, обузме га
Жеља врућа,
Поприштем се часком створи
Моја кућа ...

Кућа мала, почађала,
Али срећне дане памти,
У срдашцу дјеце њене
Жарка љубав за род пламти,
Па дође ли срећно вр'јеме,
Жељо врућа,
У пламену биће прва –
Моја кућа!...

Сански Мост, 1905. (Босанска вила, 1905)

Јецање

Петру Кочићу

Љетне ноћи, када мјесец
С неба земљом проспе сјај,
Кад зв'јездано небо св'јету
Изгледа к'о сâми рај ...

Када шумџ успаване
Вите гране јоргована,
И миришу од мириса
Цв'јетна поља успавана,

И кад жубор Сане миле
У срце ме студно дира,
А мјесец се бл'јед огледа
на пучини бистрог вира;

У то доба љетних ноћи,
Кад ми душа будна сања,
Ја причувам тајне звуке,
Жалне звуке од јецања!...

Е, па ко то тако јеца
Кроз шуштање зелен-грања?
– То је пјесма земље моје,
Пјесма туге и јецања!...

Бранково коло, 1905.

Ђурђев-дану

Дојезди нам млад делијо,
На зеленом своме хату,
Одијевен вас у свили,
Сухој срми, жутом злату...
Још: да ли си борбу био,

Млад делијо,
Зададе ли многе ране
Гордом змају?
Ђурђев-дане, слатки сане,
Земни рају!...

Дојезди нам млад делијо,
Уз с'јевање оштрог мача,
Уз крвави сјај челенке -
У веселју и без плача...
Још: да л' си се уморио,
Млад делијо,
Задавајућ' смртне ране
Љутом змају?
Ђурђев-дане, слатки сане,
Земни рају!...

Дојезди нам млад и чио,
Окити нам горе наше,
Озелени равна поља
И убаве доље, паше;
Нек им вјетрић дуне ти'о,
Млад делијо,
Те потресе зелен-гране
Родних шљива,
Ђурђев-дане, слатки сане,
Земни рају!...

Дојезди нам ведар, мио,
Донеси нам плахе кише,
Јарког сунца - сваке среће,
Нек нам душа лакше дише...
Још Јокицу, друже чио,
Млад делијо,
Па нек с тобом нама сване,
Да се снови,
Ђурђев-дане, слатки сане,
Земни рају!...

Пјесме, Загреб, 1906.

Да ми је...

Да ми је бјежат' далеко и силно,
У плодне краје вечерњих ријека,
И гледати оно небо свилно –
И под њим тражит' својој бољки л'јека.

У плодним баштам' гдје каранфил цвјета,
Пелим гдје расте и босиљак мири;
Кадуљу траву гдје око срета –
Поменак из њих гдје тихо вири...

Еј, пуна да је... Гдје је небо свилно –
Да спавам тихо усамљен у трави,
Да мирно сањам о данашњој јави...

Да пијем пелим непрестано, силно,
И дишем мирис од кадуље цвјетне,
Да враћам жићу – моје дане сретне!...

Бранково коло, 1906.

Звијезде

Гледам, зв'језде тихо трепере и сјаје,
И свјетлосно коло плавим небом воде,
Освјетљују жарко васељенске краје,
Цјеливају висе од планине горде!...

Понекада плове као барке мале
Про језера мртвих, зелених и мирних,
Некад опет бјеже скривају с' у вале.
Ријека, језера, океана силних...

Сваке ноћи благе, оне вјечно језде –
А путању њихну ја посматрам радо,
Да л' са њима пловиш и ти, моја надо?
Како су ми драге те свјетлосне зв'језде,
Знам: када се једна из свог сана прене,
Тад ће небо плаво позвати и мене!...

Пјесме, Загреб, 1906.

Васо Кондић

(Свиња, код Новог Града, 1868 – Бијељина, 1909)

Приповједач, сакупљач народних умотворина, сарадник и уредник у књижевним и националним часописима, један од Кочићевих блиских пријатеља. Послије школе у Новом радио у Приједору, а онда и у Бијељини. Послије покретања Отаџбине дошао у Бању Луку, али је убрзо, заједно са Кочићем, хапшен и осуђуван; у Црној Кући и у Зеници инфициран туберкулозом, од које умире 1909. године.

Приповијетке је објављивао у многим часописима, у *Стражилову*, *Јавору*, *Босанској вили*, *Новом васпитачу*, *Српској ријечи*, *Сарајевском листу*, *Отаџбини*, *Бранковом колу*, *Срђу*, *Отаџбини*, *Српском књижевном гласнику* (у њему је 1907. објављена једна од најбољих његових проповијетки, *У магли и мећави*), и другдје. Осим једне “подуже приче из учитељског живота”, коју је под насловом *Споменик или жртва своје дужности* штампао у Београду (и која је, како наводи Кочић, “врло лијепо примљена и оцијењена”), Кондић није објављивао засебна издања. За њих је било наговјештаја (од Српске књижевне задруге, потом и од уредништва *Босанске виле*), али се на крају, због разних узрока, то није остварило. Треба поменути и овећу скупину лирских народних пјесама које је Кондић сакупио у Босанској Крајини па уступио Луки Грђићу-Бјелокосићу, те их је овај штампао у својој збирци *Смиље и босиље* (Из народа и о народу, Нови Сад, 1898).

Кад је зима...

(Црта из живота)

Чаршија је пуста; нигдје жива створа.

Зима стегла да срце пуца. Иње се полагао открићује са дрвећа и пада као ситан снијег на земљу...

Дућанције изотварале дућане, па неко испрашује и чисти робу, а неко, ко је касније отворио, распирује мангалу...

Не чује се нигдје какви живљи говор као обично. Једино што би ту тишину прекинуо с часа на час који Арнаут, салепџија, вичући: Салеп!²³⁶

Врућо! А и они су рјећи но обично; нема ту да се између дућанџија као љетним даном чује оно редовно: Доброј’тро! и Сабан хаирала!²³⁷, а по том да настаје оно шаљиво задиркивање и боцкање, један другог. Сад се све ућутало, као да се између сѐ позавађало; сваки се увуче у свој дућан, метне мангалу преда сѐ, па се грије и ћути по цио дан. У читавој тој малој чаршији нема више од три-четири дућана са вратима по новом, остало су све ћефенџи²³⁸ по старински.

Мула Ејуб, онај преко пута од општине, први је у чаршији отворио; његова се мангала већ давно разгорјела, он ју је обасуо пепелом, штедње ради, да му ватра дуже траје, као што их већина чини. Метнуо је преда сѐ, подвио ноге на јастук или шилте; загрнуо велики травнички гуњ, ког је скинуо с рафе, па с машицама у руци слаже угљевље на хрпицу, тек да се нешто забавља. Каву није попио од кафеџије, као што то сви други чине, он пије код куће, јер је израчунао да му долази јефтиније. Само је по кад-кад пушио, и то на половици цигар-ћагета²³⁹; с тијем је рачунао да и дувана у пола заштеди.

Тај је човјек у души живно са неким претјераним рачуном. У свој чаршији је познат као највећа циџија, тврдица.

Ни просјаку слијепцу није свакада удијелио, већ се изговарао те с овим, те с оним...

Његови су ћефенџи пуни робе, коју је он подранивши лијепо смјестио на видик муштерији. Брашно шенично и кукурузно; лук бијели и црвени; граха неколике сорте, разног жита: ошапа²⁴⁰ крушковог и јабуковог, све је то било у врећама, које су лијепо заврнуте, да се већ с пута може опазити, шта је у којој.

²³⁶*Салеп* (тур) – врста гомоља од којег се, кухањем у води, добија пиће, омиљено зими, на цијелом Балкану.

²³⁷Исправно је: *сабах хајрола* (тур) – добро јутро

²³⁸Исправно је: *ћепенак* (тур) – враташца од продавнице или радионице којима се горње крило диже, а доње спушта и подбочи, па се на њему може или роба излагати или сједити

²³⁹*Цигар-ћаге* (шпан-тур) – цигарет-папир, папир за увијање дувана у цигарете

²⁴⁰Исправно је: *хошаф / хошаб* (тур) – суво воће

Десно на једном сандучету стоји један дењак²⁴¹ костретних варцарских мутапа²⁴² и струњица, и један дењак врећа, а уз то неколико ђемова коњских плоча од броја 1 до 9. На горњем ђефенку виси му разна ужарија: улари, штрање, оглавине, конопци, поводци и разно; била су и два пара простих амова за сељачке коње.

С друге стране, опет, опанци височки и сарајевске каишлије и капичари, свијех сорти величине, мушки, женски и дјечињи, почев од 1. године. Све је то лијепо сортирано, једно уз друго, како их је мајстор наредио.

Неколико коњских ђебета, која су такођер стајала на ђефенку, наслагао је око себе да му је топлије. Кафу, шећер, пиринач, зејтин, неколика вијенца смокава, то што се почешће тражи, држао је близу себе, како је могао руком дохватити, да не мора устајати и хладити мјеста. Пред ђефенком је била једна мало нагнута качица травањског сира, а преко ове су пребачена неколика комада изрезане овчије пастрме и говеђе судуке.

Мула Ејуб је и фесове калуфио, а калуфа није данас угријао, јер му је жао било ћумура; знао је да неће нико на такој зими долазити калуфити феса. Он је први имао открављен зејтин, те га је држао уз мангалу у канти, да се опет не смрзне.

Сефтеџија²⁴³ му је био један хамал за зејтин, чим су пали први врући сомун на екмеџијски²⁴⁴ ђепенак. То је било још из рана. Онај донесе сомун у рукама, једва га држећи од врелине; отвори му горњу кору као капак, па узе соли из сандука и посоли, а затијем заиска маријаш зејтина²⁴⁵.

Мула Ејуб погледује испод очију, како онај сипа со у сомун, па ће проциједити кроза зубе:

— Баш тај екмешчија не соли сомуну ?!

Онај је већ знао да је то Мула-Ејубу зубна болест, кад ко

²⁴¹Дењак (тур) – омот, завежљај, бала (по некима и мјера за тежину, промјењиве величине)

²⁴²Мутап, костретни варцарски – покривач за коње од козије длаке (кострети), из Варцара (Мркоњић-града)

²⁴³Сефтеџија – први јутарњи купац; од *сефте* (тур) – први новац који трговац у дану заради

²⁴⁴Екмеџија, касније и екмеџија (тур) – пекар

²⁴⁵Маријаш зејтина (тур) – количина уља у вриједности маријаша, новчића са ликом библијске Марије.

узимље и соли за хљеб; јер обично се сô за то не купује нигдје.

— Ма није – рећи ће онај – нешто сам јутрос неслан ...

Мула Ејуб уви брком вадећи из канте ону малу кантицу од маријаша, па захити зејтин и позејтини сомун.

— Е овај крајцар не ваља – рече Мула Ејуб кад прими маријаш.

— Како то? — ишчуђаваше се бајаги онај?

— Видиш како је стучен, па му се не зна ни тура ни јазија — рече Мула Ејуб, пруживши му онај фалични новчић.

— Е ја сад немам другог – рече онај хамал, снебивајући се и узимљући натраг онај сажвакани новчић; – не знам – вели – ко ми га даде, донијећу ја теби сјутра други; данас се не може ништа заслужити кад је зима...

— ‘Ајд, ‘ајд! Носи! – рече Мула Ејуб к’о љутито, а овамо је већ знао да је то замакло у море, али шта ће, зејтин се није могао исциједити из сомуна натраг.

Тај није био његов обични муштерија, то је ето први пут што га он види у свом дућану, и то са једним неваљалим новчићем.

— Јарамаз!²⁴⁶

— рече он у себи, мумлајући злобно, има зашто пити, а нема за зејтин.

Али се брзо нешто присјети: као да ће то бити прије нека ујдурма одонуд из кафане Рецине, гдје се скупљају којеквали сароши²⁴⁷, голаћи.

— Усуо је читав крајцар соли – размишљаше непрестано Мула Ејуб... Таког севтецију он не жели ни да види.

— Да ми је заискао бадава, дао би му – лагаше он сам себи – него ме на очиглед превари.

Он је због те севте намргођено ћутао и гледао некуд низ чаршију, докле је оком могао сагледати, надајући се из оне магле, кад ће који сељак изаћи, али свуд владаше мртвило.

Пандур, стари Мула Осман, изађе из општине умотан у своју кабаницу и некакав црвени шал и пође пријеко у кафану, пазећи на ону поледицу, да се како не оклизне.

— Колико је данас? – викну неко из другог дућана.

²⁴⁶Јарамаз (тур) – непоштењак, неваљалац

²⁴⁷Сарош (тур) – пијаница, бекрија

— Шеснаест целзијевих! — одговори он, растежући гласом, као они матрози на лађама, што воду мјере.

— Бррр! Хуууу!

У том избише из оне магле двојица сељака, па ће управ на Мула-Ејубов дућан и стадоше огледати опанке.

— Ето их куме – рече Мула Ејуб тепајући сељаку – такијех нема у нашој чаршији, сама чиста полеђина.

— Ако нијесу скупи — рећи ће један од њих.

— Како скупи! Пошто су год на овакој цичи, нијесу скупи.

Мула Ејуб се радоваше у себи; јер је познавао на сељаку да ће се моћи са њим пазарити, па прије него је и пазарио поручи каву, потегнув за жицу двапут, а то је значило: двије кафе.

— Де се мало огријте – рече Мула Ејуб некако расположено.

Сељаци принесоше руке мангали, а у том и кафеџија донесе двије кафе

Туда поред Мула-Ејубова дућана наиђе онај мали Абдица, дјечак једанаест дванаест година, „чаршиско сироче“, тако га зову. Нико није знао ни гдје се ни кад се родио.

Тако је понекад послуживао по чаршији свијет; неком донесе воде, неком растури мангалу, кафеџији пресијече и које дрво, те тако се прехрањивао и животарио. А даде му свијет и осим тога по коју пару, јер он не проси.

На њему је била некака подерана памуклија, низ коју су висили дроњци са свијех страна. Капе као да није имао, већ је умотао главу са неком прљавом крпетином. На ногама је имао подеране и са страна упењгане опанке, и то један височки а један сарајски, каишлију, па су су га због тога по чаршији обично дирали:

— Е Авдица, Авдица, баш си ти кратат, кад од једном можеш корачити из Сарајева у Високо, итд.

Џеванице су му биле голе, јер гаћице му нијесу достизале до испод кољена. Руке турио у њедра па се сав скупио. У лицу блијед и потавнио, а очи му као испијене.

Мула Ејуб га није нешто трпио.

— Што ти туда Авдица гацаш? – привикну му мргодно.

— Ништ’.

— Па кад је ништ’ хајде! Хајде тамо у кахву.

— Их, ићи ћу болан; нећу ти однијети дућана, шта си се препао.

Мула Ејуб није волио да му ти којекаки гладници и мученици стоје пред дућаном и да гледе у његову пастрму и сир, да „очима једу“, као што је он то говорио, па их је одгонио. Он Авдици није никад ништа дао, нити је тражио да га он што послужи.

Авдица је изгледао данас некако биједно, ко зна можда није ништа окусио, а ко зна, најпослије, и јучер. Јер се слабо што заслужи и добије кад је зима.

Истом што кафеџија спушти ђезву кафе на мангалу поред Мула-Ејуба, сељаци огледајући и бирајући опанке стадоше некако између Авдице и Мула-Ејубових очију, а неко завика са другог:

— Однесе! Држ, не дај!

— Шта однесе? – чу се други глас.

Не знаш уједном шта би. Мула Ејуб клиси преко мангале из оног свог гнијезда, па запе ногом, а мангала се суноврати, кава се просу по оном жару.

Дуже се думагија. Мула Ејуб се створи у чарапама пред дућаном, па колики је дуг полетивши растеже се на оној поледици, машице одвркнуше неколико корачаја даље од њега, а он мало јаукну, ваљда се уби у кољено. Низ чаршију се види како Авдица струже кроз ону маглу и иње загризујући један комад пастрме, да га ни псето ваљда не би стигло.

Радознале дућанџије извирују са својих ћефенака, да виде шта је било.

— Шта однесе? – питају. Мула Ејуб се подижући исправи и рече:

— Ништа! — па узе машице и оде одлажући ногом у дућан.

На баглами од дућана, на коју се малдан натиче, кад се дућан затвара, висео је један комадић ланца од његова сахата. Он погледа низа се и видје да му је и ланац од сахата, којег је имао око врата, прекинут, а није ни осјетио. У том осјети и смрад од костријети и пртенине: неколико угљенца пало је, кад се мангала преврнула и разбпла, чак онамо на мутапе и на вреће. Он брже очисти све па се поче обзирати око себе, да још гдје што не гори.

Оно угљевље и луг покупи у један сач, а оне комаде од

мангале баци у хендек. Сав је био поблиједио па позеленио од тешког пједа. Није шала: уједном толпка штета на бигајри хак²⁴⁸

...

То је трећа мангала од ове зиме. Једну му је мачка разбила а једну разбише у кахви кад је увече дућан затворио и однио, па ваљда што не донесе ујутру кафецији комадић шећера за оно неколико угљена ватре, што му кафеција даде, као што то и други раде, па кафеција не шће чувати, него је у кахви разбише...

И она два сељака се некуд изгубише. Лијепо их Мула Ејуб видје како купише на другом дућану три пара опанака по двадесет гроша. Чисте заслуге оном на пару по пет гроша, није шала. А гдје толика штета, која се почини!

— То је она јутрошња севта – мишљаше он. Каква севта, таки цио дан. Ухвати га у стомаку нека мука, па се наслони на дирек и оста тако...

Један мутап прогорио – петнаест гроша, једна врећа – три и пђ, мангала – три и пђ, једно ћебе, што је под њим било, и оно је нагорјело, а вриједи најмање тридесет гроша.

А још кад му падеше на памет и друге ситнице, као онај ланац, пастрма и кава, смрче му се пред очима; ноге му клонуше те сједе. Охукну два-три пут као да му све пропаде; дућан му изгледаше као опаљена мачка.

Сад би све и оно остало дао нека иде без трага, мишљаше у себи, па сави главу у шаке и тако дуго ћуташе...

Одозгор низ чаршију поред дућанâ чуше се нануле и помоли со онај дућанџија, што оним сељацима продаде опанке, и уђе код Мула-Ејуба.

— Шта однесе Авдица? – упита он.

Мула Ејуб се смркнуо као зло вријеме па и не гледа у њега, већ некуд онамо...

— Ето комад пастрме – промрмоља једва кроза зубе.

— Колико кошта, ево ја ћу платити – рече онај некако милостиво па извади иза паса некаку дугачку кесуринау од пђ аршина.

— Шта ћеш ми платити, имам ја новаца...

— Ако ти је жао... – дочека онај.

²⁴⁸Бигајри хак (тур) – на правди Бога, без оправданог разлога

Мула Ејуб га погледаше са неком унутрашњом мржњом.

— Немој га, Бога ти, тјерати, сиротиња је то, а севап је. Бог зна кад је оно јело... Кад је зима ... па шта ћеш му . . .

Мула Ејуб не говори ништа, него само ћутп.

Онај се врати опет у свој дућан. Ишао је некако поносито, пркосно, да човјека мука хвата. Мула Ејуб га је пратио очима... Оне његове сложене набирке на чакширама, како се један по другом довијају, па оне чорапе драме...

— Домуз и ешек један²⁴⁹ – мислио је Мула Ејуб у себи, – да ми он плати... нашао се човјек севаплија, није шала, заслужио је на опанцима, па са туђим да се усевапи...

Али то још није толико љутило Мула-Ејуба, колико оне његове нове чакшире од караневти чохе, и оне на ногама му чорапе од тридесет гроша. А Мула Ејуб, који би га за своје мекиње купио, није носио скупљих чарапа од 8–10 гроша. То га је једило, па још и да му пастрму плати... Их, да само има ту власт, па да га обори и да га се натуче како он зна, чињаше му се, да би онда дао сав дућан, тако је у њем' зјапила нека мржња...

Мало кашње, кад се та мржња стиша, поче се кајати и корети што не узе за пастрму.

— Баш сам неки мамлаз! Лијепо ми даваше новце, а ја, бајаги, нећу, није доста остале штете. Нек плати куја, кад је тако џоетли²⁵⁰.

Утом и мујезин са мунаре огласи подне. Мула-Ејуба све то више нешто узнемирује, што није узео новаца, па стаде на ђефенак и гледаше онамо, не ће л' га видјети па да како започне.

Онај је истом био узео абдес²⁵¹ па изађе из дућана.

— Муширу! Дај паре за пастрму, кад си тако џоет – викну Мула Ејуб.

Мушир не рече ама баш ни једне ријечи, већ притвори дђњи ђефенак па оде у цамију...

Мула Ејубу би као да га нешто звизну иза ушију, и врати се сав постићен натраг у дућан...

Сарајевски лист, 1904.

²⁴⁹Домуз и ешек – крмак и магарац

²⁵⁰Џоетли, правилно би било џомертли, од џомерт (тур) – неко ко је галантан (с новцима), несебичан

²⁵¹Абдес(т) (пер) – ритуално умивање муслимана прије молитве

Мајко, ја идем...

Небо се ишчавлало звијездама, није прст да метнеш између њих. Иако је средина љета, ноћ је хладна у брдским крајевима. Са ливада миришу свјежи откоси. За Родићевим авлијским плотом лану два-три пута стари, отрцани и изгладњели жутија, па се повуче и опет смота у клупче крај кокошињака, То је некада, давно, био торски чувар, али како топова нестале сад ето чува кокошињак. Па како је пошло нестале и кокошињака, а он ће онда своје кости оставити неће у бујадима...

Родићеви још нијесу поспали, а већ је неко доба ноћи. Грање пуцкара на ватри и пламен покаткада лизне са огњишта кроз расушена брвна. Из куће одјекну болан јаук па се опет све утиша...

Кроз размакнута брвна види се простирач од саме, већ сатрвене сламе крај огњишта, а по њему се окреће и преврће с часа на час сув и измучен тежак. Нема му ни педесет година, али је толико ослабио и остарио као стогодишњак. Тај човјек, веле, одавно тако лежи и људи се питају је ли болестан.

– Да шта је, одговарају неки. Да није болестан не би дошао до оног на чему је.

Он шути, шути... Онда се уједном поиздигне као вихор па сједне; пружи им своје кошчате руке истанчане као штапови, на којима се црвени смежурана кожа, испечена од ватре.

– Нијесам ја, браћо и дјецо моја драга, болестан, већ здрав здравит к’о тица. Ето видите, и увати кога до себе шакама па стегне тако, да онај зајауче. Видите, видите, вели, да сам здравији од вас свију, али, душа ми је болна, преболна. Само не дирајте у њу, јер из ње врцају варнице ев’ овако и – удари угарком о угарак... Њу ничија рука осим Божије не исцијели. А ја бих мог’о, браћо, радити све ко и ви; али шта ћу. Ја се појмим, а – она претегне; ја на једну, она – на другу; ја за њом на другу – она на трећу страну, па све тако. Јесте ли видјели заклату кокош кад скаче без главе. Онако је и мени... И онај ми доктур вели прољетос, кад су ми Лазу визитирали и примили у солдате, па онда мене визитираше: “Ти си, Марко, здрав...”

– Јесам, господине, велим; а шта ћу му лагати...

– Е добро је онда, каже он смијући се и бркљачећи нешто са оним другим што су онђе... И мог Лазу уписао, а на њему је ено капа и верман покојног Јове, што ми прољетос послаше из Граца.

Кажу: ево ти се шаље одијело а син ти је умро. Умро! Нако они поумирали да Бог да и мајка божја! Наки момак да умре?! О, браћо моја! О, дјецо моја драга! Наки момак да умре; коме не би стаса и пара у ово села око нас?! Наки момак да умре!? И старац поче плакати, али без суза. Плаче, плаче, а сузе ниједне. Суза нема, богме, јер су се исушиле...

Старчев јаук пара душу и пржи горе од суза.

Људи око њега само гледе и шуте.

Нико му не може помоћи. Нико му не зна казати какве утјехе и ако би хтио. Он то очекује, гледајући у једног по једног својим зажареним очима, које су пуне гњева, пуне мржње и освете.

– Људи, браћо и дјецо моја драга, говори једнако, море ли то бити да ‘наки момак умре, који је био ‘нако здрав и јаки, кад је отиш’о!?!...

Онда састави своје мршаве руке око гњата, а глава му клону на онај крш од костију.

Тако шути, шути. Дуго шути и мучи се сам собом. Хиљаду рана тај човјек има на свом срцу. Али, двије су које не зарастају лако.

Прије неколике године разбио му је вак-мајстор Френцл гусле. Гуслио Марко о старим јунацима, гуслио и пјев’о, како Краљевићу Марко сијече зулумћаре. Гуслио и пјев’о о силноме Богуну и Гугуну, који друговаху са крстатим орлима по стећој шуми онуда, куд се сада Приједор простире. Богун је прескакао на коцу Берек што просијеца Приједор а Гугун је, веле, од силовитости пуцао на сунце!... Гуслио о Пецији, о Гарачи и друговима...

– То се не смије! То је забрањено! – издречио се Френцл на њега, и отргао му гусле из руку, па разбио о довратак! Марко јекну за гуслама ко рањеник.

– Што то учини, господине, да од Бога нађеш! Исјекосте нам јавор, па сад нам и гусле разбијате! О браћо моја, окреће се Марко људима, што се ово Швабо гусала боји!?!...

А кад је вак-мајстор мало поодмако од њега, он погледа у оно разлупано комађе, шкргутну зубима машући главом:

– Сијеците! Разбијате! Ако Марку Бог даде среће и здравља,

издјељаће њих Марко макар од тикве. Тиква је лагана, али ће неком бити тежа од олова...

То му је била ето једна рада, а друга онај прољетошњи глас о Јовиној смрти.

Па сад ето какви изгледа. Људи се купе око њега и слушају с болом његове вапаје.

Он онда одмотава оно клупче од костију; смота се као да се од колере отима; тури главу у сламу, па јеца, јеца ко дијете.

Тако чешће пута.

То вече се промијенио. Не плаче. Не јауче. Само уздише и шкрипи зубима. Глава му дошла права мртвачка лобања. Једино по очима се познаје да има још живота у њој. Глас промукао и претворио се у ситне пиштаљке. Он тако лежи на голој слами. Нешто сам себи говори и одговара. Нико се не осврће на то.

Жена сједи покрај њега на истом простирачу. Увезала главу неким исцијепаним пешкиром; види се да је љуто глава боли, јер су јој поискакале жиле на челу, а очи надуване од плача.

Изгледа као да она то све крије. Одбочила се лактом лијево руке о кољено и подбочила увезану главу, а десном држи мали, ситан угарчић и прља њим по угљевљу. Очи јој једнако упрте у ватру.

Више ње, уз огњиште, стоји син јој Лазо, скрстио руке на трбух, па и он гледи у ватру. Лице му преплануло од сунца, па постало мрко, а тако исто и коса од кестењасте боје дошла жута.

Нико ништа од њих двога не говори.

Ватра је пуцкала и пламен с часа на час у мраку освијетли њихова забринута, исцијеђена лица.

Жена подиже главу.

– Лазо, донеси још грања, потмиљиће нам се ватра, рече она слабиром гласом.

Дјечак отпусти руке, прекорачи преко огњишта и изиђе напоље по грање.

Мати погледа за њим, па јој се тако поглед укочи. Живци око очију почеше најприје играти, а затим се читав израз лица стаде мијењати. Ноздрве се мирише и стезаше. Напољу се чуло снажно кршење огранака. Њој се помолише двије сузе као двије капље росе. Она их утра брзо рукавом. Али се иза оних појавише опет

друге... треће... и жена убрза утирањем. Док се Лазо повратио с наломљеним грањем, мати је била у истом положају као и прије.

Иза њезиних се леђа у слами чуло Марково испрекидано гунђање.

– Нека сијеку јавор... нека разбијају гусле... нека, нека; направиће Марко, ако му Бог да среће и здравља, гусле од тикве, па ће јечати као небески громови... оће... оће, нарашће Марку гусле из земље ако Швабо исијече јавор... О Боже! Боже!... ти нама буди у помоћи...

Грање јаче запуца, густ дим се поче мотати по кућици. Жена смота главу земљи од дима. Марко је и даље нешто говорио, што се није разумјело. Спомињао је њиве, оранице, непрегрнуте кукурузе, откосе, кишу, жетву, а – затим јечао... јечао болно... Жена је једнако утирала сузе – од дима. А Лазо је опет стајао више ње.

Тако су њих обоје шутили, дуго шутили као да спавају... уједном се зачу иза њихових леђа на простирачу пригушено јецање. Мати се само мало обазрије, па опет као да није ништа ни било. Зна она да то њезина Боја сања... То дијете, откако добише глас о Јовиној смрти, никад мирно не спава. Лазо сјутра одлази. Кућа сад остаје на – њезином врату. Тако се бар њој чинило. Та силна брига убија је сваког дана, па дијете од десетак година изгледало је као поплашено.

Боја издиже главу из сламе; скочи и бесвјесно корачи преко Марка, па сједе уз матер и загледа се дуго, дуго у Лазу... Косица јој сва уљилчена, неишчешљана. По њој су висиле сламке...

– Што не спаваш, кућо моја, рече јој мати њежно, пригрливши је уза се. Шта си сањала?

Дијете је дрктало и не смјеше причати ону страшну буру и оргију, која јој се на сну приказала...

Сања она, а притиснуо некакав црн, смрдљив облак сву земљу, а из тог облака сикћу змије и прождиру свијет!... Ох како су гњусне те змије! Како је гњусна и отровна утроба њихова! Пакао је цвијеће земаљско, а отров је нектар из цвијећа... какве су оне...

Она је угледала покојног Јову и полетила за њим да га одбрани и закрили од тих гњусних змија... Глас је издао а ноге малаксале... Јове нестане... Из тог густог, смрдљивог облака подиже се његов

лик на голубијим крилима... Високо... високо, па се онда поче лагано спуштати према њима, све ниже, ниже... Пружио им обје руке, а она и Лазо леђаху према њему, уздигнутих руку. Али, онај облак замота Лазу а она оста сама. Зато је вриснула и – пробудила се... Зато тако дуго гледа сад у Лазу. Не вјерује својим очима. Онда се мало поиздиже из мајчиног загрљаја, па поче сјаркати угарке. Опет је завладала мала тишина. Чинило се да Лазо и мати спавају... Боја се стаде сама са собом разговарати.

– Морам, вели она брижно, сјутра чим сване отићи куму Стојану и молити га да нам дође помоћи, да окопамо оне курузе на гају... Рећи ћу му: Лазо је отишао. Да, а он ће рећи: “Па ко ће ми вратити те копаче, кад је Лазо отишо?” – “Вратићу ја; ко ће други!” Могу ја копати, немој мислити да не могу... Зоб се ено већ круни на кућерини... Требало би и њу пожети. Ко ће? О Боже мој!... Морам ићи Станковићима, да дођу, ако ћедну... И хаћа је иш’о њима, па нека сад и они дођу... Ако не дођу?! Ух, шта ће се, ако не дођу? Бег ће тужити, заувано; рећи ће: “Плаћајте жито што је пропало, или селите с кућишта!” О мајко божија!... Да само мајка може – лако би. Али ето...

Мајци су се свијетљеле очи од суза. И Лази се ражали па изађе на двор...

Орози у селу огласише – поноћ.

– Нека Швабо сијече јавор... нека разбија гусле, никнуће Марку гусле из земље... оће... оће... гунђао је Марко у слами једнако.

– А ако не дође ни кум Стојан – копаћу сама... могу ја окопати... Је ли, мајко, да могу?... Како сам оно пријем са Лазом копала... Копам... копам... само су ме руке бољеле. Еј! боле руке, боле леђа... боле и мене и Лазу... али се копати мора... јер ће бег рећи: селите с кућишта кад не можете радити... Оћераће нас ко и Згоњање, па ће доћи други... Еј Боже, Боже! Шта ће се?!...

Лазо је ходао дуго по дворишту подбоченим рукама о кукове. Погледао је чешће у небо, као да се са оним божијим свјетлилама нешто разговара. Онда се окренуо истоку угледавши четврту полутину крњавог мјесеца, који се помаљао иза горе и, уздахну дубоко. Како та божија свјетлила блаже смрвљену човјечију душу. Земља не даје ничему лијека... На њој је само биједа и

невоља... А људи? Једнако нешто чекају. Шта чекају? Ланци су им се упили у месо и пожлеђују ране. Крв, исплавилa, обледенила се. То је све сам ђаво укочио. Људи, ти меки, побожни људи, постају робови ђавољи. Не од силе, већ од своје воље и доброте, па чекају – чекају васкрсења...

– Ох! како је то милостиво небо блажи. Уздисао је једнако Лако, држећи укочену главу према небу. Његове су се мисли расипале као ситна прољетна киша при олуји. Онда се однекуд уједанпут појави у њему нека невидљива сила и мржња. Ломио је руке и ударао силно ногама у земљу. Затим зграбио неколико прUTOва, што су лежали поред плота и поче силно да бије по земљи. Прут се за прутом кидао, а он – не престајаше ударањем.

Звиждање прUTOва кроз ноћни хладни ваздух и мукло земљино одјекивање, разлијегало се под небом... Мати изађе из куће.

– Лазо, синко, рече она болним гласом, шта то радиш?

– Ево шта радим! одговори он промукло шкрипећи зубима.

– Немој, синко, заклињем те истинитим Богом, није земља крива.

– Јест! јекну он и удараше непрестано.

Пруће се изламало. Лазо је уморан дрхтао пун срцбе. Онда се, као сломљен од умора, ослони на кућни сјек. Мати пријеђе преко дворишта и уђе у малу, посрнулу зградицу, па паде по простирачу.

Зора је почела осијецати. Орози су будили неодморене сељане.

Лазо се одшуља у кућу. Покупи нешто прњица и узео опанке, па завеза све у један свежањ и метну под пазухо.

Мала Боја је једнако сједила код потмиљене ватре.

Кад угледа Лазу гдје се спрема, скочи за њим.

Лазо се поврати да пољуби оца у руку. Марко издиже главу и јекну:

– Нећеш ићи, каже, а ухватио га својим мршавим рукама, као клијештима.

– Нећеш... нећеш! Лазо се тешко отргну; сузе му ударише, па пође на врата. Кад је био на дворишту обазрије се око себе и присјети да је мати у зградици.

– Мајко, ја идем... викну дрхтавим гласом.
Мати отвори врата од зградице и загрну се:
– Стани дијете!... и – пресумити се преко прага.
Марко се уватио за довратак од кућних врата па се и он сроза
и зајаука:
– Хранитељу наш!...
Низ окомиту страну чуо се одјек мушких босих ногу...

Отаџбина, 1907.

Богдан Р. Милановић „Крајишник“

(Лика, у избјеглиштву, 1877 – Улцињ, Црна Гора, 1902)

Пјесник и родољуб, публициста, културни радник, сакупљач народних умотворина, писац биографија „српских народних прегалаца“; покренуо и уређивао годишњак *Српски магазин* (1896-1897). Пјесме је објављивао у *Босанској вили*, *Дабробосанском источнику*, *Бранковом колу*, *Зори*, *Глацу Црногорца*, али и у многим другим листовима. Прва књига његове поезије, *Први цвјетак*, изашла је у Кикинди 1895. године, а друга књига, *Крајишкиње*, појавила се у Загребу 1899. године (и из ње преузимамо пјесме које слиједе).

Под оковом...

Под оковом тешким, сред ланаца љутих
Савладане снаге, моја мис'о блуди
Изнад васионе, у слободном зраку,
Гдје не има пакла, ни гр'јешника худи.

С поносним презрењем са висине свете
Ја погледам форум и Пилате своје,
А срце им збори поносно и смјело:
Да срушене н'јесу још идеје моје...

И у томе часу заборавим тугу
Што ми срце младо непрестано мори,
Очеличим мис'о, очеличим снагу
За идеју Српства да с' и даље бори.

Једнокрвној браћи

Једна мис'о, једне жеље,
Једно име, име славно,
Красише нас подједнако
Још у оно доба давно;

Ал' дођоше црне чете
Из туђине непознате,
И сковаше тежак ланац,
Сложну браћу да разбрате;

Да удаље брату брата,
Да заваде с оцем сина
... И тако је прохујало
Много дана и година.

Али, ево, свиће зора,
Љепша зора – љепше јаве:
И браћа се опет *грле*
Над споменом старе славе...

О, па здраво, дична браћо
Српске крви, српског јата!
Сретна била ова јаво,
Што поврати брату брата!...

Уз пехар

Преда мном је пунан пехар
Далматинца рујна,
Поред мене крчмарица
Млађана и бујна.

Раним јутром, б'јелим даном,
По вечерњем хладу –
Пијем вино из пехара,
Грлим мому младу.

Слатко винце младе груди
Развија и шири,
А с њедара младе моме
Рајко цв'јеће мири.

Опаја ме рујно вино,
Па ме санак стеже,
А о врату, а о врату
Све ме нешто веже...

Грли, љуби у заносу
Крчмарица Мара,
А све чешће понестаје
Вина из пехара.

Дан пролази, поноћ ближи,
И зорица руди,
На буњишту пјет'о поје
И сунашце буди;

А ја грлим пехар пуни
Руменике рујне –
Уз пољупце крчмарице
Млађане и бујне.

Пред прољеће

Пахуљице шњежне убрзале летом,
К'о побожан народ у црквицу свету,
И досадно киша ромиња и сипи,
Цјелујући лице поникнулом цв'јету.

Са широких стреха капљице се роне,
Пршћући до прага трошне колибице,
А на прагу старац, сједина га краси,
Жалостиво гледа природи у лице;

У даљину даљну његов поглед блуди
Оживљујућ' с нова успомене давне,
А са мрачног чела боре му се клоне,
Као тамна ноћца испред зоре сјајне...

Гледа старац тако... Ал' природа тужи –
И његов се поглед опет с нова мрачи,
И суморно гледа пут небесног виса,
Како ли се опет тмури и облаци...

У киши

Небеса се мраче; а са тавног свода,
Као пусти вали са широког мора,
Силовито киша обара се доље
И зал'јева стазе преко густих гора.

По клизавом путу тоциља се пастир,
У збијеном крду пред њим стадо каса,
Поред њега псето, озебло и мокро,
Поклопило уши и напријед стаса.

Невесело ђути сва природа муком,
Као тешки санак да у души снови,
И дрвеће плаче... сузе му се роне,
... Над суморним листом суморније бива...

На мајчину гробу

На гробу сам твоје; у сузама, свео,
Душа ми у мору горких јада тоне –
Та и ком бих прије да испричам јаде,
Бескрајне и тешке, што ме, мајко, гоне?

Са суморних мисли, што ме теби воде,
Из очију мутних сузе ми се роне,
Чисте као роса, што у бујној снази
На цв'јетићу шарном издише и тоне.

Живота су мога огорчани дани,
Усахнуо извор радости и среће –

У свијетлом храму Пријатељства чедног
Кандило се гаси и трну се св'јеће...

Изумиру гласи Искрености рајске,
Као одјек звона кроз тишину свету,
Изнурена Љубав прегажена Срамом
Одбјегла је на в'јек са очију св'јету.

По стази живота у тријумфу шећу
Притворство и Злоба, у од'јелу сјајном,
Људство им се клања, и у пратњу креће
Отровано Гр'јехом и Мржњом бескрајном.

По њивама плодним људскијех срдаца,
Гдје је пало сјеме Божијега сина,
Лаж, Невјерство, Пакост, Превара и Злоба
Ископаше клицу Љубави, Врлина.

У безвјерју гнусном милиони живе,
Поштујући дјела нечиста и тамна,
Карактери њени сломљене су шајке,
Што их жељно грли Пак'о и Блуд срамна.

Обешчашћен понос невиности л'јепе
Помрачава дражи среће и живота,
Неувеле в'јенце Раскошу и Блуду
Плету тавне сјенке пакленог скота.

Над споменом давним Поштења и Части
Демону се дижу паклени олтари
Окађени кадом Клевете и Лажи,
Да у њима служе адски измећари...

Живота су мога огорчани дани,
Усахнуо извор радости и среће –
У свијетлом храму Пријатељства чедног
Кандило се гаси и трну се св'јеће...

Алекса Шантић

(Мостар, 1868 – 1924)

Пјесник, преводилац, преводилац, приповједач, драмски писац, уредник књижевних листова, композитор, хоровађа; после је школовања у Љубљани и Трсту враћа се у Мостар и постаје један од најактивнијих културних дјелатника: оснива пјевачко и културно друштво *Гусле*, покреће и уређује књижевни часопис *Зору*, окупља у Мостару скоро све српске књижевнике, из свих крајева. О њему, као и о Дучићу, Ћоровићу и Кочићу, у овом прегледу не треба посебно говорити – они су својим дјелима и својим културним прегнућима постали класици цјелокупне српске књижевности.

Што те нема?

Кад на младо пољско цв'јеће
Бисер ниже поноћ н'јема,
Кроз груди ми жеља л'јеће:
“Што те нема, што те нема?”...

Кад ми санак покој даде
И душа се миру спрема,
Кроз срце се гласак краде:
“Што те нема, што те нема?”...

Ведри исток кад заруди
У трепету од алама,
И тад душа пјесму буди:
“Што те нема, што те нема?”...

И у часу бујне среће
И кад туга уздах спрема,
Моја љубав пјесму креће:
“Што те нема, што те нема?”...

Женски свет, Београд, 1896.

Бадња вече

Вечери света! Хоћу ли те и ја
Славити пјесмом радости и среће?
У моме оку, ево, суза сија,
И моје ране постају све веће.

Твој златни поход и убогу годи
И види Бога у часима овим;
Нада мном само мрак студени броди,
И душу бије немирима новим.

У пустој соби сам, к'о сјенка бона,
У себи слушам глас погребних звона
И стискам срце јадно и кукавно.

Вечери света, дођи! Тихо, тише!
Јер овдје нико не чека те више –
Сви моји мили заспали су давно.

Бранково коло, 1904.

Прољеће

Немој, драга, ноћас да те сан обхрва
И да склопиш очи на душеку меком!
Када мјесец сине над нашом ријеком
И са неба пане тиха роса прва:

Прољеће ће доћи, и к'о сребро свуда
Просуће се пјесма топла, уздрхтана;
И пахуље сњежне падаће са грана
У наш бистри поток што баштом кривуда.

Узвиће се Љељо над нашим Мостаром
И сваки ће прозор засути бехаром
Да поздрави срца што љубе и горе.

Зато немој, драга, да те сан обхрва,
Дођи и у башти буди ружа прва
И на моме срцу мириши до зоре!

Дело, 1906.

Слобода

Петру Кочићу

Она ће доћи! Из смрти, из гроба,
Из мука наших васкрснуће небу,
Да збрише сузе остављеног роба,
Што рањен живи о кравом хљебу...

Она ће доћи! Ја видим: кроз таму
Пробија свјетлост божанскога лика,
Тирани гнусни даве се у сраму
Док ланци прште силних мученика.

Она ће доћи, свијетла и чиста
К'о суза мајке, као љубав Христа,
Да сужње води из тамничких врата.

Ах, моја душа већ је ћути близу –
Ја видим њену божанствену ризу
И чујем ропац кравих Пилата...

Босанска вила, 1907.

Музи

Горе нам плачу... Јауци су чести...
Устај и црну одежду обуци;
Свијетли путир понеси у руци
И крепком вјером мој народ причести!

Молитвом топлом гњев Бога укроти
И тражи милост напаћеној груди;
С мученим робљем мученица буди
И с њиме ступај крсту и Голготи.

У поља наша Искарот уђе...
И њиве наше постадоше туђе...
И на нас паде губа и ругоба...

Устај и пођи! Јауци су чести...
Пред тешким часом мој народ причести,
Крвав к'о сунце нек' сине из гроба...

Босанска вила, 1908.

Погреб

Повија се жито. Мирно, у дну села,
Уском старом стазом, што на гробље води,
За убогим одром мала пратња ходи –
Препланула лица и снуждена чела.

Негдје шева пјева при заходном зраку.
И сиједи отац игуман, пун бриге,
Полагано чита из дебеле књиге
Опроштајна слова сиротну тежаку.

И чуј! Земља пада... Врх дрвета руди...
У пољу се чује дозивање људи
И виде се стада мрљава, и сива

Прашина гдје лети... Тихо, у сутону,
Вјетар селом носи елегију бону,
И покривен драчом гроб убоги снови.

Српски књижевни гласник, 1908.

*** * * („Не преспавај вијек“)**

Не преспавај вијек, но походи оне
Што невољно цвиле са сурових пута!

Њих, погледај само, као стоку гоне,
Зар не видиш ране од жељезних кнута?

Је ли ти у души жар велики Христа,
Бије ли ти срце врлошћу Човјека,
Вјерујеш ли Слово гдје Мисао блиста
И у славу Оца тече к'о ријека:

Не одврати лице! Пружи руке своје
Онима у јарму што невољно стоје
И чекају сунца кроз маглу и олуј!

Помози и спаси! Невољу спријечи!
Изгрли, ижљуби! Ране излијечи,
Ил' ридај и плачи и са братом болуј!

Пјесме (IV), Мостар, 1908.

Орлуј, кликћи, орле бели!

Орлуј, кликћи, орле бели,
Светлом сунцу води нас!
У те гледа народ цели,
Орлуј, кликћи, орле бели,
Уз тебе је Бог и Спас!

С мора крви благородне
Свој Србији сину сјај!
Наша поља, њиве плодне,
Реке, горе непроходне,
Памте славни окршај!

Орле бели, прени, сини,
Нове славе дај нам плод!
С Авале се плаве вини,
Ослободи, уједини,
Мило Српство, мили род!

Календар Вардар, за 1912.

Јаков Шантић

(Мостар, 1882 – Мали Лошињ, 1905)

Млађи брат Алексе Шантића објавио је за живота једну збирку поезије, под називом *Пјесме*, 1904. године, а књижевна оставштина штампана му је прво у Бранковом колу (*Из пошљедњих пјесама*, 1905. и 1907), а потом и у збирци *Посмрцад* 1910. године. Осим тога, пјесме је објављивао у *Босанској вили*, *Звезди*, *Делу*, *Срђу* и др. *Сабране пјесме* овог „данас неоправдано заборављеног и запостављеног пјесника мостарског круга“ објављене су у Београду 2005. године (прир. С. Тутњевић)²⁵².

Поздрав

Слушај, вјетар хуји кроз ноћ, пуну тмине;
Он на црном грању, кô сироче, плаче
И у часу пане, негдје, у дубине,
И ја чујем како уздише све јаче.

Еј, колико пута, кô дијете лудо,
Слушао сам њега крај мајчина гроба!?
У срцу ми бјеше суморно и худо –
И ми смо плакали обоје крај гроба!

Он је и сад дошô са њезине хумке;
Ја осјећам мирис кадуљине траве, –
То је душа њена, душа моје мајке; –
Ја осјећам мирис кадуљине траве...

О, вјетре, познанче, хвала на поздраву,
Усред ове ноћи туђинске и хладне!
Хвала на поздраву с гроба моје мајке,
И са тужних брда домовине јадне!...

Париз, 30. VI 1904. (Дело, 1904)

²⁵²Из овог издања преузимамо и овај овај избор пјесама Јакова Шантића.

Пошљедња зима

Под ногама снијег пуцкара и шкрипи, –
Исто и у груд'ма... Свуд бескрајно бијело,

Мртво, без живота, без духа, без наде –
Свуд земља снијега – мртво, голо тијело...

Замрзнута мисл не диже се више,
Спава... С њом и туга и бол с њоме спава.

Да ли, ово, зима и на душу пада,
И је л' ово корак у сан, ноћ без јава?...

Leysin, Швајцарска, 1902. (Бранково коло, 1902)

Одговор

Кад ноћас славуј проспе пјесме своје
Под мирисавим сводовима ноћи,
По брсној шуми и обали танкој,
У драгом миру и тајној самоћи,

И кад о жале и пошљедњи талас,
Бунцајућ', плусне, замукне и заспе,
И са планина, млад и бијел мјесец
Хладну и тужну своју свјетлост распе,

Не чекај, драга! Ја ти нећу доћи
На драго мјесто у баштине густе;
Ја у том часу другу драгу имам:
Све пјесме моје и све боле пусте.

Херцег Нови, 1903. (Нова искра, 1903)

Јутро на Алпима

Јутарња небеса, као суза чиста,
На гробу мајке кад заплаче дијете;
На њима јоште, као парче листа
Разбијеног мраза, бијел мјесец блиста.
И док румен жарка огромне планете
Разбија исток из модрих дубина,
С косматих брда, као стуха чете,
Дремовне сјенке буде се и лете.

Ах, често овдје, сред алпских висина,
У мору сунца, снијега и зрака,
У плавом јутру свечаних тишина,
У мојој души пуној бола, мрака,
Ћутијех божанства истинска и јака.

Ал' ово исто сунце, које сада,
Кô тих, насмијан и забринут дједа,
Широким погледом шестари и гледа
Просторе своје државе и стада,
Ко ли ће гледат? И ову тишину
Ко ли ће духом, кô ја сада, проћи?

...Хоћу л' ја то бити?... Ил' језеро које,
Што бунца кô душа, као пјесме моје?...

Mon Blanc, 1. 8. 1904. (*Бранково коло*, 1904)

Алеје старе

Алеје старе... Свуд тишина гроба...
Коров и трава покрили су стазе...
Овдје у глухо и поноћње доба
Љубави мртве с мјесечином слазе...

Ту древни дворац самује у грању,
Крај њега рибњак пресушен... Без рука
Кипови ћуте у свом умирању
И старо дрвље тужно, без јаука.

О, хајд'мо даље! Хајд'мо, но у тузи!
Нек наше душе буду олтар свему
И тог распадања смисао нијему

Изразимо тихо у божанској сузи!...
Слушај! Самрт 'оди раширених рúка,
И умире дрвље тужно, без јаука...

Тигале (Лошињ Мали), септембра, 1905.

Песма о Хвару

Мирише ваздух пун страсти и бола;
Мирише море! Свуда месечина.
А завалила се сребрена паучина,
Кô млада жена успавана гола.

Шуморе вали! Какве су то речи?
О, ко ће знати! Но, ослушни: јасно
Не чини л' ти се, да ту пати страсно,
Скривено негдје, душа и бол нечи!?

Ил' је то моја животна потреба,
Да у свему ћутим део душе моје
Па у шум морски, мирис мислим то је

Биће што страда, што чезне, што треба!
Чуј опет! Јеца око хриди голи'
А ваздух мирише у страсти и боли.

Српски књижевни гласник, 1905.

Јован Дучић

(Хрупјела, Требиње, 1871 – Гери, Индијана, САД, 1943)

Пјесник, мислилац, путописац, есејиста, историчар културе; по завршетку трговачке и учитељске школе радио као учитељ по БиХ. Као припадник националног и културног покрета Срба у Херцеговини за аустроугарске окупације био је једна од оснивача књижевног часописа *Зора* (1896-1901). Заслуге овог листа, па тако и групе која га је водила и уређивала (Алексе Шантића, Светозара Ђоровића, Јована Дучића и Атанасије Шоле) била је у ширењу књижевности и културе у Херцеговини, у уједињењу Срба свих вјерозакона и из свих штокавских регија, а онда, и нарочито, у подизању естетских захтјева у књижевности и у умјетности уопште. Послије студија у Женеви и у Паризу и завршетка правног факултета Дучић је прешао у дипломатију (Софија, Рим, Атина, Мадрид, Будимпешта, Букурешт...). Његов пјеснички опус, као и његово стваралаштво у цјелини, предмети су бројних интересовања да дана-данашњег; један од највећих наших умјетника сам је успио да редигује цијело своје пјесничко дјело (1929-1932). У току Другог свјетског рата, емигриравши у САД, настаје још неколико пјесничких остварења, од којих овдје доносимо *Босну*, пјесму која излази из оквира времена којег представљамо; управо она, међутим, покреће и неколико крупних питања – о точку историје, о сјећању на прошлост те о визији наше будућности.

У сумраку²⁵³

Одвела ме туга и мисли злослутне
У поље, далеко. Трава пуна росе.
Тужно стоје врбе изнад воде мутне,
Хладни ветри мрсе зелене им косе.

²⁵³Ове пјесме (осим последње) преузимају се из *Јован Дучић – Сабрана дела, Песме* (књига 1), прир. Меша Селимовић, Сарајево, 1969.

На западу негде полумртав блеска
Угашеног дана задњи бледи пламен.
Нема је нада мном ширина небеска,
Мрак засипа шуму, реку, цвет и камен.

Ево једно гробље. Ту леже сељаци,
До суседа сусед, другар до другара;
А док се у своду бришу задњи зраци,
Побожно капела стоји крај њих стара.
И доле у селу задњи огњи згасли –
Ноћ, и ту се спава... А ко сабласт чудна,
Међ гробљем и селом још кривуда стаза,
Сва бела и гола, кратка, вечно будна.

Зора, Мостар, 1900.

Чежња

Небеса су празна; немо вече слази,
Негде у алеји задњи зрачак блиста,
Венус архаичка сама је на стази,
Гола, и сва стидна, без смоквова листа.

Вече ће јој тихо да окупа тело
У мирису руже и у чистој роси;
Месечина мирно да посребри чело,
И поноћно иње да проспе по коси.

Гола, она чека; а поглед, пун жуди,
Вапије у небо, и страда, и моли!
И док стидно око у небеса блуди,
Чежњом дршћу прса и удови голи.

Тако ноћ пролази тихо, једнолико,
Ветар месечином засипа и веје;
Спи небо и земља; и не дозна нико
Ту паганску љубав сред мртве алеје.

Пјесме, Мостар, 1901.

Шума

Сва сунцем шума испуњена,
Мирише зрак од новог меда,
Жути се млади шипраг клена,
У небо први козлац гледа.

Уз стабла журе војске буба,
Жагор се свуда страшно чује
Од кљуна, сврдла, длета, зуба;
Пауци пређу, детлић кљује.

А Недеља у шуми села,
Чека кад први одмор доспе,
Да широм поља брзо проспе
Крвавих булки мора цела.

Забавник, Крф, 1918.

Резигнација

Не прокуни никад то присуство јада,
У вечери глухе, крај мртвог огњишта.
Јер како је празно наше срце, када
Нема у животу да оплаче ништа.

Твој бол беше извор све твоје чистоте;
Он је твоја младост, лепота, и тајна;
Не прокуни тренут који ти све оте:
Само си у патњи постала бескрајна.

И ослобођеној од смрти, без уза
За све око себе – сад нови пут сија:
Кад познамо чари покајничких суза,
Тад постане љубав једна религија.

Зора, Мостар, 1900.²⁵⁴

²⁵⁴У првој верзији ова пјесма била је без наслова: ***

Последња песма

Бол је дао овој љубави горчину,
Лепоту и тајну; мрачна сумња моја:
Сав простор и ужас; коб и очај: њину
Свемоћ; задња суза: неба седам боја.

Нит знаде за вино у купи од злата,
Нити за пољубац у заклетви; сама,
Мучки као злотвор, ушла је на врата,
С ножем, не у руци, већ у зеницама.

Њен је плашт сунчани можда ткиво лажи;
Лаж с тих уста каза реч најдубљу њене
Страшне мистерије: но док удар тражи,
Све цвета под њеном ногом куда крене.

Јер од твог отрова мој сан беше јачи:
Твој сам појас ткао од сунчаних млаза,
И ти си светлила; јер свему куд зрачи
Моје сунце дадне сијање екстаза.

Своју веру нађох у свом сну о вери...
Твој нож не убија него блиста блистом...
Јер ти беше тренут у мојој химери,
Мој сан о доброти и вера о чистом.
1916.

Забавник, Крф, 1918.

Радовиште

Кад цар Кантакузен беше гостом цара,
С кимвала и харфа све музика веја,
С бронзаних треношца мириси из жара,
С млетачких зрцала одсев полилеја.

Златно суђе пуно рибе с Белог мора.
Из Срема фазани, дивљач из Пирина,
Грожђе из Превезе; ред златних амфора
Свих пића из Стона и требињских вина.

С друштвом својим глумац Добросав из Хума
Даде три представе: седам дана шума
Прођоше у гозби светлијој од ишта.

Кад далеко беше гост од Радовишта,
За првом трпезом, сам у своје скупу,
Две му горке сузе падоше у купу.

Забавник, Крф, 1917.

Ave Serbia

Твоје сунце носе сад на заставама,
Ти живиш у бесном поносу синова;
Твоје светло небо понели смо с нама,
И зоре да зраче на путима снова.

Још си уз нас, света мајко, коју муче:
Све су твоје муње у мачева севу,
Све у нашој крви твоје реке хуче,
Сви ветри у нашем осветничком гневу.

Ми смо твоје биће и твоја судбина,
Ударац твог срца у свемиру. Вечна,
Твој је удес писан на челу твог сина,
На мач његов реч ти страшна, неизречна.

Млеко своје дојке нас си отровала,
У болу и слави да будемо први;
Јер су два близанца што си на свет дала —

Мученик и херој, кап сузе и крви.
Ти си знак у небу и светлост у ноћи,
Колевко и гробе, у одећи сунца;
Ти си горки завет страдања и моћи,
Једини пут који води до врхунца.

Ми смо твоје трубе победе, и вали
Твог огњеног мора и сунчаних река:
Ми смо, добра мајко, они што су дали
Свагда капљу крви за кап твога млека.

Зора, календар за 1917. годину, Крф

Херцеговина²⁵⁵

Наши ће им ветри пепео разнети,
Спраћемо са стене погане им стопе:
Заболи смо копље на великој мети,
Сад је пут наш налик на сунчане снопе.

Пашће паучина на мачеве грубе,
А скромно ће рало опет да засветли;
И као што јуриш сад огласе трубе,
Уранке ће мирне да јављају петли.

И поћи ће к слави одмах од почетка
Нов пород све трагом наших легиона,
Блажен, у колевци он чу како претка
Прати у легенду глас победних звона.

Знаће да је само она земља светла
Где никад још није пала суза срама;
Где су деца на мач име оца метла
Што живи у химни и у молитвама.

²⁵⁵Први пут објављена у *Сабраним делима*, Београд, 1929-1932.

Босна²⁵⁶

И ови те, Светла, иду да продаду:
Сви те вођи воде од трга до трга!
Само на пазару твоју цену знаду,
Твоју снагу мере по терету кврга...

О земљо створена за светле мегдане,
Увек си на тезги срамних трговаца;
Сви продају твоје краљеве и бане,
Крв твојих синова и завет отаца.

Дрину, поред исте и бразде и сетве,
Између два плућа у истоме даху –
Две речи из исте молитве и клетве,
Два анђелска крила у истом замаху...

Увек против борца, лупеж од почетка;
Увек у отвору ножи искувани;
И против заставе интрига и сплетка;
Увек од трговца да те херој брани!

Још везаног воде старца Вујадина,
Пеција и Голуб сад су прах и сена.
Петра Мркоњића покрила је тмина:
Светла је легенда на трг изнесена.

У Романији ће Старина Новаче
И Пивљанин Бајо у љутом Дробњаку,
Залуд дохватити за зелене маче:
Подли ће се пазар да сврши у мраку!

А у твојем небу све молитве наше.
О вечна предстражо и слави и плачу!
Чиста Божја капљо из заветне чаше,
Светло наше слово писано на мачу.

²⁵⁶Објављена први пут у листу *Американски Србобран*, Питсбург ПА, САД, 11. јануара 1943. Овдје пренесено из књиге *Културне прилике БиХ* Лазе М. Костића, *нав. издање*, стр. 4.

Светозар Ђоровић

(Мостар, 1875 – 1919)

Писац приповједака, романа и драма; један од протагониста у књижевном и културном животу Мостара и Херцеговине: са А. Шантићем покренуо Зору, „лист за забаву, поуку и књижевност“, у којој се развио као приповједач али и као уредник. Веома активан био је и у пјевачком друштву *Гусле*, а које је осим области културе (развијали су хорску, драмску, рецитаторску и музичку дјелатност) дјеловало и као својеврсни покрет отпора против окупаторског аустроугарског режима, а за припајање БиХ Србији. У Првом свјетском рату био је попут многих других српских интелектуалаца затваран и интерниран у логоре. Његове четири збирке приповједака, *У часовима одмора* (1903-1910), тематизују необични и разнолики свијет који живи и пати ту, поред нас; скривена осјећајност, самилост за људску несрећу, благи хумор, изграђена нарација, прожимање локалног и универзалног, само се неке од особина овог писца.

Уочи свадбе²⁵⁷

У кући се све узрујало, узаврело, ускомешало се. Кроз авлију, кроз собе, кроз ходнике, непрестано иду, промичу, људи, жене, дјеца, гуркају се, спотичу, стјешњавају, гуше се; шуштање свилених димија, клепет нанула и ситно позвеккивање ђердана чудновато се прелијева и стапа са тупим, пригушеним стењањем нечијим, тихим уздисајима и подмуклим, полугласним псовкама, те само оштри, ненадни врисак каква пригњеченог дјетета што за час наруши ту чудну хармонију, док се, напошљетку, и он не смири, утиша и потпуно се не изгуби у оном силном шуштању, стењању и клепетању. И свак, токорсе, изгледа запослен некако, свак као у журби некој, а ипак, – поред свега тога, – готово нико ништа не ради нити припомаже, осим што се непрестано мотља, врти и окреће, сметајући свима и свакоме и љутећи се и псујући уједно, што му ови сметају. Једино понека жена што, увијајући се

²⁵⁷Приповијетка је настала 1906, а објављена је у збирци *У часовима одмора*, IV, Мостар, 1910; овдје се доноси из *Целокупних дела Светозара Ђоровића*, Библиотека српских писаца, књига трећа, Београд (1928-1931), стр. 81-86.

и свакоме се склањајући с пута, пронесе јастук какав, столицу, послужавник са слатким, или покоја дјевојка што склони по неколико чаша, однесе их некуда, хотимично звекећући њима. Нађе се и неки момак, који узме хармонику, растегне је мало и тако привуче пажњу на се; али чим се окупе око њега, чим га опколе и почну молити да настави свирање, он је опет остави, спусти, извади јаглуку из цепа и почне се стирати око уста, извињујући се, изговарајући како никако и не зна свирати, како је почетник, те како би му се сви ругали кад би ма какву пјесму започео. Њему за инат јави се и који од старца и, – хвалећи се како ће он, сиједих коса, на срамоту момцима развеселити друштво, – накашље се и отпочне пјевати, па и он наскоро престане, љутећи се токорсе и псујући што му нико не помаже, што га не прати нико.

Тек кад се почне приближавати вријеме вечери и кад домаћин, гологлав и готово босоног, – у самим чарапама, без кундура, – навали са ракијом и живље почне нудити, као да и читаво друштво почне оживљавати мало, прибирати се. Хвалећи ракију и испијајући, људи се упусте и у причање о њој: почну питати за цијену, за трошкове, ударајући, наравно, са свом жестином на све порезе и намете који се на пиће товаре; затим, говорећи о трошковима, почну се тужити на све порезе и намете уопште, док се, напошљетку, не окове на читаво доба данашње, доба немира, трзавица и борбе за комад хљеба, дубоко уздишући за старим, сретним земанима, када су готово на све стране текли мед и млијeko и кад се, кад год се хтјело, ока меса могла за вижлин куповати. Момци, којима се такви разговори нијесу свиђали, почеше се мијешати са дјевојкама, задиркивати их, пецкати; наскоро међу њима настаде чудно неко комешање, шапат неки, и само се могао чути покоји пригушен врисак, потмуло кикоћање испод руке на устима, и тихи, полугласни пријекори: “их какав си!”... “немој!”... “остави!”... Домаћица, која је, ознојена, задихана и некако поплашена, забринута, пролазила покрај њих, кришом се провлачила, само би их погледала и осмјехнула се мало; затим, хучући и лако се ударајући рукама у прса, вајкала се како јој ништа у реду није и, вајкајући се тако, одлазила у собу, међу жене, и, ломећи руке и пренемажући се,

молила да не загледају, да опросте, да не замјере. Жене, – не бунећи се и не прекидајући разговора што су га прије отпочеле, – токорсе као да се почну чудити њезину вајкању и, готово једногласно, почну истицати, како овакога реда још нигдје нијесу видјеле и, да то потврде, одмах почну кудити друге неке домаћице, – које случајно нијесу биле овдје, – напомињући како су биле сметене и неумјешне, те су им станови више сличили појатама неголи кућама, домовима људским. Утјешена мало и умирена, домаћица је одмах одлазила у кухињу – одакле се мирис пржених јела разлијевао по читавој кући – завиривала тамо и питала: треба ли још чега: масла, или јаја, или шећера. Кухарице, ашчије, – које су за ову прилику нарочито доведене из комшилука и непрестано биле незадовољне, – ознојене и зајапурене, са обнаженим рукама низ које се циједила вода, окренуле би се према њој, потужиле се на дим и на слуге, и опет настављале рад, не слушајући је и не гледајући више. Једино кад би који од слуга, дражећи их и ругајући се, показао им боцу са ракијом, застајале би, погледале се и тихо, полугласно почеле се сашаптавати и проклињати.

И док је све у кући жагорило, шумило, комешало се, дотле је она, удавача, сама, са својом јараницом Софијом, сједила у својој соби, на уском, тијесном миндерлуку, са опуштеним рукама на кољенима, и замишљена, тужна, забринута гледала, кроз широм отворени прозор, у ноћ, у помрчину, и ћутала непрестано, само ћутала. Меко праскање малог кандила пред старом, мрком иконом некаквом, једино је нарушавало тишину у соби овој, а блиједа му свјетлост расипала се унаоколо, мутно освјетљујући полусвели босиок око иконоса, крајак једне мараме што је висила на зиду и двије увеле дуње, о канапу објешене, испод таванице. Из мрака, искрај врата, свијетлила се чудно, као два дуката, два велика ока старог, угојеног мачка, који се довукао однекуда и као да се и сам чудио: зашто је баш у овој соби све мирно и зашто се само овдје шути?

– Шта ти је?... Што си невесела?... – једва, у неко доба, усуди се Софија да јој се примакне и да запита, обавијајући је руком око паса и наслањајући јој своју чупаву главу на меко, обло раме. – Вазда се радовала овом дану, а сад...

– Сад ми тешко – тихо прошапта удавача. – Мучно...
– Тешко ти?... Рашта?... Зар не волиш више, шта ли?...

Удавача се осмјехну.

– Волим ли?... Што питаш?... Знаш....

– Па баш ти се и чудим, кад знам све – осијече Софија, ударивши је прстом по носу и улагујући се. – Баш зато?... Ашиковала с њим толико, три године желила, очекивала овај дан, па...

– Чим жеља престане бит' жеља, чим мину чежња и туга што су с њом сvezане, онда... онда, чини ми се, ни сласти нема више – одговори удавача јаче и подиже главу. – И сад... сад ме страх – додаде. – Чудан страх...

– Страх?... Од чега?...

– Од њега... Од себе саме...

И подиже се са миндерлука и пође према прозору.

– Не знам ти рећи рашта, – почне живље, прислањајући се уза зид и играјући се бошчом – ама... од јуче не могу да се отресем овог страха и бриге ове... Ето, нехотице ми пане на памет и запитам се: шта ме тамо чека?... Шта?... Хоће ли он бити вазда онако добар, хоћу ли му бити вазда овако драга, хоће ли бити среће, или... Шта ме чека?... Шта?...

– Баш си луда! – прекори је Софија благо, чудећи јој се. – Ко још и о томе мисли!...

– Волила бих да не мислим ни ја, волила бих да се отресем, ама...

Неко у ходнику подврисну из гласа и чаша некаква прште, разби се у комаде. Буран смијех одјекну кроз читаву кућу и стакла на прозорима као да се затресосе... Међу дјевојкама опет као да настаде пригушено цикање и опет се помало чули они малопрашњи пријекори: “Их какав си!... Остави, болан!”...

– Не могу се отрести таквих мисли – узбуђено настави удавача и извијајући се заломи прстима. – Све... све ми се чини к'о да сад газим у ноћ, у маглу, па... па не знам или ће ми се расванути или... ух... ух... Боже сачувај!...

– Прибери се... Шта ти је?...

– Ништа... Ништа ми није... Ух!... ко зна... ко зна треба ли да ми се опјева свадба или... или ме треба оплакати... Ко зна!...

На авлији изненада наста граја, вика, галама... Зашушташе димије, заклепеташе нануле, зазвецкаше ђердани... Поче се хватати коло... И одмах након тога разли се силна, јака пјесма дјевојачка и проби се, изви кроз ноћ, кроз помрчину:

Златни топи на град ударише,
Нашој Ани прстен поставише,
Наша Ано, је л' ти жао мајке?

И док је пјесма звонила и одјекивала по читаву комшилuku, удавача, узбуђена и узрујана, брзо притрча Софији, грчевито је обргли око врата и, сакривајући јој главу на прса и стежући све јаче, нагло удари у плач, у силан, хистеричан, неуздржљив плач.

Махмут-бег²⁵⁸

Откако Швабо улезе у Босну, нико више никада видио није Махмут-бега у чаршији. Затворио се човјек у кућу, међу чељад своју, и отуда никако није излазио, ни повиривао чак. Није хтио својим очима да види ни Швабу, ни жену му, ни дијете, ни швапског војника, ни чиновника каквог. Ако је музика засвирала, сакривао се у најдубље собе, гурио се, бјежао, зачепљујући уши рукама и сакривајући главу међу јастуке, да је не чује; ако је затрубила труба, он је падао на ћилим, чудновато стењао и, стискајући шаке и искривљујући лице, почео грдити чељад из свега гласа, што је могао јаче, само да заглуши свирање њезино, да је надвече. Ни пријатељи, ни сродници, ни нико живи није га могао натјерати да се окани тога, да се помири са судбином, и да ради као што и други раде... Не!... Он је пуштао да му вересија пропада, гине, не хтијући да иде по суду и тужака; пуштао је да му кметови, један по један, готово преотимљу земљу и грабе је; пуштао да му и дућани у чаршији остају непоправљени, искрхани, да му се кираџије селе из њих, само да се не одрече своје намјере: да се не *нокори* Шваби и да не изађе... Ако му је ко дошао да сам плати, примао је смјешкајући се и тврдећи како још има поштена свијета и како правда још није потпуно истјерана из

²⁵⁸Приповијетка *Махмут-бег* прво је била објављена у *Босанској вили* (1911), потом у збирци *Комшије (приче)*, Сарајево, 1912, а овдје се прештампава из *Целокупних дела Светозара Ђоровића*, нав. издање, књига пета, стр. 405-414.

земље ове; није ли дошао нико, он је ћутао и заборављао, тјешећи се да ће му се то платити на оном свијету, гдје се по Божјим законима суди.

А драго му било, ако му ко дође... Водио га је одмах у собу, нудио кахвом и духаном, и пажљиво распитивао за све: шта се ради, шта се говори, како се живи у чаршији... Сваки догађај, свака ситница интересовала га. Хтио је сазнати: и је ли ко болестан, и ко је умро, је ли се ко потукао на чаршији, гради ли ко нову кућу или поправља стару... О свему је распитивао подробно, на технане, застајкујући мало и као домишљајући се... Одговоре је слушао оборене главе, чупкајући браду и стављајући примједбе разне, смијући се, љутећи, пријетећи – како кад. Према одговорима и чашћавао је госте. За радосну вијест пила се медовина и пушио мириснији духан, а за ружан глас гост се морао задовољити и са кахвом без шећера и са мршавим, танким цигаром...

Криво му је било, ако на два, на три дана нико дошао није да га посјети и да га види. Одмах је постајао немиран, невесео; мрштио се, гунђао, псовао и одмах поручивао по старе јаране. Сазивао је често и сијела, велика, необична сијела, готово тефериче... Окупивши све у кући, као да би се подмладио мало, разведрио се некако... У њихову друштву и распричао би се мимо обично и разговарао, желећи да само он прича, само њега да слушају. Међу њима, само међу њима, волио је причати о прошлом *срећном* добу, о младости својој и њиховој, опомињати их на разне пријатне догађаје и крупне и ситне, од којих су већину још давно позаборављали и изгубили рачун о њима. Волио је причати и којекакве тобожње доживљаје, своје или туђе, на чудан један начин, као кад се причају народне приче или оне из *Хиљаду и једне ноћи*. Од каква незнатна догађаја он је, остајући усамљен, на беспослици стварао читаве бајке, дуге, отегнуте, бескрајне бајке, које је кашње вјешто удешавао, прекрајао, измјењивао. Доцније је са необичном насладом све то препричавао друговима, казивао им, и тешко томе ко би се усудио да га и прекине, а камоли да посумња у причу и да не повјерује!... Јарани су то добро знали и пуштали га, повлађујући му каткада као ћудљиву болеснику. Сви су га вољели и зато му све и опраштали... Штавише, изгледало је понекада да и они сами

вјерују у његове приче, нарочито кад би се запио, успалио, па почео прорицати шта ће све бити у будућности и како ће се све преврнути и преокренути.

У своја пророчанства вјеровао је чврсто, слијепо, фанатички. Одлучно је тврдио како неће проћи дуго времена док се на земљи појави нови султан један, каква још на свијету никада било није, нити ће када бити и пред киме ће задрхтати све земље и сви народи на свијету. Његова црвена чизма биће ђуприја читавој војсци његовој, преко свију мора и провалија, а златна перјаница заиграваће му кроз облаке и разгонити их, да никада више не заклоне нити осјенче полумјесеца, који ће увијек остати јасан и свијетао, како никада прије био није. У његовој руци најприје ће се развити барјак пророков и залепршаће се тако, да ће се подигнути силан и страшан вихор, пред којим ће сви људи, мали и велики, ничице попадати, а вјерне из свијех крајева свијета донијеће на крилима својим и окупити их око узвишеног заставника, да му се поклоне и да га до гроба служе. И тада ће настати земан бољи неголи је прије био. Земља ће се трести и дрхтати од топота бијесних хатова као што дршће лист на тополиној грани, пјена са њихових уста покриће чаршије и сокаке попут најдебљег снијега, а најцрња ноћ освијетлиће се одсјевом јуначких сабаља и биће видна као дан мајски... Војска силовитога барјактара овладаће тада читавом земљом, од једног јој ћошка до другог, и благо ће бити сваком ономе који је знао у данашњим данима очувати се и не покорити Шваби, којег је сам ђаво из свога шупљег зуба избацио на свијет, да искуша вјерне и да види: хоће ли и на муци остати јунаци и прави, чисти, шљедбеници пророкови.

Други дан, након сваког сијела, Махмут-бег је био некако веселији, мирнији, задовољнији. Било му некако лакше на души, угодније, што је могао испричати све што га тиштало неколико дана, што се управо *растеретио* мало. Челад га се тада готово нијесу ни бојала и свако је могло радити шта хоће, не надајући се ни најмањем пријекору нити казни каквој. Ханума, ако јој је што требало, најлакше је тада могла измамити од њега. Ма шта заискала, знала је да је неће одбити. А дјеца су сигурно знала да ће се тога дана најести и шећерлема и урама и да ће добити покоји грош за ашлука.

Кад никога није било да му у походе дође, Махмут-бег је ишао у своју *оџаклију*, да прегледа оружје своје, кога је давно сакрио тамо и за живу главу није хтио предати Шваби, као што су други предали. Узео би најприје своје мале, мрке, срмом оковане пушке, очистио их пажљиво рутавим крајем тешког, дебелог ћурка и обје лагано задјенуо за широки, реснати појас, милујући их неко вријеме по кривим, дугуљастим главама, као што се милују дјеца, мјезимци. Поред њих задјенуо би и нож, велики, тешки, дебели нож, чији је балчак причвршћен био за ножнице златним, јаким гајтаном, а двије свилене ките, пришивене за гајтан, куцкале га по појасу и расипале се по ресама његовим. Најпошље, сврх свега припасао би и сабљу, окићену, свијетлу димискију, пошто је прије тога неколико пута прислањао уз прозор и, скрштених рука, издаљега задивљено, са чудним осмијехом на лицу посматрао. Огрнут ћурком и наоружан као некад застао би напред себе, раскорачио се нашироко, па некако гордо, поносито, изазивачки почео гледати око себе, као да у том часу стоји пред големом, непрегледном гомилом свијета, која урличе од заноса, диви се, клања, слави га и обожава, као што га је и прије славилa и обожавала.

– Хусо! – викнуо би тад из свега гласа, снажно ударајући ногом о ћилим, само да би му сабља што јаче позвекнула и ките се што јаче затресале. – Хусо, долази!...

Понизно, покорно, као псето које се након казне умиљава, улегао би Хусо, субаша, у собу и, држећи обје руке на појасу, дубоко се поклонио, додирнувши готово турбаном до тала.

– Хусо, је ли коњ намирен? – питао је бег хладно, одсјечно, правећи се миран и озбиљан, а брада му лахко подрхтава и јабучица под грлом шета гори-доли. – Је ли готов?...

– Хазур је, честити бег.

– И оседлан?

– И оседлан.

– Је ли му колан добро притегнут?

– Не може боље.

– Бисаге уређене?

– Јесу, честити бег.

– Да нијеси што заборавио притврдити у теркију?...

– Ништа.

Читав разговор водио се тихо, одмјерено и некако прикривено, као да се ради на припремању неких великих, крупних и необичних планова, за које нико сазнати не смије, нити се икоме могу повјерити. Хусо је и сада гледао у бега са оним побожним страхопоштовањем, као што је гледао и прије, кад се озбиљно спремао и полазио на војску. Скрушен и скроман, стајао је пред њим као роб какав и одговарајући на питања, све се више клањао и гурио те је у нека доба изгледало, као да ће напошљетку главу међу кољена утурити.

Након разговора, мирно и достојанствено силазио је бег на своју широку авлију, стао поред големог бињекташа камена и, горд и усправљен, хладнокрвно очекивао док му из ахара изведу коња... Тада као да је заборављао на свакога, као да ни о ком није водио рачуна. Нити је гледо матер, ни жену, ни дјецу, – која се, поплашена, окупила око ниских, цвијећем обраслих пенцера и гледала га блесасто, зачуђено, тупо, не знајући или би ударила у плач и дерњаву или у дивљи, грохотан смијех, – нити их питао штогод. Гледао је само у дно авлије и само очекивао.

А кад би опазио свог омиљеног, лаког, виловитог дората, како, окићен и опремљен, са дугом, свиленом гривом, у коју су уплетене ситне, зелене пантљике, излази са Хусом, блажен осмијех прелетио би му преко лица и почео би некако поигравати. Мишићи на образима грчевито су се стезали и растезали, чело се и мрштило и ведрило, а густе бркови мицали се, играли, повијали се.

– Хе, соколе!... Хе јунаце!... Хе благо моје! – тепао је као раздрагано дијете, нестрпљиво пружајући руке према коњу и тапкајући на мјесту. – Хоћемо ли ићи?...

– Не боји се он пута, честити бег – благо одговара Хусо, а и он се усуђује да помало дигне главу и да се осмјехне. – Он једва чека кад ће поћи, кад ће те понити...

И прије него што све договори, пажљиво прихваћа за узенгију, а Махмут-бег лако, као момче какво, обргли коња и баци се на рамена.

– Хе, соколе, хе! – само што весело подвикне и затегне дизгине, а сабља му звекне и фишкеклије, објешене о појасу, јаче заклепећу. И дорат одмах као да се подмлади, одмах се помами некако. Поносито, високо, кицошки подигне главу, фрчући и вриснувши узмахне њоме и, окрећући се у ковитлац лагано, лако почне поигравати, као да је напред поља, на ширини оној, гдје га висока трава шкакљи по

бедрама, а млада, бујна љесковина шиба по врату... Црвене, густе ките на уздама играју му око очију и расипљу се по челу и вилицама; објешени талисмани на прсима звекећу и као огледала одсијевају према сунцу; грива се повија и лепрша мрсећи се и расплећући; из раширених, румених ноздрва бије врела пара, а из уста му, као прецвјетали бехар, расипа се свилена пјена и треперећи пада по авлији... А Махмут-бег га само тапше по врату, тапше и смјешка се, и тек покаткад удари се руком по балчаку сабље, као да би да опипа: је ли му још на мјесту, држи ли му се. Задивљен и занесен Хусо, још једнако погурен и погнут, лагано се измицао у крај, па, прекрштених рука, непрестано гледао бега, а низ старе, смежуране образе теку сузе једна за другом, блистају се на оштрим просиједим длакама, и уздигнута, кукаста рамена дршћу, тресу се као у грозници. Чак и ханума, мала, весела ханума, није могла срцу одољети него се и она одмакла од пенџера да боље види, а дјеца почела грајати и галамити, поскакујући, дречећи из свега гласа и весело тапшући рукама, као на теферичу какву.

– Хусо!... Хусо!... Врата отварај!... – узвикнуо би најпошље Махмут-бег, у необичном заносу, затежући дизгине и боцкајући дората бакрачлијом. – Отварај да се иде!...

– Шта?

– Отварај бре!...

И тек тада Хусо као да би дошао себи, прибрао се мало, па прљавим рукама почео отирати сузе и плашиво се измичући на леђа, муцати.

– А прид вратима... на чаршији... Швабо!...

– Швабо? – пита отегнуто Махмут-бег трљајући очи и као будећи се иза сна. – Швабо?...

И одмах попусти дизгине и окреће коња у страну.

– Јес' ... Швабо је на чаршији – вели тужно.

Затим покуњен, постиђен некако, сјахива с коња и предајући дизгине Хуси дубоко уздахне:

– Још наш барјактар није развио барјака.

Па, полазећи у собу, дрпне Хусу за рукав.

– А о овом... о овом не причај ником ништа – шапне. – Не треба да се зна...

Владимир Гаџиновић

(Качањ, Мека Груда, код Билеће, 1890 – Фрибург,
Швицарска, 1917)

Био је критичар, пјесник, „национални идеалиста“; његов животни пут може се пратити по његовим школовањима и родољубивим заносима: Билећа, Мостар (тајна ђачка друштва), Сарајево (богословија у Рељеву), Врање (комитски курс), Београд (студије књижевности, предавања код Скерлића), Беч, опсада Скадра, Лозана (руски револуционари), Брисел, Париз (дружења са Тином Ујевићем, Лавом Троцким...), САД (са Пером Слијепчевићем сакупља помоћ за фамилије „велеиздајника“ из БиХ), завршетак студија у Фрибургу (из филозофије, о Гијоовој етици) и неразјашњена смрт. Један избор његових радова објављен је у *Споменици Владимиру Гаџиновићу* (Сарајево, 1921), а други у *Огледима и писмима* (Сарајево, 1956).

Млада Босна²⁵⁹

Босна је стара српска земља. По својој психологији, култури, целом животу. Пет векова ропства оставили су дубок утисак на њеној души. Она је примала ударце, била убијана, падала и клецала, увек носећи у себи неку велику веру, неки велики, топли инстинкт. После мука и падања освежавана је својим срцем, опет почињала живети, ћутљива, спора и закопчана. Њена историја посљедњих сто година пуна је пропиања крви, ватре и дима. Док су делови нашег народа у другим крајевима улазили у културу, одбијајући од себе оне многобројне варварске приносе ропства, ми смо били бичевани, остали примитивни, неизрађени и голи.

Када се у нашој земљи рађао нови живот, ми смо били опет гломазни, трони и апатични. Наша душа лебдела је у меланхолији и резигнацији. Босанска трубадурска песма умрла је у нашој земљи, кроз коју сада звоне измешане мелодије туђих далеких раса. Нова култура са новим животом ушла је у наше

²⁵⁹Овај чланак преузима се из књиге *Споменица В. Гаџиновића*, Сарајево, 1921, стр. 32-34 (репринт издање, СПКД Просвјета, Билећа, 2003).

области, заћутала и срушила старо, носећи модерно. Али ми смо, док се све око нас мењало, остали непромењени. За последњих тридесет година врло мало се развио наш друштвени тип. Тај тип пун је мрачних, дубоких трагова ропства, онога што се у далеком времену преживело и препатило. У нашем селу, паланци, школи, на збору, свугде провире тај стари елеменат, свугде веје стара атмосфера. Мислимо, радимо, живимо на ситан начин, увек са малим рачунима и без великих, светлих уверења, која покрећу, прикупљају, гибљу. Наш живот даје тежак утисак студени и апатије. У својим врховима ми смо најчешће само непрерађен, груб материјал, која треба сложити, прикупити, постројити. Доле, у дубинама својим, ми смо примитивни, сурови и варвари. Имамо ознаке младих и непробуђених.

У последњем моменту код нас је настало мало духовно колебање. Време је унело нових струја, створило мешања и одступања од старог. Тамне силуете нових типова лебде пред очима. Живот се грана, мисли се пречишћују, култура на парче улази у нашу земљу. Негде у наше дубине сплазава она патријархална душа (...) Носећи у себи два замућена живота, оба непотпуна и недовршена, ми смо у стању великих духовних криза. Растварање и састављање, рушење и дизање. Једва приметно и магловито код нас се стара нови свет под утисцима европске културе. Али све је неизвесно, нестално, цео покрет врло млад, без јака корена. Треба га удубити, дати му крви, обојити га енергијом.

... Велика дела стају великих мука. Културно пењање код нас, које је отпочело, треба наставити енергијом која лежи неексплоатисана у нама самима. Наша земља пуна је мртвих и непробуђених снага, које треба унети у живот, њима се користити, применити их. Али, такође она је ситни, груби себичњак, неиздигнут и без сунчаних видика, и њен егоизам цео је мрачан, варварски. Буђење наше земље, њен улазак у културу, ослобођење њено из духовног ропства, које се само делимично отпочело, родиће нову душу, која ће се издвојити из садањег хаоса, и која ће бити хумана, топла и далека.

Млади босански покрет за обнову своје земље мора се темељити на дубокој, огромној љубави према народу и великој

творачкој вери у самог себе. Никаква сила не сме ту љубав угасити и никаква невоља ту веру пољуљати. Тако спорим и малим радом извршиће се највећи процес у животу народа, ослобођење његово из тамнице и дизање његово до духовне слободе и моралне независности. Наша мала земља, изломљена и напаћена, ропска и пуна мрака, може једино поћи тим путем. У стању духовних и економских криза, она се пење новом сунцу, носи нову веру и ствара нови живот. Оно што јој се даје само је мали принос њеној обнови, њеном великом Васкрсу који долази...

Календар *Просвјета*, 1911.

Данило Илић (одломак)²⁶⁰

Опет се поврати у Сарајево да тражи средства за продужење школе, опет сва врата пред њим беху затворена. Он се упути на Швајцарску, и са неколико франака изби у Цирих, па у Берн, па у Лозану. Он беше сам са својом смелашћу и вером у своју правду. У Лозани изменисмо неколико пријатељских речи: „Босна се разлеже“ рече „Треба јаким ковача па да се очува ово наше земљице. Али шта да се ради када су руке свезане?“ Земљу Швајцарску прочита са правом видовиташћу, не допутајући да га превари шаренило боја на површини. Прикупи нешто руске и француске литературе о народним и радничким покретима у Европи, и оде у Босну, увек са јаким вољом да ради и ствара животне и револутне центре у својој земљи.

У Сарајеву паде са страшћубујних енергија на превођење Бакуњина, Маркса, Горкога и Андрејева. Свака је недеља дана његова рада убацила у друштвену циркулацију по једну свеску нових превода, које је омладина примала са раширеним грудима и гутала. То беше силна друштвена вегетација, нагло расцветаванье младих духова српских. Енергије пламсаху на све стране и нерви трепераху и дрхтаху пред животом као што трепери и дрхти пролетни ваздух над гором младих и сочних стабала планинских.

²⁶⁰ Споменница В. Гађиновића, нав. издање, стр. 59-60.

Данило Илић прими сарадњу на новом листу „Звону“ гласнику малог, радног народа у Босни. Писа ми неколико карата, које долазаху као весела јака веселе енергије која се бије за мисао дубоку и праведну. Живот је пун љепоте, живот је пун борбе и потреса, радимо, радимо! Али Принцип пресече све српске борбе у Босни. Целу омладину бацише у окове, Данила Илића међу првима. Бише га и кукавички мучише босански господари да призна своје суделовање у великој завери против војводе аустријског. Гвоздене усне Данила Илића ћутаху, непомичне, згрчене, после свих мука и понижења. У процесу сарајевских завереника Данила Илића осудише на смрт на вешталима, а од троје обешених њега обесише последњег. Бечки лист написа о смрти Илићевој ово: „У очи извршења казне нарочито се истицао мирним и стојичким држањем осуђени учитељ Илић“.

Цело се поколење спали на жртвенику српске слободе у Босни. У тешкој и недогледној борби погибе коло младих соколова, опјањено свном правде и братством народа. Може ли појмити бол за њима онај ко није из близа познавао њихова велика срца? Ко није гледао, са радошћу брата, њихов неутрудиви посао, који се, као светла река, разливао по нашим пољима и друмовима? Може ли разумети колико живот опусти после њих, колико сва људска игра на овој тврдој планети изгледа мала и бесплодна иза њихових подвига витешких који поколебаше све континенте на земљи.

И када мислим о судби нашег народа као да видим над наших планинама сенке мученика наше слободе. Изнад дима који се диже од спаљених босанских села сијају дивне очи Јована Житановића, које беху од племенитог метала, наливане далековидне умом, и очи Богдана Жерајића, које беху, и оне, далеко управљене, светле, веселе, трепераве ватре, и очи Данила Илића, топле словенске очи сиротана, које сипају милошту човеку, дрвету и цвету, очи које су патиле, и трпеле ћутљиво и гордо своје голготске муке. И као да питају, племените сенке наших витезова: „А где је српска слобода?“

Отаџбина, Њу Јорк, 1916.

Отаџбина

Зашто је умукнула грмљавина и умрла бурна, бунтовна твоја песма? Где су саливени, стројни цинови, који су силним потезима стварали судбине и васкрсавали из гробова? Бојне и густе армије са превратним поклицима и хучним гибањима где су?

Нашља срца пуцају и наши се мозгови суше пред општим раскидањем твојим. Дивљи, сурови варвари пустоше твоје лепоте, кидајући нерве и кршећи удове сувог, изломљеног и разбијеног тела. На крају мрачних видика још лебди танки стуб светлости и праха – траг скорих ломова и растварања твојих.

Младу, таласасту душу која се пресипала и грчила у огромним напонима живота отровали су алкохолом, а мозак оковали грубим металним звуком. Са висова бола и отмене моралне патње свукли су те на тргове и окићену повели улицама. Отаџбино, тебе продају као проститутку!

Из тамних низина твојих долази мукли и суви крик за васкрсењем, који потреса наше савести и пали наше крви. У твојим болним тишинама ћути један отврдли врисак који ће скрхати сводове који те притискују и врелим, страсним замахом донети узбуркане дане наших цветања и оздрављења. Под срамом који нас обавија и дави, у првим рушењима ми ћемо букнути старом ватром а наша ће срца закуцати великим ослободилачким ритмом.

Тада ће се родити нова српска отаџбина!

Календар *Просвјета*, Сарајево, 1912.

Стари

– великој сени Јована Живановића –

Читам „Горски Вијенац“ па ми се учини да сретох старог Мандушића са џефердаром. Обасја ме неугасиво и вечно пролеће наших кланаца, венаца горских и дугих друмова босанских. У Грмеч планину прође Пеција корака брза и лака, а за њим прискакује танковијаста Гарача лепши од виле нагоркиње. На

дивљем гребену планине стоји стари Вујадин, и дубе сури орле!
погледом бистрим и видовитим пучину ваздушних поља. Доле,
над Херцеговином, чује се јака и циктање Стојанка Стојанових.

Дневни Гласник, Њу-Јорк, 1916.

Утопије

Видиш ли поврх ускипелих ваздушних мора, видиш ли,
Друже – Граните, ону љубичасту прашину снова и идеја, што се
повија и дрхти и поиграва и ври? То је јато наших мисли –
утопија, сиротих, осамљених и далеких сестара, које су одбегле
људска чела што се напунише злостима и пакостима и отровима
подлим. Оне су свој свет у световима безбојним. Лебде као
светлост над нашим мећавама мутним и бурама и облачинама
животним. Ласте изгнанице, што их завитлава и баци дивљи
ветар стварности и случајности крхких, ласте које очекују, горе
у висинама звезданим, пролећа срца човечјих и слатко жуборење
оживелог и пробуђеног ума.

Док наше острво пишти под вихорима и земља стење под
печатима кравим, наша се мисао пружа и расте, Граните, на
утопијама далеким и душа сунча и части и, раздрагана, муца на
њиховој племенитој и милостивој ватри.

Дневни гласник, Њу-Јорк, 28. авг. 1916.

Боривоје Јевтић

(Сарајево, 1894 – 1959)

Писац, критичар, преводацац; прије Првог рата активан у књижевном раду Младе Босне, а послвије рата и студија у Бечу углавном се бави драматуршким пословима, у Београду, Шапцу, Сарајеву. Објављиване су му драме, проза, сјећања, преводи, а поезија му је углавном остала расута по периодици.

Идеје и дјела²⁶¹

Потребан је био балкански рат да нас растрезни, да нас увери у стварну моћ наше снаге. Јер је било у нас једно време кад је духовима завладала свеопшта клонулоост, кад су наше најјаче националне оптимисте гледале мрачно у будућност. Вера у наш општи национални успех била се ућутала и у нашим срцима зацарила се старачка тишина и равнодушност. Ми смо ишли нашим стазама као што се иде на губилиште, мирни и жалосни у својој несрећи, као што је увек после великих неуспеха и тешких пораза. Велик део између нас помирио се са стањем које је настало, и усамљен, кратак крик једног човека, који је осећао за нас многе, изгубио се у свеопштој пометености. Ми нисмо имали снаге да гласно и стварно кажемо да је крик једног између нас био крик нас многих, чије су ране крвариле и чији су национални снови лежали у прабини смрвљени и уништени. Нас је било оставило свако морално осећање дужности коју је само *један* испунио, и није никакво чудо што су се у најодсуднијем моменту одрекли нашег друга и они који су дубоко у срцу осећали с њиме и схватили важност његове жртве. Ваљало је пригнути главе, говорити против себе и свог уверења, остати и даље понижен и увређен. Па, ипак, зар смо смели изгубити веру у велику снагу нашег народа, зар смо могли бити толико луди да верујемо да један народ, кога није ништа сломило, који је покрај свих недаћа и посртања остао жив и горд, може клонути

²⁶¹Овај текст прештампава се из књиге *Књижевност Младе Босне II* Предрага Палавестре, нав. издање, стр. 16-19.

после свог првог неуспеха, клонути и пасти у тврди вечити сан?

Ах! Каква је тишина била у нашим срцима и колико је било жалости у нашем снисхођењу према оним који су за нас имали увек бич и тамницу! Зар смо се могли преплашити оног за један тренутак што нас је вековима пратило и што, уза све, није могло у нама угушити наш национални понос?

Али такве су биле прилике, и што се пре није могло догодити, догодило се у време кад је разум био далеко од нас и кад је наша вера јењала! Ћутало се и трпело. Тукли су нас и ми смо ћутали. Имали су за нас најпогрдније, најсрамотније што може рећи господар робовима. И они, који су дошли да се хране нашим хлебом и уживају плодове које смо ми стекли крвљу својом и знојем својим, нису се удостојили да се на нас сажале и осмехну презирним осмехом надмоћнога! Ни једним презирним осмехом!

Идеје које смо тада имали нису могле да sazру. Ми, несвршени људи, како би рекао Тургеев, нисмо носили у себи веру увек. Почињали смо и суштајали. И то од нас није било ни чудо. Васпитани у једној млакој безбојној средини, раздвојени личним мржњама, раздвојени национално, осећали смо се туђе према нама самима. Наши очеви били су капитулирали и на њихово оружје попадала је рђа, њихова срца затрпала срамота. И што би некога мучило, њима је чинило задовољство што могу *голо* живети, не желећи ништа и чинећи све што се од њих захтева.

То је било најбедније време у историји нашег робовања и кад оно не би било трагично по нас по својим последицама, могао би страх, који је био основна, битна карактеристика тог времена, бити тако комичан.

Затим, кратко време после усамљеног отменог крика нашег незаборављеног друга, у нама се почео да буди наш расни атавизам и нашим венама потекла је нервозно крв наших дедова. Но, нас нових који смо долазили, било је тако мало. Наше идеје нису пратила дела и схватљиво је да су наше речи сматране за буновна грцања мале деце. Ми ни сами нисмо прилазили делу с ентузијазмом младића који су се решили на све и које неће зауставити ништа на великом путу. Још пре почетка ми смо се уплашили посла на огромној необрађеној њиви, и наша плашња

била је довољна да карактерише нашу малодушност. Све је предсказивало да ће опет доћи један сан, може бити страшнији од свију, и да после тога неће бити више правог живота.

Тада се догодило чудо.

Оно у што су веровали честитији од нас, али малодушни као и ми, испунило се. Сан старих наших барда, наших националних песника, испуњен је. Испуњено је оно што су опевали слепци гуслари под дебелим хладом остарелих храстова, или уз распаљена огњишта, у пусте, мртвачки мирне ноћи. Оно што је једном пожелео велики талијански песник Кардучи, сада је истина и ко може рећи да из сињег мора није испливала Маркова топузина и да његов Шарац није прелетео обновљено Косово? Наш национални песник г. Алекса Шантић видео је Јабучила где лети широко раскрыљених крила и тресе својим тешким мрким гривама.

Нас, који смо имали бар призрак неке националне вере, велике српске победе нису зачудиле. Ми смо само видели где се једна велика идеја, херојски провођена, претвара у дело. И ми смо схватили колико нам је труда потребно да од идеја доспемо до сврхе, да од нестварног створимо стварно. Али како је било у срцима оних малих, који су дане проводили скупљени под теретом брига, навикли да се помирују са свим што долази и да у ропској понизности нађу мало утехе, колико је потребно да се преживи сиви, беспредметни живот? Као краљева кћи кад се пробудила у живот после сто година и поздравила бесвесном тупом радошћу тиху нежну светлост дана, тако је било у њиховим душама, распламћеним најједном, уморасаним изненада. Они су осетили тесну везу између ове напаћене земље и свог горког живљења и разумели да њена срећа значи и њихову. Они су управили своје очи пут далеких страна где сада певају победе светла звона и разумели су велику радост своје срећније браће. И то је учинило да се у њима запали ватра оправданог огорчења на досадашњи живот и да схвате да је дошло време општег, наглог спремања за лепшу будућност.

Велике победе балканских савезника учиниле су да наш национализам у овом оквиру добије стварно значење и да наш национални живот потече правом колотечином. Сумњати данас

је излишно и смешно, као што је пре за неког било веровати. Радити за нацију, жртвовати се за нацију, данас једини може да чини смисао неком животу. Бити вечно понижена, срамоћена, сматрана инфериорнијом, полудивљом, глумом, не заслужује једна нација чији је један део показао херојске напоре за извојштење својих правица. То она не заслужује ни у којем случају и човечанство неће бити неправично према њој која има усрдне жеље да донесе једну нову и свежу ноту у општу културу света.

Ми, којима је судбина још немилостива, имамо да наставимо наш рад на јачању националне свести најширих народних маса с много већом готовошћу него до сада. Наше идеје неће више бити празне речи.

Ваља протрести заспалим савестима, тргнути оне који још спавају, утврдити веру оних који су почели да верују. Треба да поделимо између себе и ове бедне земље оно несребично светле љубави колико још имамо. Јер што год учинимо добро и часно, иде у нашу заједничку корист и служиће као залога наше лепше будућности. А да њен долазак буде што скорије, за то ћемо се заложити и јер је то једино и, у исти мах, све што нам налаже наша национална част.

Српска омладина, 1913.

Notturmo

Пусто. Тешко. Болно. Сву ноћ шиба кишан вјетар, дрмуса прозорима и тресе огољелим гранама старих кестенова. Тешки бат ноћног стражара одбија се монотono о хладне куће, које ћуте под мртвим небом.

Пусто. Тихо. Мртво. На старом се тргу свијетле два црвена фењера на кочијама и изгледају у тами к'о болесне очи. Откуцава поноћ тупим ударцима у влажном, хладном звонику. Ржу полако, отегнуто, мршави, гладни коњи; њихово се рзање губи далеко у дну града као крик птице, која лети.

Пусто. Тешко. Болно. Стар, добар кочијаш спава у дубоком, младићском сну на високом сједалу кочија, спава и чини му се

да је прољеће, да му се душа извила из тијела, па се купа у плаветнилу бескраја и простора.

Пусто. Тихо. Мртво. Почиње да сипи хладна киша уз лаган ритам: она се циједи у ситним капљама низ суво, сањиво лице кочијашево. Црвене лампе гасну, тужно цвилећи. Прокапљује. Мртво.

Босанска вила, 1910.

Повратак

Како је жалостан повратак у земљу којој сам дао све своје срце! Сви су ми кутеви туђи, не помаља се познато лице и очи што сијају од радости! Свугде осећам дахове непознатих душа, мирисе невиђених тела. Како се све променило! И сунце је друкчије!

И брда су изгубила своју боју. Не светле се више равнице, шуме леже уморне и занемиле.

Овде, у овој кући, у овој соби колико је преживљено историја; колико је издахнуло драгих душа, колико се сувих згрчених руку испружило у агонији! И колико сам ноћи ту и сам седио и мислио о својој љубави!

Како је тужан повратак, како је ћутљив праг, како су мирни зидови! И још једне очи, светле и болесне, и још једне усне, бескрвне и благе, и још једно лице, уморно и исплакано, зар ни њега више нећу видети и пољубити?

Још само: нека ме ко отера. Шта ћу ја овде? Ко ме још треба? Ко ме још воли? Вратићу се опет тамо где нема радости. И брда су изгубила своју боју, равнице се не светле више, шуме леже уморне и занемиле.

Босанска вила, 1911.

Предосећање

Прећи ће преко вас време, равнодушно и немо, и једног дана указаће се пред вашим очима ужасна слика смрти у својој тужној свечаности.

Ви то данас нећете да схватите, јер вас је живот и сувише разнежио. Али, авај! На како је несигурним стубовима подигнута зграда вашег величанства и ваше славе, и како су бедни ваши златни тренуци који вам нуде све што хоћете.

И заиста, у вашим дворовима наступиће ћутање. Ту где су приређиване гозбе и беснеле оргије, уселиће се тишина. А у угловима паук ће раширити своје драгоцене мреже и будно ће из њих гледати својим светлим оком.

Да, и виша ће слава једном проћи, као што ће проћи и дуги дан нашег страдања. Ми већ осећамо како су нам крила велика да слободно размахнемо у сунчаном ваздуху, и наше душе тек што нису дочекале давно пожељени час.

Наша ће срећа ипак доћи. Ми нисмо гладијатори који, оборени на пешчаној арени, не доживљују више ускрснућа. Знајте, ми устајемо и из крви подмлађени и неустрашиви!

Босанска вила, 1913.

Иво Андрић

(Долац, крај Травника, 1892 – Београд, 1975)

Пјесник, приповједач, романсијер, есејиста, књижевни и умјетнички критичар, преводилац. Словенске књижевности и историју студирао у Загребу, Бечу, Кракову и Грацу (дисертација: *Развитак духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*). Од првих радова у *Босанској вили* (1911), Младе Босне и затвореничких записа, преко дипломатске службе, Другог рата, Нобелове награде за књижевност (1961), па све до његове смрти, прати се једна од назанимљивијих биографија из српске књижевности.

Ex Ponto²⁶²

Поимам и схваћам невидљиву логику свих догађаја у човјекову животу. Не ријечима и не мислима само него свом дубином цијелог бића свог осјећам дивну, неумољиву равнотежу која влада у свим нашим односима.

Има незнана формула која одређује однос између радости и бола у нашем животу. Страдање и гријех се употпуњују као калуп и његов одљевак.

Живот нам враћа само оно што ми другима дајемо.

*

Десет се је тједана било навршило кад, окружена самоћом, први пут проговори јасно моја душа.

Након бескрајних шетња од шест корака напријед и шест натраг, кад се већ заморих и кад октобарски дан стаде да се примиче крају, ја стадох у удубину ниских врата у зиду, као кип у олтар, и гледајући прозорак са парчетом сиве бјелине рекох гласно:

- Ево ме, ту сам!

²⁶²Четири пјесме из ове збирке (Загреб, *Књижевни југ*, 1918, и у 2. издање: Београд, С. Б. Цвијановић, 1920) преузимају се из књиге *Ex Ponto. Немири, Лирика, Сабрана дела Иве Андрића*, књига 11, Београд, 1981, стр. 11-12 и 15-16.

Мој глас је имао јак и свијетао звук оних који се одзивају.

И спутан и немоћан, у тој влажној јазбини, у положају који ме понизује до скота, ја први пут појмих у мислима и обухватих осјећањем смисао људског живота и борбе.

У мени бљесну искупљена истина.

Покопана у шутњи и скромности којој нас учи невоља, она гори у мени и чини сјај у мојој души и у мојој ћелији.

*

Прошлу је ноћ било нарочито студено. Нисам могао заспати, обузео ме је неки бијес на самог себе и ја сам – мислио на самоубиство.

Срамио сам се и кајао у исти час, али сам мислио дуго и живо. Са неким црним заносом сам мислио о смрти која је нешто дивно, лако и лијепо, али нешто што не смије бити. И то да не смијем умријети бољело ме је у бесаној свијести као нека одвећ строга, претешка дужност, готово као неправда.

Згријати се нисам могао, али сам коначно сав протрнуо од студени и у неком једноличном болу заспао.

Кад сам се пробудио, било ми је као да сам се по други пут родио. То је била најтежа ноћ у самици.

*

Дању док сунце влада, боре се у мени захтјеви тијела са истинама и завјетима душе; и душа је увијек побједница, јер под ћугањем крије врисак, и у одрицању утапа жеље и страхове.

Понос човјечје душе које не могу да се одречем и смјелост коју душа силом отима тијелу, проводе ме дању док сунце влада.

Али ноћу, у сновима, кад усне болна, али јака свијест дана и моје осамљене личности и кад лежим беспомоћно изложен ноћи и њеним тајним силама, тада догађаји добивају страховито лице у сновима; тијело, које дању спутавају мисао и понос, долази до својих права; смјела дивна душа човјекова лежи мртва као камен на дну мора, а тијелом господари бестијалан страх и неразумљива паника живаца.

Изнад победа²⁶³

Из године у годину слушавам урлик о побједи, а све је мање хљеба на свијету и снаге у људима, док земљом пролази лаж о побједи.

Ваша побједа има ниско чело и црвене очи. У побједника је немиран поглед. Проклето је ваше огњено побједничко вино. О, не окрепљује оно и не весели!

Бог држи руку на тјемени побијеђених, а побједник је сам и његова радост пламти и гасне. Све што је наде, утјехе и љепоте на свијету открива се очима побијеђених; побједници су слијепи, дрхте и горе, и немају ништа до своје дивље пламене радости иза које остаје пепео.

Јер шта су друго данашње побједи него сутрашњи пораз? У очима човјека самца нема добивених ни изгубљених битака, него у свим ратовима једнако: добивеним као и изгубљеним, једно поражено човјечанство.

Вјетрови путују и кише иду, добре и плодне, увијек једнаке, а заставе се полако растачу и цијепају; и боје блиједе и све се заборавља, а човјек остаје увијек исти, погнут под болом и устрајан у раду; вену вијенци и труну заставе, а остаје човјек који сије и ради и киша која му помаже. Ко ће побиједити човјека?

То је само Бог начас окренуо лице и оставио свијет у тами, а ви урлате: побједа, али побједи нема, него једна мала крвава лаж и једна велика несрећа.

Ти побједници су блиједи са великим ружним устима, а крв им је насјела на очи, али ће их постидјети једног јутра море својим миром и њиве својом светом тишином.

Све је то само кратак ружан сан, тај говор о побједама. Нема пораза ни побједа него увијек и свуда, код поражених једнако као и код побједника, напаћен и понижен човјек.

²⁶³Из циклуса Немири, Загреб, *Књижевни југ*, 1919, и Београд, *Мисао*, 1919. Овдје из књиге *Ex Ponto*, Немири, *Лирика*, нав. издање, стр. 97-98.

Први дан у сплитској тамници²⁶⁴

У једном збијеном и тијесном кућу Сплита има један масив од жућкастих зидова поред кога свијет, равнодушан, брижан или весео, пролази и не помишљајући никад шта се за тим зидовима крије. Иза тих зидова сам, једног љета, осјетио прву страхоту тамнице, али иза тих зидова сам срео најдраже људе и стекао најбоље пријатеље и упознао, у њима, душу јединственог града Сплита, ведру, једноставну и благородну. Зато ми се мисао враћа често тим жућким зидовима и данима које сам провео иза њих. Данас ћу вам испричати, брзо, први дан.

Једне поноћи, чини ми се 17. или 18. јула 1914, ја сам први пут угледао, с палубе „Вишеграда“ Сплит, тј. један вијенац немирних свјетала за који су ми рекли да је то Сплит. Послије тога сам провео ту петнаест дана и убрзо заволио то мјесто, гдје је Босна дала мору своју снагу, а море Босни своју љепоту.

У све те дане намјерно сам живио повучено и нисам се ни са ким упознао. Састајао сам се само с двојицом наших, људи чије су ми адресе дане у Загребу, и то ријетко и скровито. Било је послије атентата у Сарајеву, времена су била несигурна и мутна; у ваздуху се осјећало узбуђење и нека нејасна пријетња. Пред кућом ми шета детектив; дочекује ме увечер и испраћује ујутро.

Али љето је било раскошно и добро као никад до тада (или се мени само тако чинило). Тај чудесни мјесец јул је као грозд, што се више примицао крају, бивао слађи. Нарочито су биле узбудљиве ноћи. Безбројан свијет на обали, музике, сирене и свјетла са лађа које долазе и одлазе. Задах соли, наслагана воћа, радостан путнички немир у ваздуху.

Док једно предвече не дотрча поуздан младић и јави да је предан ултиматум у Београду и да предстоји мобилизација и прогони. А кад сутрадан видјех жандарме гдје проводе неке Сплићане, које тада нисам познавао, а који ће ми доцније постати најбољи другови, ја се вратих у стан, прегледах још једном пажљиво своје књиге и хартије и написах писмо својима да ми се

²⁶⁴*Вардар*, календар за просту 1925. Београд, Коло српских сестара, 1924; овдје преузето из књиге *Стазе, лица, предели, Сабрана дела Иве Андрића*, књига 10, Београд, 1981, стр. 20-24.

не надају наскоро, јер ми љекари савјетују одуљи боравак на мору.

А по том проживјех још два дана на слободи, два можда најљепша и најчуднија дана уживоту. Купао сам се, сунчао, пуштао морски пијесак да ми мили кроз прсте, шетао, јео прво грожђе, а знао сам да је то све посљедњи пут, и све сам то чинио жудно, и брзо, али са неким миром који ме је и самог зачуђавао. Али прођоше и та два дана на дивном бијелом пијеску.

А трећег дана ујутро, док сам пред каваном на обали пио кафу, приђе ми један висок, рђаво одјевен човјек, црвен у лицу, ријетких бркова, са старим сламнатим шеширом на глави. Да ли сам ја тај и тај? Јесам! Шта жели? Па, да пођем мало с њим. Он је говорио тихо и некако као да се боји изговарао оно «мало». Ја видјех одмах да је то оно што већ три дана очекујем. Зовнем да платим и одмах пођосмо у мој стан. Онај убоги човјек ми је нешто причао, али сад се више не сјећам шта. Готово као да се извињавао. Моја газдарица се препаде преко сваке мјере. Као да је и сад видим: стоји на вратима, гледа ме сажално и зазива тихо неке светитеље. Од њена погледа се узнемирих и ја. Детектив покупи оно мало књига и папира, прегледа ормаре и постељу, па кренусмо. Газдарица, добра старица, ме гледа сузним очима, а јој весељем које није могло бити без усиљености, вичем: до виђења!

У полицији гужва неког свијета. Један низак и љубезан чиновник ме испитује, кратко и само формално. На сва моја објашњавања он ми одговара: то ће се касније извидити. То «касније» ме посве забрину. Он брзо заврши испит, спомену некакво наређење државног тужиоца из Задра или Загреба, не сјећам се више, и стрпа негдје оне ствари.

- Одведите господина!

Тада ме преузме други детектив, дебео, суров тип. Кад изиђосмо на обалу, ја још једном погледах море и већ се нађосмо пред жутом кућом са црним вратима. Полицист зазвони. Некакак стражар отвори потпуно театралним гестима капију. Нађох се у собици међу тамничким стражарима и војницима у новим униформама. Детектив ме предаје. Стражар узима гласно инвентар са мном. Некако смијешно и весело изговара поједине

ријечи и записује; подсећа на глумце. Дође други стражар, бркат старац, звекну кључевима и поведе ме кроз тијесно двориште, па уз неке камене басмаке. И опет ми се учини као на позорници. Одмах на првим вратима откључа двије тешке и компликоване браве, пропусти ме у хелију па одмах затвори за мном.

За столом, као у касарнама, сједе тројица људи у самим кошуљама, на постељи лежи четврти наг до паса. Ја поздравих. Упознасмо се брзо. Понудише ми сакривене цигарете. Изгледало је чисто. На столу стоје неначети хљебови и крчаг с водом. Готово весело. Сви су моји другови политички. Двојица су новинари, један адвокат и један, старац, учитељ из провинције. Вечерали смо заједно, већ у разговору као стари знанци. Прозорак је мален и заклоњен зидом, па се смркава. На свачијем лицу видим сјенку. Разговор запиње. Спарина притиште. Сви се примичемо прозору. На противном зиду видим међу циглама врапчије гнијездо; над њим женка, сва накомструшена, цичи и поскакује: нешто се догодило у фамилији. Све се јаче смркава. Ја упитах, шта је са свјетлом. Сви се насмијаше: нема овдје лампе. Још ми свјетују да се не скидам, јер има стјеница. Легосмо. Само стари учитељ из провинције (забринут за сина, студента, који је заједно с њим ухапшен па онда везан и некуд одведен) налакћен сједи за столом и гледа кроз прозор.

Чујем како се из сусједних хелија дозивају и шале и како оздо из дворишта стражар опомиње и грди. Оштар звиждук сирене допире с мора. Као обично кад човјек легне, прође ми кроз свијест цио минули дан, некако дуг и чудан мимо све остале дане живота. Дакле, ово је «оно», о чем се толико пута мислило и говорило. Да, то је «то», али никако не могу да се саберем, све ми некако изгледа као да ови догађаји немају никакве нарочите тежине и као да се све ово догађа неком другом, а ја само посматрам и чудим се. Не знам колико сам тако лежао. Можда сам у том несналажењу и заспао. Али ме наједном тргну неки урлик. Сви поскакасмо. На прозору се видјела црна силуета старог учитеља. То је он викао:

- Славо, Славомире, јеси ли то ти? Славооо!

И то је викао таквим неким гласом каквог никад до тада нисам чуо. Дубоко из дворишта допирали су гласови, звекет ланаца и

топот корака: још неколико пута викну старац, промукло и језиво, уносећи лице у решетке. Оздо се јави стражар и опомену га да ћути.

Остадосмо у запари, мраку и тамници. Срце ми силно бије. Чини ми се угушићу се. У мени једнако дрхти јека старчева гласа. Тупа одсутност свијести, која је трајала цио дан, нагло престаде и као да ми се одједном указа у свој тежини: како су ово страшне ствари што се с нама догађају. Па, ово је тамница, губитак, неизвјесност, смрт. Јурну ми крв у главу и зној ме поли. Притиснух рукама уста, да не завриштим гласом као дијете. Сву ноћ слушах како ми срце бије и како се морем довикују сирене с лађа, и у свакој секунди сам знао да сам то ја који дрхтим на тамничкој постељи и да за све нас почиње дуга патња.

Шетња²⁶⁵

А јутрос су ме извели на сунце.

Јарболи неког брода иза зида,
пуни и добри сунчани минути,
и ништа више не видјеше очи.
Ал' само мисо да тим истим сунцем
бљеште и твоји обасјани путе –
и ко топлјено злато очњег вида
суза за сузом стаде да се точи.
Заклопих очи.

Мрачна и влажна, кад се вратих, бјеше
ћелија моја, а стражар са мачем
и лицем оних који неког тјеше –
мишљаше, јадан, да од сунца плачем.

Сплит (стари затвор), 8. VIII 1914.

²⁶⁵Пјесме Иве Андрића: *Шетња, Четрдесетета ноћ, Утеха снова, Из књиге „Црвени листови“*, доносе се из књиге *Ех Ронто, Немири, Лирика, нав. издање*; датирања уз поједине пјесме су ауторова, а часописе или збирке првих објављивања појединих пјесама доносимо према приређивачима (Стојић, Цацић, Првић, Вучковић). Пјесма *Шетња* први пут је објављена у књизи *Ех Ронто, Немири, Лирика, нав. издање*, стр. 152.

Четрдесетпета ноћ²⁶⁶

Дуго сам бројао промукле сате с озебла тамничког торња.
Кад заспах, у сну ми дође мој отац – зликовац –
оставив свој прокисли гроб (који не видјех никад).
Бјеше добар као они који су кајали и окајали.
Положи своју тешку руку на моје раме и говораше:
„... а живот је, синко, тешка ствар;
Цио тај ваш благословени свијет, као црвоточна шаховска даска,
подијелен на црна и бијела поља.
Има по неки па се роди на бијелом пољу; тај дуго живи
и – мисли да му је добро на земљи.
Али који падне на црно поље – Ех! – као што наша крв је пала,
тај не зна – веселник! – шта је живот, он позна само грешну радост
и црну стрепњу и јадни немир; без исцјељења је;
тај полијеће, посрће и увијек пада и гази и гаца,
а једе га земљино благо, а пије га нејасан спомен
на свијетло божије крило.
Његов је живот седам неуспјеха, туга је својима
и терет цијелом свијету. – Ал’ луд је свијет који је
за такве створио лудницу,
и злочинац је свијет који их шаље у тамницу.
Него, има, мој озебли птићу, има и за нас један кутак.
Двадесет и двије године сам гледао како растеш
као платана градског парка, под којим шипарице француски уче
и којег сваког прољећа обрезају глупи вртлари.
Али све си бацио једног дана, кад је бјеснило југово море,
и послушао нашу крв. И добро је, голубе –
добра је несрећна, влажна земља
безутјешнима...”

*

Ишли смо журно, ја и мој отац; цвали су тишином пути.
Бијаше диван и тих – сјајан од росе и мјесечине – укоп.
Ко они који носе завјетно благо да га сахране у ријечи
ноћас

(1914)

²⁶⁶Исто, стр. 153-154.

Утеха снова²⁶⁷

Они што робују дању
Ни ноћу не налазе сна.

Не сећа се човек
Онога што би хтео,
Него кроз језу ћелија
И ноћ,
Тамне маказе шкрипе
И сабласна одела кроје.

Од мог живота ништа није моје.
Немир у коме дрхтим
Једино је што оста – неки сати туку! –
А све остало поста
Тек мала, стара прича
О јагњету и вуку.

Само кад зора свиће
- ко зна процесе тела! –
Ко неко врело пиће
Што заноси и крепи,
Кратак сан потече, и занос неразумљив:
Да су сва чуда и тајне без имена и знака,
Истине без сведока,
У мени сачуване.

И још, покаткад, док спавам,
Дође дах далеких мора,
Топла ћилима, воћа,
И раскоши непознате.

(1916)

²⁶⁷Гајрет, Сарајево, 1925.

Из књиге „Црвени листови“²⁶⁸

Сваки дан сретам везане људе уз пратњу бајонета; везане људе, сиромаше, прате оружани људи, сиромаси. (Шта знате ви, богати и силни, како је то, кад се са тврдих дасака диже у рано јутро и блијед, гладан и неиспаван пролази између свијета и иде пред суд, гдје се по силничкој правди суди, у руке се упија ланац, а човјеку је студено и стидно и осјећа се остављен од Бога и људи!)

Сваки дан их сретам, одрпане, блиједје; појединце, са рукама отрага као подрезана крила или у групама, везани све два и два, као нераздруживи другови у несрећи, а све их, по средини, спаја један дуги ланац, као братство робовања и заједничког јада. Ја бих хтио да моје очи имају ту моћ, да у себи задрже све слике улица и тргова са гомилама оптерећених, изнемоглих и везаних људи и да те слике оставим као невјероватну баштину будућим нараштајима, да гледају округлост и робовања нашег времена и да слободу воле и човјека поштују.

И кад год тако сретнем везана брата свога, пролијем двије сузе (о, не видљиве, него оне у души, које се тајно и искреније плачу) и спустим их у душу као на мали гроб, јер сваки пут кад видим везана човјека, ја сараним у себи један мален дијелак слободе, правде и достојанства човјекова. Заплачем се тако од очаја и стида, што сам мален и немоћан према том великом злу и срамоти.

Али ја нисам сам. Ја вјерујем да се тисуће душа заплаче на поглед те везане браће; и безбројни пролазници и несрећници, који морају да прате своје другове и сами суци, ја вјерујем да пролију двије сузе немоћна гњева као и ја. И у својој немоћи и безнадности ја вјерујем још једино у братство суза, у то горко море, које се пуни и шири и које ће напакон спојити растављене сухе обале и – прелити се, огромно и свесилно. А окупана морем нијемих, дуго купљених суза, постидит ће се тада сва земља и – дићи и ослободити. Изаћи ће на сунце потлачени и сиромаси и развезат ће се безбројне руке везанима, да грле, да раде и да се на молитву склапају.

Тада ће лакше бити и мојој души, јер ће знати да није у сиротовању и понижењу залуд плакала.

²⁶⁸Хрватска њива, Загреб, 1918.

Димитрије Митриновић

(Доњи Поплат, поред Стоца, 1888 – Ричмонд,
код Лондона, 1953)

Пјесник, критичар, идеолог; студирао филозофију и психологију у Загребу, Београду, Бечи и Минхену, апсолвирао у Тибингену. Почетком Првог свјетског рата прешао је у Енглеску, гдје је остао до краја живота, учествовао у књижевном и културном животу (часописи *New Age*, *New Europe*), писао на енглеском језику. Дјела су му излазила углавном у периодици, највише у *Босанској вили* и у *СКГ*.

Иван Мештровић (одломак)

Има један ускочки крај далматинскога крша у коме је зачеђен велики скулптор. То је суви и тврди предно у ком се живећи муче људи Крањчевићевих “Елегија”, Шимуновићевог Мркодола, Марушићевих “Лијечникових записки”, свијет у коме је живио чемерни Матавуљев Пилипенда, тако близак сиротим крајишничким и херцеговачким сељацима; мали људи у великим биједима, велике несреће у нечујним страдањима. Родитељи Мештровићеви, праве наше корјенике, тврди отац, тип наше примитивне сељачке оштроумности, много сличан кнезу Милошу Обреновићу својом физиономијом, лукавим и паметним погледом нарочито, и мајка, милостива наша жена, која много проживи мало говорећи и много воли мало милујући, идући по свијету за крухом, осим душа у себи не имајући више ништа, добише, једног благословеног дана 1883. године у Врпољу, у Славонији, сина с којим се, док му је још била прва година, повратише у свој завичај, Отавице, крај Дрниша, негде на додиру Далмације са Босном и Хрватском. Мали Иван растао је у примитивној средини једне морално здраве, умно некултурне, тјелесно непоковане расе, баш ту, на дотицају трију земаља нашег племена, под непосредним моћним утицајем националних традиција, крштен у католичкој цркви, потичући, назад два или три кољена, од вјерника православне цркве, вјерника међу којима

је било и потурчених, и све је то предестинирало његово снажно расно осјећање и дубоку националну религиозност. Растао је ту, у слободној природи, упијајући снагу вјетра и сунца као акумулатор електрину, да би огромну динамику природе, упијену у себе, доцније избацио као динамику своје велике умјетничке личности.

Још као малишан и доцније као дјечак, стругао је штапове, градио облике од глине, изрезивао својим “кустурицама” и “шкљоцама” преслице и тиквице, дарове пријатељима и укућанима. Усавршио се, сам од себе, у тим декоративним стварчицама и постао чувен у свом селу. Био је зими код куће, љети код стада. Научио је читати – сам од себе, не идући у школу, него савјетима ријечи и слова у Вуковој Пјесмарици са оним стиховима што их знађаше наизуст! Њих је учио од гуслара и пјевача, у дугим зимским ноћима, пуним бијеле и фантазије, нада у бољу будућност и давних успомена националног предања о слави и несрећи које су минуле. Тада су оживјели у души Ивановој ликови јунака из народних пјесама и млади стваралачки инстинкт почео је да буја, тражећи свој изражај: своју умјетност. Тада је будући велики пјесник српске народне трагедије у камену осјетио тужне спомене о пропасти царства српскога и тад су му се указали бојни редови, рањени Косовљани, робови борци, јунаци, патнице, Милош, Марко, Срђа, Вукосава, Мајка Југовића и девет удовица... Ликови њихови блудили су у свијести и несвијести умјетничковој, формирајући се у самосталне имагинарне организме, тражећи самосталан живот, желећи да буду рођени душом његовом.

Тада је раса хтјела да проговори кроз Мештровића, цијели један народ кроз једног човјека, и бол историје српске хтио је да буде изражен чудном личношћу, дубоком, моћном, у којој је мистични узао свих душа и тјелеса народних, свих живих, свих који су живили, једном личношћу херојском, која се рађа само у благословене и ријетке часе, у којој има божанственог даха творачког: Несвијести Створитељице. Али тада, у добу дјетињства Ивановог, кад се он, осим богом у себи није ничим разликовао од друге сеоске дјеце, с којом се играо, радостан као птица, разуздан као ждријебе, још није био дошао час послан од

Бога кад је ту цијела способност стварања умјетничког. Требало се развијати, учити занат, упознавати средства за умјетнички изражај. Требало је најприје градити преслице с коначницом и вретенцем, па у вретенцу издупсти рупу и метнути у њу зрно олова, да звучи забављајући сестру, другарицу или драгу којој је дар. Послије, требало је вјежбати се градећи шљаку оном инвалиду из Босне који је страдао за вријеме “укопације”, китећи је израђеном петом, потплатом и чавлима. Та дрвена обућа није се свидјела хромом старцу: жуљала је под пазухом. Мали резбар начини онда шљаку са ликом голе ноге, необуvene; у тој својој првој радњи фигуралне природе момче је показало своје инстинктивно осјећање форме и своју природену умјетничку интелигенцију.

(...)

Што је најбоље у српском павиљону, то су скулптуре Мештровићеве и оно чему је он био иницијатор: циклус Марка Краљевића са дјелима Рачкога, Кризмана, Бабића, од сликара, Росандића од скулптора. Архитектуру павиљона извео је са пуним успјехом професор Београдског универзитета Бјаловић, ријешивши свој задатак у складу са ентелехијом павиљона и са стварима изложеним у њему. Тај павиљон био је за Италијане чудо у најљепшем смислу ријечи; наша архитектура са оним што се крило у њој била је миракул на *Valle Giulia*. “Идите у српски павиљон, у то чудо наше изложбе, и поклоните се генију Ивана Мештровића! Народ који је могао родити таквога умјетника не може пропасти; тешко оном ко би се усудио дигнути руку на неовисност тог народа!” – Тако су писале једне новине и то је, уистину, био и смисао свих судова који су се изразили о нашем павиљону. Признања Мештровићевој умјетности била су искрена и обилна; наш народ, српски и хрватски, добио је значајну побједу великом побједом Мештровићевом, и то побједу која је много већа него што, на први мах, изгледа, и несразмјерно, неизрециво важнија него што је осјетила српска и хрватска журналистика. Италијанска штампа је опазила и моћно нагласила ову културну најезду барбара, њихову свјежу и дивљу снагу народа који је тек у младалачком напону свог живота, који се није

средио и дозрио културно, али који показује часну тенденцију да се среди, и културно дозријевши, врати свој дуг опћој култури, задуживши је издржајем своје индивидуалне националне душе. Срби су са Мештровићем донијели гест националне жртве, култ хероизма, и једном неуједињеном и неослобођеном народу ништа не би тако часно и лијепо пристајало као тај гест: То су осјетили Италијани. Они су осјетили један морал нашег павиљона и нашег народа. Представљао нас је све Иван Мештровић: он има један садржај, њен морал, култу снажне љепоте, служење душевној љепоти цијелог једног народа, подизање учмалих духова садашњости указивањем на јуначке жртве и напоре наших предака, подсећајући на бољи и љепши живот наших потомака. И за Италијане, који су тако невјероватно мало упућени у наше прилике, Мештровић није само артист, само скулптор; он је за њих српски национални херој, проповједник борбе, пјесник побједи; за нас је он то доиста, то он и треба да буде, тако га треба схватити. Је ли њега тако тачно, цјелисходно, паметно, плодносно, корисно схватила наша, српска и хрватска, журналистика? Хрватска није: она је не само оквирска фактично, него оквирска и по својој природи, а Мештровић у моралу оквирском нема морала, он бива испражњен, сведен само на скулптора, на владаоца скулпторског материјала и ствараоца естетичке форме. То је неопходно за умјетника, бити тај владалац и стваралац, али то није све, и то је врло мало. Све, то је умјетник: моћна личност којој естетички изражај служи естетичком садржају, чије ријечи нешто кажу, чија дјела нешто значе, нешто од моралне важности за индивидуалну или опћу душу. Кад се Мештровићу одузме тај садржај, морал његов, чини му се неправда. Још горе: не искоришћава се социјално његова умјетничка вриједност, од њега се не чини национална употреба. Мештровићев смисао је у томе да својим дјелима буде пропагатор својих идеја, а својим идејама пророк нашег народа, његовог препорођења културног, његовог уједињења националног, његовог ослобођења политичког. (...)

Босанска вила, 1911.

У прољетни сутон

Syst. Alemanium

Магли се далека раван и вечерњи звуци се чују,
спокојан сутон се свија одасвуд.
Мирисна, блага топлота у прозирном мраку трепери,
дрхти у сутонском миру спокојство.

Плавом ведрином неба титрају звјездани зраци
лијући етером сребрно свјетло.
Чудни, отајствени вали пјесме животне тајне
хује из бескраја кроз душу струјећ'...

Незнано, свето спокојство у души сненој ми дрхти,
тиха и страсна ме прожима жудња.
Мутних ми нестане мисли, ја плинем у сјетноме миљу,
дрхтим и чезнем, а ништа не желим.

И као сутонски вали што блуде из уснула дола
прољетног цвијећа носећ ми мирис –
Душа ми, сјетна и сретна, блуди тмином љепоте:
прољетне природе диже је миље...

Босанска вила, 1911.

Милош Видаковић

(Штрпци, поред Вишеграда, 1891 – Велес, 1915)

Пјесник, критичар, преводилац; класичну гимназију завршио у Сарајеву, романистику и славистику студирао у Бечу, Женеви, Фиренци. Почетком рата из Босне, у којој се случајно задесио, прелази у Србију, гдје се разболи од туберкулозе и убрзо умре. У Сарајеву му је постхумно издата збирка пјесама „Царски сонети“ (1918).

На почетку дјела

*... вас чека дуги благослов поколења
која ће имати домовину од вас, и ваш
спомен утеловиће се у напредном
животу целе ваше Нације.*

Ђузепе Мацини

Није давно било када се већи део наше омладине тужио на безидејност надошлога времена и устајалост наше мртве и непокретне средине. Готово опћенито се нарицало и истицало да ми немамо ниједне велике идеје око које би се груписало све што је часно и ведро, све што је жељно широких погледа и видокруга, да немамо ниједног великог човека који би био песник и предводителј будућег замашног дела. Поготову се није веровало да би се скоро могао јавити тај пророк човек, који би, имајући у себи јасно сложене све добре делове и жеље наших душа, могао својом хипнотичном моћи створити нову, свежу средину, способну за велике покрете. Та безнадна равнодушност испољила се не само у ужасном, бесциљном животу великог дела наше омладине, не само у извесном мртвилу нашег јавног живота, него је и у самој литератури вршила један тежак, уморан утицај. Опште огорчење, падање, клечање и јадање главна су обележја неколиких поколења која су минула и чији је утицај на литературу био врло јак. Сетност, плакање и женственост биле су болести које су заразиле

множину наших истакнутијих појединаца. Потпуно је разумљиво да је та уморна атмосфера бацила мртву сенку и на национални рад, националну пропаганду у свима нашим покрајинама, које су остале невезане, испресецане дуготрајним границама. И мали је био број бојажљивих покрета, мали број пробуђених весника што су, са руком изнад очију, гледали далеку, светлу будућност, која се спрема и коју треба дочекати. Најпосле, требало је да дође један ударац, један потрес као последња опомена на буђење, последњи позив на подизање и борбу у којој се мора победити. Зла коб наших двеју провинција убрзала је један преврат у нашим душама, проломила их је и разгрнула, нашавши у дубини свакога заспану енергију и борбено огорчење, које је потребно за успешан рад и успешан напад. Број свежих елемената, радника који свесно спремају будућност, умножио се и њихов утицај на наше душе постао је несумњив. Победа је остала на страни оних који су проповедали здравље, ведрину, замах, који су предсказивали будућу борбу и чекали је са лепим оптимизмом и вером у победилачки свршетак свега. И ми смо данас свесни да у нашој нацији има наслагано бескрајно много снаге за рушење и моћи за стварање велике и зрачне будућности. Нарочито наше националне дужности све се јасније оцртавају и све веће бива одушевљење, опијеност с којом се оне врше. Права национална свест је нашла свога тумача у исполинској појави Мештровића, који не значи само наш уметнички изражај него први поклич, први позив на борбу, први ударац. Нашла је своје значајне поборнике у родољубивим песмама Вељка Петровића, са модерно схваћеним национализмом, у оптимистичним проповедима Велимировића, у раду читавог низа наших научних радника који проповедају здравље, ведрину и жељу за стварањем великог дела. Њој је служило оно усталачко поколење, које је створило данашњу, модерну Србију, добро уређену, висококултурну, која је на тај начин постала природна, за све привлачиви носилац српске националне мисли, постала је предводитељ свију који траже места на сунцу. Сви значајнији људи данас сарадници су на томе великом делу Уједињења, сви омладински листови, са малим разликама,

углавном су отворена места где је та свепојна мисао заступана на најодушевљенији начин. Омладина већ има своје истакнуте, идејно изграђене појединце, она је, штавише, једним гестом, протестом, у два маха јасно показала да ће убудуће да се бори за своју нацију и националне идеале.

Ми се сваким даном све више осведочавамо о снази и вери наших омладинаца, о њиховој свесности, о одређености идеала и херојској моћи жртвовања. У том погледу треба васпитати идућа, најмлађа поколења, која ће заједно са садашњим бити историјска генерација дела и стварања, која неће остварење и решење наших националних проблема оставити унуцима у будућности него ће их сама узети на се, и пасти делујући часно и јуначки, или кликнути довршив дело победом. Ми осећамо мучаљива и кобна знамења која се јављају као предзнаци велике борбе што се спрема и у којој нам се ваља силно исправити да бисмо остали живи и победитељи. Нама је нужно одушевљење, лудост, нежаљено падање и висока херојска моралност оних који прегарају сами себе, осећајући срећу будућих поколења. Мали духови се боје чистог заноса, а нама је он једини нужан, нама је занесеност, прегарање, једино спасење из блатне и срамотне садашњице. Циљ је нове омладине, опијене борбом за остварење јасно оцртаних идеала, радикална борба до жртвовања; у томе смеру има да пође цело наше васпитање и спремање. Ми бисмо били ужасно комични, ужасно бедни и срамотом заблаћени када бисмо допустили да наш национализам остане реч или ситни бескорисни рад. “Као што грмљавина следи за муњом, тако нека вашу мисао прати акција” (Мацини). Стварање великога дела далеко је прече од ситних, оделито бесциљних живота људи који, унесени у једну колективну акцију, имају висок смисао и пуно значење. Делање садашњости намењено је срећи оних који ће доћи и према којима треба имати благородно, несебично осећање добрих отаца и заштитника.

Српска омладина, Сарајево, 1912.

Биће јесењи дан

Биће јесењи дан, свечан и блијед. Усахло ће сунце уплетати своје зраке у жуто поцрвењело лишће, а благи ће ваздух струјати лаганим јесењим елегијама.

Биће јесењи дан, свечан и блијед, сличан убљиједилом лицу мртваца, обливеном свјетлошћу воштаница, што наоколо догоревају. Мирисаће ваздух жутиим, болесним лишћем и успареном крвљу.

А крв ће капати, црвена људска крв. Ја и мој народ дочекиваћемо голим прсима и врућим срцима оштрице непријатељских мачева.

Сви ће умријети, умријећу и ја. Капаће крв из срца. Прскаће умекшану траву и обливаће ми груди као млака киша. И ја ћу издисати уз лаки шум јесењих смртних елегија и лагано, лагано цурење крви.

А тај свечани, мртвачки дан биће тако сличан смрти за отаџбину.

Босанска вила, 1909.

Песма болесника²⁶⁹

Ко је донео у моју собу цвеће?

Мирише.

Мирише трава пољска

И цвеће коме имена не знам.

Отварају се моје очи.

Је ли ово пољана што се пружа

Преда мном,

Пуна сунца и ветра?

Је ли ово гора што се плави

Далеко?

Чуј како жубори вода

²⁶⁹Ова и следеће двије pjesме (*Посвета* и *Раде Неимар*) прештампавају се из књиге Предрага Палавестре: *Књижевност Младе Босне*, II (хрестоматија), Свјетлост, Сарајево, Библиотека Културно наслеђе, 1965, стр. 345 и 390-391.

Сребрнаста
И скаче,
Свежа.
Уснама мојим пијем
Хладовину шуме.
И певам, певам.
А прозори су затворени,
Спуштене су завесе тешке.
Ни сунца нема –
Мирише само негде опојно.
Ко је унео у моју собу цвеће?

1913.

Из “Царских сонета“

Посвета

Несебично њима сада дајем
Све моје лепе, заносне тренутке,
Све моје душе пенушаве кутке,
И радовања са бисерним сјајем.

Несебично дајем и поклањам
Све моје туге и мрак мога јада
Сва моја треперења, када
Кроз предвечерје премирем и сањам.

И љубав душе вером залирене
И младост моје снаге опојене,
Дан мога дана и крв моје крви

Дарујем, само да у једном часу
У свој лепоти, у снази и стасу
Свет горди, снажни, далеки поврви.

1914.

Раде Неимар

Док тиња светлост светиљке уљане
Са ниског свода грађена у луку,
Старински мајстор у дубоком муку
Проводи ноћи трудне и бесане.

Цела је соба у покршу, пуна.
Шестари, пера, књиге на све стране
И хартије су многе разбацане
Са цртежима и мноштвом рачуна.

И док се вани расула најезда,
Најезда ситних светлуцавих звезда,
Дотле у дивној машти уметника

Са свом лепотом, у свечаном сјају,
Моћно се дижу, дижу и рађају,
Мраморне цркве високих звоника.

Књижевни југ, Загреб, 1918.

Јово Варагић

(Сарајево, 1888 – Румунија, 1916)

Пјесник, критичар; једно вријеме радио као уредник књижевног подлистка у сарајевском часопису *Српска ријеч*. Након Сарајевског атентата био је ухапшен и последије истраге депортован у румунски логор Арад, одакле бива присилно упућен на фронт, гдје је и погинуо. Као и већина младобосанаца, књижевне радове објављивао је у бх. периодици.

Сам

Куда ови дани непрестано језде,
Носећи ми собом сваки срца дио,
И куда ће ове расуте звијезде,
О којима сам тако много снио?

Са њима су путеи одређени моји
И видици, што се сваким даном множе,
И у души мојој нешто кобно стоји,
Што кроз сузе само говорити може.
И контуре видим дана, што ће доћи:
Плакаћу и даље много чије јаде,
И опет ћу многе невеселе ноћи
Бити сам и згажен без срца и наде.

Никад туђа рука са милости меком,
Преко врелог чела мога прећи неће,
И опет ћу себе жртвовати неком,
И нечије туђе творац бићу среће.

Док крај мене многи пролази и хити,
И дани и сати богзна куда језде,
С племенитим болом ја ћу самац бити,
С болом, што је висок као и звијезде.

Српска омладина, Сарајево, 1913.

Љубав

Гле, ја склапам руке и скрушено падам,
И молитву врелу према небу зборим,
Крај свих патња мојих ја се опет надам.
Крај свих рана мојих ја се опет борим.

За свакога имам једну ријеч милу,
Плачући и трпећ' ја свакога волим,
И док с болом ћутим ударце и силу,
Ја се опет, ево, за свакога молим.

И срце је моје као кристал чисто,
И душа је моја као небо ведра,
Свакоме су и сад, к'о и прије исто,
Растворена моја израњена њедра.

И извире љубав невина и чедна,
Бесмртна и вјечна у трајању своме,
Расипље је свуда моја душа жедна,
И свијет је ц'јели обгрлила њоме.

Босанска вила, 1912.

Пјесма сиромеха

На својим плећима носимо, и кротки и гладни и биједни,
Зграду свијета овог, и отврдлих копамо руку
Путе уживања ситим, ми сами уживања жедни;
Груди нам очај разноси, а срце невоље туку,
Лудости вјекова многих и чудни усуди слијепи
Наше груди оштрицама својим леденим боду,
Па ипак ви у топлоти сједите меки и лијепи,
А ми газимо, газимо тупо кроз снијег и воду.

Ми смо од камена стесани, срца су наша горе
И душе наше храстови о које вјетрови бију,

Око нас смрт се и живот вјечито, вјечито боре,
И многе хумке животе наше једнолике крију;
И док ви сједите мирно и тражите смисао смрти,
Кријући брижно од ње очи и путено тијело,
Нас дотле излаже живот, док се манито врти,
И ми јој сваког дана у очи гледамо смјело.

Ми срећу стварамо људску, маха му не дамо – болу,
И ми смо храна свијету, језгра његове сржи,
Мишице наше снажне разгрћу земљу голу
Богатство стварају оно што вас у срећи држи.
И док се на зноју нашем пењете сунцу и небу,
А они топло свјетло док шаљу само вама,
Наши се удови слаби болно мрзну и зебу
И срца наша и душе убија влага и тама.

Тешка је наша пјесма и као људство стара
И сваки вијек носи по звук од пјесме наше,
И сваки носи облак нашега труда и мара,
И силни цареви некад само су дјело наше;
Преврати свијета многи и сви ти удеси слијепи
Само су корак по корак у нашем тешком ходу,
Но ипак ви у топлоти сједите меки и лијепи,
А ми газимо, газимо тупо кроз снијег и воду.

Српска ријеч, 1913.

Споменик

Смрт нек моја буде завршетак лијеп
Једне сјајне мисли и великог дјела,
Нек не буде никад само случај слијеп,
Ћудљива судбина што га собом сплела.

Са великом мисли и ријечи смјелом
Нека замру моја помодрјела уста,

И нек свако рекне: са великим дјелом
Препукну му срце и рука му сушта.

У путима оним, куда год сам прош'о,
Хиљаде знакова нек казује мене,
И код задњег мјеста, докле будем дош'о.
Нек их буде за мном што ће да ме см'јене.

И по даљем путу, врлудаву, криву,
Оних што се напред идући не боје,
У куцању срца, заносну и живу,
Куцаће и даље топло срце моје.

Српска ријеч, 1913.

Драгутин Радуловић

(Сарајево, 1890 – Француска, послје 1919 /?/)

Као сарајевски, тузлански и београдски гимназијалац, Радуловић објављивљује пјесничке и преводилачке радове (Анатола Франса, Мопасана, Стриндберга, Ибзена) по разним часописима тог времена. Почетком рата, послје повлачења са српском војском преко Албаније, прелази у Француску, гдје уписује студије, али му се од 1919. године „губи сваки траг“ (П. Палавестра).

Вјера

У ово јутро к'о да су просуте
Са зрачних мора све свјетлосне плиме.
У ово јутро, – бог ме дари њиме,
Отвара душа своје тамне куте.

И жудно сише млаз сунчани, снажни,
И опет, снова, стари свијет поврви...
Пода мном гроб је, масиван и влажан
И црну земљу страсно гризу црви.

И ја вјерујем, док ме сунце грије,
Док сто живота око мене рију
И док ми жиле младим ритмом бију, –
Вјерујем у скривен атом, што се смије

Проклетству, у сок узбуђених струја,
Кад пјенушаво прокључају вене,
У градоносне облаке олуја
Страсти, што дижу, чарају и плијене.

Зашто да пјевам малодушни, бони
Осјећај, ноћи будне и тјескобне,
Кад се на душу, пуну страве гробне,
Жалобним ритмом црна роса рони –

О, када добро знам, к'о лака пјена,
Како ће биједно ишчезнути мора,
Када, к'о вјесник доброг суверена,
С белих сводова поздрави ме зора.

Млад дрхат јутра, гране тихо хује,
Дахова силних пјесма очарана.
Обновиће се старе моје струје
Раскошном пјеном рођенога дана.
И, с орошених влатова, врх којих
У боји дуге лебди зрачна свила,
Прхнуће мени јата снова мојих
И шибаће ме дахом својих крила.

Поражен сјајно том најездом чедном,
Опијен топлим, умором, што чара,
Тад осјетићу, тамном срећом једном,
Да је у мени опет вјера стара,

И болно дуга жеља овог свијета,
Пурпурна, млака, к'о присна химера.
И свом мекотом снова и полета,
Милује мене моја моћна вјера.

Босанска вила, 1910.

Гаврило Принцип

(Велики Обљај, поред Грахова, 1894 – Терезин, Чешка, 1918)

Због идеја о ослобођењу од Аустроугарске, још као гимназијалац долази у сукоб са режимом, последије чега прелази у Београд, гдје улази у организацију „Уједињење или смрт“. Један од главних учесника Видовданског атентата, последије којег почиње Први свјетски рат. У судском процесу није осуђен на смрт, јер је био малољетан; умро је у затвору у Терезину, а његови посмртни остаци пренесени су 1921. године у Сарајево и сахрањени у заједничкој гробници припадника Младе Босне.

Стихови који слиједу настали су у сарајевском затвору, а Принцип их је написао на тамничкој порцији у којој је примао храну:

Тромо се време вуче
И ничег новог нема
Данас све као и јуче
Сутра се исто спрема

Ал право је рекао пре
Жерајић соко сиви
Тко хоће да живи нек мре,
Тко хоће да мре нек живи.²⁷⁰

²⁷⁰Перо Слијепчевић и сарадници: *Напор Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1929, стр. 389. Овдје преузето из књиге *Млада Босна*, прир. В. Богићевић, Сарајево, 1954, стр. 455.

Младен Стојановић

(Приједор, 1896 – Јошавка, 1942)

Пјесник, хуманиста, идеолог; гимназију похађао у Приједору и Тузли, медицину у Загребу и Бечу; радио као љекар у Приједору, погинуо у Другом рату као један од вођа покрета отпора против усташке НДХ. Због припадништва тајним националистичким организацијама (за борбу против Аустроугарске те за ослобођење и уједињење са Србијом), процесуиран је послје Сарајевског атентата, а робијао је у Бањој Луци, Бихаћу и Зеници.

Одмах по атентату код њега и код Тодора Илића, ђака VIII разреда гимназије у Тузли, пронађени су писмени састави (*манускрипти*) које су они писали на сам дан атентата, када је већ било познато да је убијен Франц Фердинанд, и у којим се величају Принцип и његови другови:

Манускрипт

Љубимо хероје наше: Јукића, Жерајића,
Дојчића, Чабрињу, Планиншћака, Принципа,
јер су они пророци нације, јер су они нација!

Нема на свијету каријере светије
од каријере завјереника који
постаје осветник човечанства и тумач
вјечитих природних закона!

Мазини

Синови једне Југославије!

Је ли замро у вама осећај да осетите Бога у часу кад Нација
хоће да проговори на уста једног човека?

Је ли умрла душа у вама, ви највећи, па да не осећате да
Нација тражи вашу душу, да осети било њезино?

Зар не постајете богови, који дрмају васионом, кад видите
пред собом крв проливену за добро Нације!

Песме, које је певао Бог, почиње певати Нација, а крвави корови младости њезине, задњи остаци душе њезине, осећају да је ту час Нације, осећају крв која је проливена да се манифестује живот Нације, која би без тога умрла.

Крв, крв, крв је спасава! Кроз уморне живце пјесме младости наше прострујао је највећи од свих богова, прострујао је бог дана нашег самог, прострујао је бог радости, пјесме, бола, страсти и нов, свеж, сео је на чело Нације.

Јесте ли видели кадгод, ви уморни, који бисте дочекали да прође задњи дан песме Нације, јесте ли видели кадгод да крв показује снагу и живот, јесте ли видели да је наш највећи херој хтио показати снагу расе?

О, колика је величина у тим речима да се мре за Нацију. О, колико је величине у томе да је смрт човека подигла у нама живот. Ударио је нас бог Нације у чело и рекао да смрт претходи животу, да би се створило да се море рушити и ми смо ћутали.

Зар не осећате, синови једне Југославије, да у крви лежи наш живот и да је атентат бог богова Нације, јер он доказује да живи Млада Босна. Да живи елеменат који је готов да гине!

На наша хладна, индиферентна блага срца пала је суза, с лица бога Нације; он је плакао од среће. И ми се сабиремо! Шта је? Аргументат о животу Младе Босне јесте аргументат за живот и снагу Југославије и ми крикнемо, нек нам на груди појури глас:

У крви је живот расе, у крви је бог Нације! Смрт је претходила Васкрсу! Атентат је Васкрс Нације. Смрт стотине синова Југославије доказ је Маркове динамике његове, а смрт двојице хероја њених Васкрс је наших срца.

Sursum corda!

Зар не осећате да се приближује час кад ће са орловских кршева појурити богови млади да умру за оне који долазе на њедрима груди ових? О, зар не осећате да је кроз ових уста проговорила Нација свом елементарном динамиком косовске трагедије, освете и смрти хероја Зрињског и Франкопана?

О, зар не осећате да су то профети послани од Мештровића, саздани из снаге националне, задојени

млијеком Каријатида и препуњени гњевом Злопоглеђе?

О, чујте, синови једне Југославије, да се приближује час кад ће корачити ногом Марков Шарац, кад ће прснути жиле на лицу Срђе нашег, кад ће се излити млеко из препуних дојки мајки наших!

Долазе пророци Нације, долазе пророци Југославије! Прислушните сви како вам јаче куцају жиле и како вам јаче струји крв, то је говор Слободе! Будите сви пророци Нације. И она ће срећна бити, јер је време да пророштво среће Нације буде истинито! Пророци долазе! Наставите стазу њихову да не замре крв у жилама народа овог.

О светли, о велики, синови пророци Југославије!

Љубомир Никшић

(Требиње, око 1900 – ?)

Овај ђак трговачке школе у Требињу, који је почетничке стихове слао загребачком *Вихору*, написао је пјесму *Атентатори* одмах послије Сарајевског атентата, у којој се велича Принцип и његово дјело.

Атентатори²⁷¹

Због чега сте ви,
Синови прави
Народа свог, то учинили?
Ради љубави,
Нада убави,
Да би народ ослободили!

Не бојасмо се мука
Ни жељезних рука
Мучитеља наших. Злотвора!
Као и ми смртника:
Издајица, силника,
Нововјекских гладијатора!

И кад су нам читали
Смрт, ми смо пјевали
Домовини намученој оде.
Били смо презирани,
Од својих нападани
Јер бјесмо људи од слободе.

Ах, ми трунемо,
Ах, ми гинемо
Између тамничких зидова.
Али у нама
Сад није тама.
У нама има јоште снова!

²⁷¹Пјесма је сјевана између 28. VI и 6. VII 1914. г. кад је аутор ухапшен. Овдје преузето из књиге *Млада Босна*, нав. издање, стр. 390.

Васиљ Грђић

(Гацко, 1875 – Београд, 1934)

Послије студија филозофије са историјом и географијом, у Бечу и у Грацу, Грђић је радио у уредништву сарајевског листа *Српска ријеч* те у мостарском *Народу*, а од 1907. па све до смрти он је у „Просвјети“, једном од најзначајнијих српских културних и просвјетних друштава у БиХ. У годинама Првог свјетског рата овај истакнути културни и политички радник тамновао је у Сарајеву, Бањој Луци и Зеници; из тих страдалничких дана доносимо и ова сјећања:

Божих 1914. (Успомена из затвора)²⁷²

По други пут доведен сам у затвор гарнизона сарајевског 13. децембра 1914. Довели су ме из таоштва са првога тунела иза Сарајева, на нашој источној прузи Сарајево-Вардиште.

Слом аустријске војске код Аранђеловца био је већ готов. Вест о овоме поразу ја сам донео први у поузданијем облику међу своје другове хапсенике. У Сарајеву се већ о томе шапутало и вест је дошла и до мене код тунела и то у овом облику: један од војника, који су чували тунел, рећи ће:

- Кажу да се наша војска опет повукла из Србије.

Каплар, командант страже, додао је одмах, направивши озбиљно лице:

- То је само: *herstellt*.

- Јест врага *herstellt*, почео је други војник, али га је каплар оком прекинуо и војник је ућутао. Ја сам по страни стајао, правио се да не чујем што говоре, а срце ми је лупало, лупало.

Из ово неколико речи што сам их чуо на тунелу, и из мрачних, суморних физиономија наших чувара у затвору, закључио сам да се у Србији догодило нешто веома немило за наше тлачитеље. Али нисмо још ни издалека могли знати да је пораз код Аранђеловца био потпун, катастрофалан за аустријску војску.

Ово смо сазнали истом за неколико дана пред Божић. И то смо

²⁷²*Просвета*, народни алманах за год. 1921. Уредио Перо Слијепчевић. Сарајево (стр. 126-128).

сазнали обилазним путем и домишљајући се како се тада једино и могло у овоме затвору. Један од нас добио је од своје куће карту, где је стајало:

Послали би ти и вина сад за Божић, али чујемо: не сме се.
Преведено на уговорени начин, ово је значило: на читавом територију Краљевине Србије нема ни једнога непријатеља.

Мени дође рубље од куће и отишао сам у канцеларију затвора да га дигнем. Око ми је одмах запело за *Bosnische Post*, полувзванични лист босанске владе, који је лежао на столу. Масним словима је стајало: Нови поглавар земље. Дакле, Потиореку је одзвонило! Кад сам пре неколико месеци овоме истом Потиореку, у његовој највећој моћи, у Сабору довикнуо:

*Пали, жари, удбински диздару,
Док и твојој кули реда дође,*

нисам могао ни слутити да ће се ово тако брзо догодити.

Ове две вести биле су нам довољне. Вести су одмах јављене на разне начине друговима у другим собама. Јавно су публиковане међу хапсеницима за време *корза*, то јест кад смо ишли по воду. Ту смо се могли састати сви који смо били са једног ходника, и ту смо онда једни другима јављали новости.

Кликтали смо у души од усхићења и радости. Из неких соба већ се чуле и песме – не баш лојалне. Сад смо веровали у све. Веровали смо и коморцијским вестима. Овако смо називали оне вести покупљене на улици на по уха, на по уста, које су нам доносили наши нови другови или коморције дотерани у затвор. По овим вестима српска је војска већ прешла у Босну. Тузла је била опкољена, узета, итд.

У овом одушевљењу дочекали смо Божић. Осећали смо потребу да Божић колико се може свечаније прославимо. У соби број 57, где сам ја био, било нас је свега 17. Сви су сталези били заступљени. Било је тежака, трговаца, интелигенције – народ српски.

Одредили смо скупа да ћемо држати молитву на Божић ујутро. Није ово био ни мален посао, а ни мален ризик. За молитву требало је прибавити: тамјана, свијећа, угља и шибица. Требало је доста труда да се све ово прибави и много стрепње да се не омете. Наш друг г. Ј. Петровић, ципелар из Горажда, све је

ово постепено прибавио. Он је једини од нас могао доћи у додир са страним светом. Као ципелар у радионици затвора морао је, од времена на време, ићи у варош да купи коже. Не треба ни да кажем да је увек ишао уз пратњу. Али, поред свега тога, прокријумчарио је све што нам је било потребно. У освит Божића, пошто нас је стража као и свако јутро пребројала, место у цркву на јутрењу устали смо сви и поредали се око дугачког стола, који нам је био на среди собе. На шибицама распалио се угаљ за тамјан. Запалисмо и свеће. Сваки је добио по једну. Један католик, који је био међу нама, Илија Мартиновић из Мостара, затражи такођер свећу; тихо и побожно приближи се и он столу. Од свега срца смо му по вољи учинили. Запаљена свећа била је и њему у руци. Свештеници отпочеше молитву кадећи по соби. Била су два свештеника: прото Брежанчић из Кнежице и П. Максимовић, свештеник из Јегина Луга. Молитва је била кратка. Очитана су јектенија и неке мање молитве које се читају на крају службе, отпевали смо три пута: *Рождество Твоје* и *Дјева Днес*. Мала скромна молитва коју на Божић 1914. у затвору сарајевском принесосмо Небу. Било је све просто, једноставно, и то је управо чинило молитву узвишенијом, свесрднијом. Ни у највелелепнијим храмовима није се сигурно свесрдније молило овога Божића. Место где је молитва вршена, време и прилике у којима смо живели, а надасве душевно расположење ради догађаја на бојиштима Србије, све скупа деловало је да су нам гласови подрхтавали, очи почеле влажити. Многи не могоше одржати суза које навирају на очи.

Молитву је завршио стари прото са трократним: Христос се роди! Био је у највећем узбуђењу. Једва је изговорио речи. При трећем поклику глас му застаде у грлу – прото је грцао сузама обливен. Бацили смо се у наручје један другом мирбожећи се. – И док смо се ми узбуђени до краја љубили, наш друг Илија клонуо седео је на својој постељи, посматрао нас и – плакао.

Сигурно ни један од нас неће нигда заборавити ових ретких тренутака. Молитва је једва трајала десет минута. Није нас нико пометао. Били смо спремни молитву држати ма шта се догодило.

Иза молитве сели смо за сто да се – по обичају – прихватимо јела. Тога смо у оно време још могли имати колико смо хтели.

Тавничар Јеврем за добре паре побринуо се да нас задовољи. Уто наш друг Јевто извади однекуд – рума, правог чајског рума, две мале бочице. Кад се бринуо за свеће и тамјан, добар друг побринуо се и за пиће, које није било баш нимало потребно за молитву Божију, али без кога не може бити потпуног српског Божића, како се тада сви сагласисмо. Не треба ни говорити да су неки међу нама, управо ради ове пажње, особито били захвални Јефти. Право треба говорити - пили смо сви, и алкохолисте и антиалкохолисте, пили смо и здравили Богу и Божићу. Допало нам је свакоме по три мале чашице, управо *да се обичај проведе*, како примети богобојазни поп Перо, уздахнувши што нема више. Да је расположење порасло, држим вероваће ми свак. Нађе се и дувана – уз чашу и цигару весело срце нађе одушка – и *у тавници од Беча ћесара*, како у десетерцу одмах скнади наш весељак Мартиновић, заори се српска песма.

Пуни најлепших нада и снова очекивасмо, после Божића, и брзи Васкрс свега Српства. Напољу, у Сарајеву, и по свој Босни и Херцеговини и даље међу нашим противницима шаптало се од уста до уста: *Wir sind verloren. Wir sind verloren!*

Сретен Стојановић

(Приједор, 1898 – Београд, 1960)

Послије школовања у Приједору, Тузли и Београду, и послије Првог рата и робијања у Тузли, Бањој Луци, Бихаћу и Зеници, студирао је вајарство у Бечу и Паризу. Професор и ректор Академије ликовних уметности у Београду, један од зачетника психолошког портрета у нашој скулптури, творац неколико монументалних споменика из наше националне историје (Његош, Карађорђе, Вишњић), академик Сретен Стојановић, поред изложби у земљи и иностранству и студијских боравака у највећим културним центрима Европе, оставио је иза себе и низ радова о умјетности, студија о бистама, естетичких записа, путописа, а онда и *сјећања на младост*, „на младобосански покрет из кога је, као човек и уметник, никао.“ (М. Екмечић)

Црна кућа, у Бањалуци²⁷³

Тако нас ноћу отпреме на воз. Једни су говорили да идемо у Мађарску, док су други то побијали, тврдећи да су сигурно Руси у Мађарској. Елем, ми смо на први дан Божића осванули у Бањалуци. Док је у Тузли владао страх и запрепашћење због нас, јер када су ујутро донели храну једноставно су их вратили натраг, у Бањалуци је био пао снег. Наша поворка изгледала је јако весело. Како смо затварани у летњем месецу, тако смо били и обучени. Неко има платнене ципеле, већина сламне шешире, а неки и у белим оделима. Ми смо уживали, прво што смо остали у Босни, друго што је Шваба настрадао па нам је онда и све друго било смешно. Неки грађани су нас поздрављали кришом; већина је грдила, а неки су почели чак и да пљују. Ми нисмо остајали дужни и тако шарени као што смо били направили смо страшну ларму кроз Бањалуку.

Црна кућа је била санаторијум за нас. Заједно смо били по собама, кључари су били наши људи, а грађанство се

²⁷³Одломци „Црна кућа, у Бањалуци“ и „Кула, у Бихаћу“ преузимају се из књиге *Сретен Стојановић, Сјећања на младост 1904-1922*. прир. Мирослав Максимовић. БИГЗ, Београд, 1997, стр. 54-66.

организовало da нас добро почаста. Шетње су биле као корзо, слободно се причало, хране је увек било у изобиљу, дуван се пушио, те су почела и заљубљивања. Врхунац је био када смо основали шаљиви лист “Мала паприка“. Лист је штампан у нашој соби а умножавали смо га помоћу индига. Уживали смо док смо писали. Имали смо новости из казнионе, новости споља, чланке, старе и нове вицеве. Једна страна је била посвећена карикатурама које сам ја правио. Када је једном дошао др Воја Кеџмановић у Црну кућу, сав узбуђен што је затворен, није ни сањао да ће већ сутрадан примити један примерак листа у коме је била његова карикатура како весело маршира према Црној кући, преко брда и планина, са коферчетом у руци. Ово га је одмах уверило да ствар није трагична као што изгледа човеку који први пут дође у затвор. “Мала паприка“ је почела да залази и у грађанске редове, те се тако сазна за њу, направи се афера и она буде онемогућена.

Наша соба је била дивна, само су нас стенице прилично клале, тако да сам ја једном добио дозволу да очистим свој кревет у ходнику. Кад сам га треснуо о бетон, хиљаде и хиљаде стеница испале су из њега, онда је настало генерално чишћење, гажење стеница, мазање кревета док се нисмо уверили да смо се прилично ослободили тога чуда. Али нам то није сметало да паднемо у песничка расположења. Причале су се приче, рецитовале песме, певале песме и писала љубавна писма. Пошто смо овде имали лампу у соби, то смо чак добили вољу и за нарочитим штимунгом. Обавили смо лампу црвеном хартијом, па смо њоме чак и прозоре облепили. Ово се видело споља, опет је настала узбуна и овај спољни штимунг је морао да буде уништен.

Поступање са нама било је изванредно. Кључар Ракић, одличан Србин, доносио нам је новине, доносио хране и чинио нам разне услуге. Пошто је био главни кључар, други су радили исто то, управитељ је само пио и ништа није видео. Али једног дана овај управитељ дође у сукоб са нашим другом, Хрватом, Николом Николићем и опали му шамар. Овај га зграби за гушу и почупа му и крагну и кравату. Ми смо били у собама закључани и неко нас је обавестио, али нисмо знали у чему је ствар, па смо

почели лупати у врата да нам отворе да би стигли другу у помоћ. Пошто нам нису отварали, нас седам је дохватило једну велику клупу и са њом смо грували у врата да их развалимо. Како су изгледа и други то исто урадили, то су брзо дошли кључари и поотварали собе. Ми смо сјурили доле где затекнемо читаву гомилу и Николу Николића и управитеља како се објашњавају. Управитељ стално показује на своју кравату и крагну, а и овај се нешто цапа. Када смо видели да ништа није страшно, мало смо још подвикнули да ћемо пре изгинути него дозволити малтретирање и повукли смо се натраг.

Било је вечери, када смо могли да се искупимо у једној већој соби и онда смо, онако у мраку, расположени сентиментално, певали наше севдалинке сасвим тихо, што је одговарало нашем расположењу. Пошто смо имали хор у Тузли, то смо могли сјајно да запевамо и да уживамо. То су били најлепши дани.

Једног празника неки попови, који су били међу нама, нађоше негде епитрахиле, згрувасмо се у једну велику собу и отпоче служба као што то може само у цркви да буде. Међу нама у Црној кући било је много старијих и они су просто били ван себе од среће, а ми млађи највише смо уживали када је прота Суботић почео да држи говор, да хвали и слави Србију.

Кула, у Бихаћу

Али, наше уживање није дуго потрајало. Овде смо провели око 10 месеци и пошто је пала одлука да Тузланску гимназију одвоје у засебан процес, крену нас, једног дана, у Бихаћ. До Новог смо ишли возом, а од Новог пешке. Кад смо стигли у Крупну, био је мрак, али су се Крупљани искупили и поред све вике и жандарске претње, доносили су јела, довлачили душеке на које ћемо лећи и указивали нам сваку могућу пажњу. Ујутро смо кренули у Бихаћ. Ишли смо лагано, нисмо били везани али смо морали остајати груписани. Савладали су нас умор и глад. Жандари одлуче да нас у једној кафани зауставе и нахране, али пошто тамо ништа није било за јело, то су нам дали да се напијемо вина и онда кренемо даље. Ја вина никад нисам пио, а сада овако уморан па још на празан стомак, а сунце пече, сасвим

је природно што сам ишао напред а нисам био свестан ни где сам ни шта радим. Тек у једном моменту сетио сам се да нас терају жандари, погледам околу, видим све другове, али никако не видим Старовића. У једном моменту помислим да су га можда убили и почнем викати и питати за њега, он се сам јави и тако се ја умирих.

До Бихаћа смо се већ и истрезнили. Тамо нас дочека управник Главановић са ужасном галамом, псујући нам триста кола и претећи да ће нам он показати. Стрпали су нас у две велике собе, и пошто смо били гладни и уморни а храну смо могли, по пропису, тек сутрадан добити, а мало нас је радовала и ова промена, то смо почели да изводимо вицове да се хипнотишемо међусобно, па када смо видели да то пали код неког Мустафе Бектића, то смо после данима морали, ја и мој друг Зеџ, да изигравамо хипнотизере, да се мрштимо на њега, да исколачујемо очи док су ови други изигравали ужасан страх. Они су истовремено говорили како су нам страшне очи а јадни Мустафа одавао је све тајне и које је знао и које није и морао је да ради шта смо ми хтели.

Сутрадан по нашем доласку дали су нам ручак који се састојао од једне порције неке кобајаги супе и једне кугле која је представљала пуру (паленту). То је толико било тврдо и суво, а ми, млади и бесни, у Бањалуци навикнути на добру храну, почели смо да се гађамо тим куглама, па кад неког ударе у главу, траг оставе. Наравно, све се чуло напољу и управитељ је дошао, па када је видео свуда расуту пуру, изгрдио нас је и рекао нам да ћемо жалити што је нисмо појели.

После неколико дана раставили су нас; неке су оставили ту, а већи део преместили у кулу, која је имала приземље и два спрата. Кула је још из турског времена и у њој су били смештени топови. Прозори су мали а зидови дебели метар и по, тако да је нас седморо могло да седи у прозору. Нас дванаесторо које су сматрале коловођама организације сместили су у најгорњу собу, а у собу испод нас 14 другова. Ту је почео потпуно нови живот. Од зида до зида су биле даске за лежање. Дали су нам неке сламарице и по једно ћебе. Добро смо се проводили. Храну нисмо добијали споља, али више пута моја сестра је долазила,

доносила пакете, а пошто су и други имали посете, успели смо да добавимо и какао и дуван, а понекад и чоколаду. Пошто је какао требало кувати а ми нисмо имали пећи, узели смо једну петролејску канту и поделили је на два дела, једну за себе, једну за ове доле, дно јој покрили земљом, а из пекаре, која је била у дворишту казнионе, крали смо жар и онда смо, горе, кували какао на води, па кад намрвимо хлеба унутра настане весеље. Једном смо успели да и пиле испечемо на овој нашој пећи, коју смо звали дагара. Дагари смо певали и песму: “Ој, дагаро, ој дагаро, ој моја дивна дагаро“. То је био рефрен а стихови су се мењали већ према догађајима док се нису, у Зеници, прилагодили тамошњим обичајима, али рефрен је остао увек исти а дагара највећи пријатељ. Догађало се да нас ухвате да нешто кувамо али дагару нису могли никад пронаћи. Једини који је споља добијао храну био је Коста Хакман, јер је његов отац био судија у Бихаћу и врло често, када смо се увече хрвали, нагазили бисмо на његове тањире тако да од њих није ни комад остајао.

Управитељ Главановић имао је стан у дворишту и једно мало прозорче из његовог стана гледало је према кули. Његова ћерка често је кроз то прозорче додавала хране и слаткиша, а он сам мени је рекао уочи Божића: “Пази ти, ја ћу сутра да вам дам по пола прасета за ваше две собе и по пет литара вина, ал’ немојте да певате српску химну јер ја одо’ на фронт. Ако је баш и запевате а ви онда немојте сувише гласно.“ Ја сам му свечано обећао да ћемо пазити шта радимо, али пошто је Божић ми ћемо можда мало да пређемо меру, а он за то време нека гледа да не буде ту. На први дан Божића протурена је кроз прозор велика половина прасета за нашу собу, а друга половина, мало касније, за другу собу, иза тога дошло је и вино. Све је то брзо и кришом одвучено у собе и онда је настало весеље. Кад је плануло прасе и почело да се пије вино, почела је и песма. Са дасака на којима смо лежали, прешло се на прозоре. Међу осталим песмама певана је и српска химна. Ми смо врло често певали у прозорима и свет се окупљао и шетао испод куле, али овако гласно српску химну нисмо још никад раније били отпевали. Природно је да је одмах после тога дошла истрага, која није могла богзна шта да открије и свршило се тиме да је сам председник суда Шен, доста фини

господин, дошао у наше собе и молио нас да не певамо српску химну, јер треба и њих да разумемо, да ни њима није лако да одговоре својим претпостављенима како је могућно овакво расуло у Бихаћкој кули. Обећали смо му да нећемо више певати са прозора и тако је ствар легла.

Једног дана ја сам седео у прозору, с некаквим вуненим приглавцима на ногама, док су другови шетали у дворишту. У дворишту су биле велике наслаге дрва, цепаница, које смо морали и ми да сечемо а поред тих дрва била је пекара иза које је остајао жар који смо користили за нашу дагару. Пошто смо се били прилично ослободили, то је један од другова узео лопату и сипао жар на један суд. Када је хтео да понесе, један од војника спречио га је и ту су се они дохватили. Када је војник потегао пушку, излете цела стража а другови зграбе цепанице и пођу једни према другима. Ја о томе нисам ништа знао али сам наједном чуо узвик “сви доле у помоћ“! Кад сам скочио са прозора и сјурио низ басамке из доње собе, већ је неколико другова трчало испред мене. Кад смо стигли у двориште, одмах смо схватили ситуацију и сврстали се међу другове, узимајући сваки по једну цепаницу. Њих је било 18, старијих људи, а нас је било преко 30. Наредник који је командовао, Пољак по народности, хтео је свакако да избегне сукоб и почињао је да преговара, спречавајући пуцање. Ми се нисмо дали збунити, а изазвани њиховом насртљивошћу прилазили смо све ближе њима, тако да је у њих био ушао страх. Тако смо их дотерали у један узан простор између куле и канцеларија, на саму капију. Ту се умешао и управитељ и успео је да смири ствар тек кад су они одложили пушке и када смо ми могли несметано да однесемо храну за нашу дагару. После смо отишли мирно у своје собе. Послеподне нагло су се отворила врата од наше собе и упао је један командир са жандарима. Управитељ нам је објаснио да се стража мења и да ће нас од сада чувати жандари, јер иако није наше дело квалификовано као покушај побуне, ипак се указала потреба да нас жандари чувају. Нас ни то није много збунило и даље смо несметано живели како смо навикли.

Како је била велика зима а нама су ложили споља по једну малу ватрицу, ми смо испод пелерина доносили велике цепанице

у наше собе да сами ложимо ватру. На великим гвозденим фурунама биле су гвоздене пречаге преко капка, да се не би могле отворити. Ми смо испод тих пречага пресекли капке и кад нам је било потребно, односно кад се ватра разгорела, ми смо извлачили капак и у фуруну гурали по неколико цепаница. То је све лепо ишло док једног дана нисмо толико претерали да је пламен избио кроз димњак. После узбуне тражили су разлог, али никако нису могли да виде на који начин ложимо пећи. Кад су хтели да претраже собе да би пронашли цепанице, ми смо се тако енергично одупрли да су се они бојали да не направе још веће зло и одустали су од даљег истраживања. После извесног времена жандаре су опет заменили стари војници, који су врло често вирили на рупице на нашим вратима, јер напољу нису имали великог простора за шетање а много их је интересовало шта ми радимо. Често их је то до те мере занимало да смо се спријатељили; давали су нам цигарете и правили се да не виде када ми ложимо фуруну. Ми смо имали подељене функције: шеф кухиње имао је дагару, главни ложач са помоћником фуруну, један је пазио на врата, а остали су читали, певали песме и од тога се изродио “Алманах”, који је израђен у Кули и преписан у неколико примерака.

Понекад бисмо пожелели да се хрвамо и онда би се све ломило по соби. Некад смо певали, а некад би заиграли уз песму и једне ноћи када смо играли зачула се велика галама споља. Када је један од нас погледао кроз прозор, чуо је другове из доње собе како вичу да престанемо јер смо срушили плафон. Срећом нико није рањен иако су неколицина добила комад малтера по глави. Тај плафон смо морали ми да платимо. Али, када је ветар са Пљешивице јако дувао, онда смо ми седали у прозоре, у ноћи, и певали све време, надвикујући се са ветром. После учесталих оваквих случајева пала је одлука и нама су метнути велики црни катанци на прозоре, тако да нисмо уопште имали ваздуха. То није могло дуго да потраје, јер већ другу или трећу ноћ катанци су били пооткидани, а многа окна полупана. За шефа наше собе је био постављен Никифор Тодић. Када је дошла истрага и почели да га питају ко је откинуо катанце и полупао прозоре, он је одговорио да је то ветар. Ово је чак и код управе изазвало

веселост, јер су катанци били огромни и необично јаки. Они тада поново набаве катанце и поправе прозоре, затворе нас херметички, али тиме и нас изведу из стрпљења. Прве ноћи кад је ударио јак ветар ја и Стеван Ботић добили смо задатак да покидамо катанце; ми то урадимо тако савесно да смо, у великом расположењу, нешто због јаког ветра а нешто и због одлуке да рашчистимо ову ствар, поскидали не само катанце него целе прозоре извалили и побацали их на улицу. Чуло се само како стражар са улице виче, јер га, замало, један прозор није ударио. После овога, прозори су поправљени, али катанци нису метнути. Ми смо сада слободно седели у прозорима и певушили, а неки од другова гледали су да ли ће њихова девојка прошетати испод прозора или ће се зауставити на ћуприји. Веза је успостављена и љубав је, кроз дебеле зидове, цветала.

Врло често су нам доношени фино повезани споменари, а онда се сатима и данима седело и смишљало шта ће ко лепше да напише или препише. Много је тога превођено, а било је и много оригиналног, али је већином било све јако сентиментално, и ја се одлучим да у једном споменару напишем “Errata corrigé“. Ту сам сваки натпис појединачно кориговао и изложио смеху. Моји другови као и мој брат, који је сматран за главног литерата, а и сам био међу заљубљенима, страшно се узбуне и дуго су размишљали да ли да исцепају лист или да униште споменар. Ипак је надвладало моје право да ја могу слободно да пишем као и они. Тек, када су касније долазили споменари, мени их нису давали у руке док им нисам показао шта желим да напишем. Тако су ме у затвору моји другови спречили да слободно пишем.

Иначе, живот је био јако испуњен политичким догађајима. Директор Милетић, који је рекао да су аустријски топови трули, био је увек брижљиво обучен, очешљан, обријан, а његове шевро ципеле у шпиц увек су биле сјајне а он јако нервозан. Слабо ко је хтео да га слуша, јер његова вера у победу је била лабава и често сам морао ја да слушам његова резоновања: “Срби су снага и Срби ће издржати, али Руси – то су курве! Ја вам кажем, они ће издати.“ То је било када су Руси измицали. Кад су стигле вести да су Руси заузеле Пшемисл, онда је он ухватио мене и рекао ми: “Видите ли да сам имао право да ће Руси све то да побију. Они

ће да пређу Мађарску и јасно је да само они могу ратовати, јер су Руси снага.“ Ускоро су Руси протерани од Пшемисла а он је онда причао: да је увек имао право да су Руси курве, да су за паре продали Пшемисл и да од Руса нема ништа.

Спољни догађаји су нас прилично бринули, поготово када смо чули да је Србија прегажена, али наша вера у победу је била тако огромна да никакве чињенице и никакви догађаји нису могли ни за длаку да је поколебају. Имали смо и својих свакодневних брига а сматрали смо да ће они којима је пало у део да сруше Аустрију то и сами урадити кроз две године, три или десет, било нам је скоро свеједно. Једног дана су позвали мога брата и Тодора Илића и наредили им да се спреме за пут у Сарајево. Знали смо да је то ради допуњавања истраге и рекли смо им, у ужем кругу, да пазе на другове а себе могу да жртвују ако буде такав стицај околности. Они су се вратили са испитивања, нису теретили другове а на себе су многе кривице примили, доста пркосно признајући неке чињенице на своју штету које су могле лако да открију и друга лица али, срећом, то се није догодило. Наша и њихова наивност и дечачка срчаност овога пута је срећно прошла.

Ускоро после тога Тодора Илића спонадне срдобоља и то тако страшно да је сав у крви лежао. Његов старији брат је стално викао да се клонимо њега јер је то прелазно, сви ћемо настрадати, али тек он није могао бити напуштен и ја сам га умотавао у некакве мокре па после суве чаршаве који су нам стајали на располагању, негујући га тако три дана и три ноћи док није дошао дан када лекар обилази казниону. Све наше молбе да дође раније нису успеле, а када је дошао, ја сам морао на рукама да га снесем са врха куле и онај га је одмах отпремио у болницу. Када се вратио из болнице, било га је гадно погледати и сви су једва чекали вече како би са њим могли поразговарати. Он је био сама кост и кожа и збиља је тако одвратно изгледао да је требало стегнути срце па у њега погледати. Он је знао како изгледа, па је све то разумео. Другом приликом добије он чир под пазухом и када се пријавио лекару, овај позове мене јер је добио утисак да сам најснажнији и даде ми да га држим за руку док је он расецао тај чир. Како га је расекао и ја угледао шта излази, паднем у несвест, уз општи смех.

Управа суда хтела је на сваки начин да сазна шта ми разговарамо и пошто нико није ни сањао да може од нас нешто да сазна, то су нам почели у собе убацивати обичне лопове. У нашу собу упао је стари пилићар Џафер. Он је имао мајмунско лице, иако је био доста лепо развијен. Ми смо били скоро задовољни кад је упао међу нас, јер смо имали нов предмет разговора, а он нам је дивно причао. Од своје десете године стално је био у затвору, био је у Зеници два пута, а сад га сигурно то чека. Причао нам је како краде пилиће, јер он је само то радио. Причао је о опанцима од кучкине коже која умирује псе да не лају, и тако му олакшавају посао. Причао је и о Зеници, о разним кључарима, одлично их карактерисао и тачно нам изнео како пилићари уживају подређен положај и у казнионама код кључара, и међу разбојницима. Али, он се није жалио, то је његов посао, навикао је на то, и добро је. Ми смо просто уживали слушајући га, а Џафер је постао наш другар у року од неколико дана. То се њему толико свидело да нам је испричао да он није случајно дошао у нашу собу него му је наређено да слуша шта ми говоримо и да дојављује управи. Али пошто то није његов посао, а он никад није наишао на људе који су овако лепо са њиме поступали и узели га за другара, то неће ништа да каже, него ако ми желимо да га наговоримо па да им подвали какве било будалаштине, он радо пристаје. Он воли да се смеје и биће му мило ако их насамари, а ако га и ухвате можда ће га измлатити, али он је на то навикао. Ми смо се послужили Џафером и више пута смо управи дојавили ствари које су изазивале забуну код управе, а код нас весеље.

Пошто смо били беспослени, то смо надевали и разна имена један другом, нека са разлогом а нека без икаква разлога, просто случајно. Мене су звали Стипе, ја не знам зашто. Гаковића су звали Бућо, јер се он нешто бурио увек. Један је био Зеко, Поп, итд. Стеван Ботић је добио надимак Пирошкафо, то је зато што је учио италијански, па кад је требало да научи шта је пирошкафо, толико му се допало да је то стално понављао и сматрао је да је доста изучио италијански. Џафер је уживао у томе, био је у стању да у поноћ почне да виче пирошкафо или Бућо, па када се овај пробуди, он се почне смејати – каже да је

само зато викао што му се то свидело. Да би се реванширао за ова узнемирења, обећао нам је да ће у Зеници, у највећој тишини, да се огласи зовући нас надимцима. Он се нада да га неће ухватити, а нама ће то у оним гвозденим кавезима сигурно причинити велико задовољство.

Ствари су се потпуно окренуле када смо позвани у канцеларију и председник већа који ће нам судити саопшти нам дан расправе и рече да тражимо адвоката. Ми смо се узбунили да нам није раније саопштено и да нећемо имати довољно времена, али он нам саопшти да се то њега не тиче, да радимо шта знамо, а он је учинио шта је његова дужност. Ми се, по сазнању да је Данило Димовић у Роичу, договорисмо, и пошаљемо му телеграм у коме га замолимо да преузме нашу одбрану. Када је Димовић дошао, био је прилично расположен, поразговарао је са нама и рекао нам је да он верује да је осуда већ свршена ствар и да је ово само формалност, али ће он све учинити и браниће нас како најбоље зна и уме. О хонорару са њим нисмо ни разговарали, јер смо мислили да ће то старији сигурно уредити, а он се није зато ни распитивао.

Када смо почели одлазити на расправу, нама се то јако свидело јер смо после толико времена први пут прошетали кроз варош. Ишли смо по четворица у реду, а испред нас, иза нас и около нас била је стража. На суду смо увек били добро расположени, одговарали увек исте ствари, задиркивали се међусобно и често долазили у сукоб са судијама. Тек када су дошли сведоци на ред, онда смо оживели потпуно. Када је професор Хаџи-Кадих доведен из Галиције у војничком оделу и почео да сведочи против нас, ми смо гласно изражавали своје гађење, што је изазвало протесте код судија. Али када је почео да сведочи како је мој брат приликом излета Тузланске гимназије у Зворник, свирао на окарини “Србијанци и Босанци“, онда је настала општа веселост. Димовић је интервенисао и питао га по чему је познао да је овај свирао “Србијанци и Босанци“, а не “Херцеговци и Босанци“ како је оптужени тврдио. Он је одговорио да је он то осетио по интонацији. Код нас је настала толика галама и смех, да су се већ почеле и неке судије смејати, само један дебели судија почео је да се дере као луд на нас. После овога устао је

државни тужилац и изјавио да одустаје од ове тачке у оптужби што је код нас изазвало још већу веселост, јер кад је “Државко“, како смо га звали, увидео да је нешто глупо, онда је то сигурно прешло сваку меру. Када је један други сведок дошао и почео да прича којешта, Стеван Ботић, поред кога је он стајао за време наших протеста, толико га је уштиную да је овај дрекнуо. Онај дебели судија је толико урлао и претио, а ми смо још већу ларму подигли да нас је једва Димовић стишао. Када је овај сведок, наш колега из гимназије, пошао из сале, ми смо сви пљували а двојица из задњег реда пљунули су на њега и то је довело до прекида расправе. И касније су ствари тако ишле све до говора “Државка“, који је био праћен нашим сталним упадицама.

Када је говорио Димовић, дошло је и до инцидента. Он је потегао Фрању Јосифа и неке његове речи о некаквој омладини и у вези с тиме је изјавио да смо ми најидеалнија омладина коју је икада Босна и Херцеговина имала. Судије су се узбуниле, онај дебели је протестовао, а “Државко“ је почео да премеће по књигама тражећи параф по коме је ова изјава кажњива. Димовић му је мирно одговорио да не преврће књиге, јер их он зна напамет, да зна шта говори и да је боље да се онај цаба не мучи. То је опет код нас изазвало велику буку и смех на рачун “Државка“ и опет нас је Димовић морао умиривати. Димовић нам је саопштио да ће пресуде сигурно бити доста велике, а мисли да ће бити можда једна или две смртне пресуде. Ја сам му рекао да он гледа да свима нама попне године робије само да нико не буде обешен. То му се јако допало и више пута је касније о томе причао. Нама је обећао да ће све учинити да нико не буде обешен. На дан када нам је саопштена пресуда ми смо били добро расположени, а судије су биле узбуђене. Председник суда је у неколико махова почео да пије воду пре него што је приступио читању пресуде, био је блед а и глас му је дрхтао. Када је прочитао име Стевана Ботића да је осуђен на 15 година, приметили смо, и судије и ми, да он спава. То је изазвало веселост међу нама и када је председник њега укорио што спава а овако тешка осуда пада, он је одговорио да је он осуђен а не председник.

Иако је Тодор Илић био осуђен на смрт, а пресуде су се низале од 16 година тешке робије па наниже, све је примљено мирно, па

чак и весело. Кад су нас извели напоље и поређали да нас поведу са појачаном стражом, ми смо запевали и целим путем до затвора певали руску револуционарну песму: “Плачет и тјажко дихајет бједниј наш народ“. Ово је улило, и код страже и код грађана који су били испунили тротоаре, веома јак утисак и просто се осетило да су збуњени нашим држањем. Када смо стигли у затвор, нисмо још ни до соба дошли а већ су са куле летели прозори које је скидао Стеван Ботић и бацао на улицу. Он је на тај начин хтео да им докаже да ништа нису постигли са овим великим осудама.

Ја сам имао једну малу аферу у затвору са главним кључарем Ораком. То је био један одвратни црно-жути службеник, који нас није могао очима видети и увек се старао да нам осујети везе с градом или неке олакшице, које смо успели себи да створимо. Дошао је у нашу собу и хтео је да пронађе цепанице, јер је приметио како их испод пелерина носимо у собе. Ми смо се успротивили, а пошто сам му ја најближи био, то смо се нас двојица најжешће и дохватили. Када је он почео да прети, ја сам њему запретио да ћу га убити, јер нисам пунолетан па не могу бити на смрт осуђен, а пошто сам већ добио 10 година имам рачуна да примим још 10 јер и иначе ће Србија раније да нас ослободи. У једном моменту ухватио сам га, он се измакао и почео да бежи, а ја се сјурио за њим низ басамке. Кад сам се вратио у собу, мени другови посаветоваше да идем доле и да га тужим да ме је напао, јер ће сигурно мене тужити, а боље је да ја будем први. Они ће ми сведочити да сам био нападнут.

По нашим тужбама одређено је суђење на коме су за мене сведочили Тодор Илић и Вид Гаковић, јер су они од суда примљени, а он није имао сведока. Суд је мене ослободио, али пошто је он као чиновник дошао у незгодну ситуацију овом пресудом, терао је даље и ствар је дошла пред виши суд. Наша пресуда је била потврђена и ми смо били обучени у потпуно нова робијашка одела. У том оделу ја сам спровођен у суд. Успут сам срео, праћен двојицом стражара, нашег бившег професора Урумовић “Бибу“ и вица ради поздравлио сам га. Он се толико збунио и препао да је неколико пута скидао халбцилиндер и клањао се. На суђењу добијем дан затвора или 5 круна глобе. Ја сам се одлучио за лежање затвора. Пола сата су ми судије

објашњавале да је боље да се одлучим на глобу, али ја нисам пристајао. Тек када је судија Столе, одличан Србин, изгубио стрпљење и рекао ми отворено да је боље да платим јер ће у Зеници са мном горе поступати ако се види да сам био суђен због свађе са кључарем, а ако платим та се пресуда у Зеници уопште неће знати, када је додао да не морам ја да плаћам него ће се наћи ко ће за мене платити, онда сам пристао.

4. Литература²⁷⁴

4. 1. Историјска литература

- Миклошић: *Monumenta serbica*. Беч, 1858.
- Медо Пуцић, *Споменици српски*, Београд, 1858. и 1862. г.
- Љубомир Стојановић: *Стари српски записи и натписи*. Београд – Сремски Карловци, 1902-1903.
- *Стари српски архив* (Р. Михаљчић). Београд-Бања Лука, књиге 1-5, 2002-2007.
- П. Ђорђевић: *Историја српске ћирилице*. Београд, 1987.
- Фрањо Рачки *Старине, Богомили и патарени*. Рад Југословенске академије, књиге 7 (1868), 8 (1869) и 10 (1870).
- Др Васо Глушац: *Средњовековна „Босанска црква“ била је православна*. Београд, 1924.
- Светислав Давидовић: *СПЦ у БиХ (од 960-1930)*. Нови Сад, 1998.
- Миодраг М. Петровић *Кудугери – богумили у византијским и српским изворима и „црква босанска*, Београд, 1998.
- Станоје Станојевић: *Историја БиХ*. Београд, 1909 (фото-типско издање: Београд, 1999)
- Владимир Ђоровић: *Босна и Херцеговина*. СКЗ, Београд, 1925. (Исто у Ђоровићевим сабраним дјелима, 2. том, Београд - Бања Лука 1999. године).
- Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*. Бања Лука, 1995.
- Проф. Лазо М. Костић: *Културне прилике Босне и Херцеговине (Удео Срба у култури БиХ)*. Културно-историјска и културно-политичка студија. Швајцарска, 1971.
- Митар Папић, *Трагом културног наслеђења*. Сарајево, 1976.
- *Допринос Срба из БиХ науци и култури*. Зборник радова са

²⁷⁴У овим списковима литературе (историјска, књижевноисторијска, литература о периодици те о хрестоматијама и антологијама) недостаје поглавље о појединачним писцима и/или њиховим дјелима; библиографија тих студија, чланака и приказа, као и рад на цјеловитој историји српске књижевности у БиХ, и сада се намеће као неопходан посао наших будућих истраживања.

- научног скупа (Пале, 20-21. мај 2006). Универзитет у Источном Сарајеву – Филозофски факултет Пале. Посебна издања, Научни скупови, Књига 1. Пале, 2007.
- *Статистички подаци БиХ из 1865. године*. Гласник српског ученог друштва, књига III, свеска XX – старога реда – Београд, 1866, стр. 221-228;
 - Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918, I*, Београд 1989.
 - Милорад Екмечић, *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804.-1815.*, у *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Научни скупови, Књига VI, Одјелење друштвених наука, Књига 8, Бања Лука 2004, 37-71.
 - Роксандић Драго: *Војна Хрватска: La Croatie Militaire. Крајишко друштво у Француском Царству (1809-1813)*, 1-2. Загреб 1988.
 - Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995.
 - Ђорђе Микић, *Буна Јована Јанчића*, у *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Научни скупови, Књига VI, Одјелење друштвених наука, Књига 8, Бања Лука 2004, 219-238.
 - *Поп-Јовичина буна*. Прир. Станиша Тутњевић. Београд, 2007.
 - Радослав Љубибратић, *Предстража*. Требиње, 2000.
 - Осман Нури Хацић: *БиХ под аустроугарском управом*. Београд, 1938.
 - Томислав Краљачић, *Калајев режим у БиХ (1882-1903)*. АНУ РС, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001.
 - Перо Слијепчевић: *Млада Босна – Напор БиХ*. Сарајево, 1929.
 - Веселин Маслеша: *Млада Босна*. Сарајево, 1945.
 - Војислав Богићевић: *Млада Босна. Писма и прилози*. Свјетлост, Сарајево, Културна и политичка историја БиХ, 1954.
 - Доброслав Јевђевић: *Сарајевски атентат*. Загреб, 1934.

- Драго Љубибратић: *Гаврило Принцип*. Београд, 1959.
- *Споменица Владимира Гађиновића*. Прир. Перо Слијепчевић, Сарајево, 1921.
- Драго Љубибратић: *Владимир Гађиновић*. Београд, 1961.
- Никола Тришић: *Сарајевски атентат у свјетлу библиографских података*. Сарајево, 1960.
- Боривоје Борозан, *Долина Неретве 1914-1918*. (У литератури и документима); Просвјета Ниш, 1992.
- Архив Херцеговине Мостар. Казивања: Стевана Шиниковића, свештеника у Бијелом Пољу код Мостара (ПС-1), Митрофана Симића, настојатеља манастира Житомилићи (ПС-9), свједочења страдалника у току Првог свјетског рата (ПС 1-43)
- Споменица Епархије Захумско-херцеговачке, Издање Епархијске управе, Ниш, Штампарија „Св. цар Константин“, 1928. године (Прота Марко С. Поповић: Патње Срба 1914-1918. године - Среза Мостарског, Коњичког, Дувањског и Љубушког, према извјештајима свештеника).

4. 2. Књижевноисторијска литература

- Павел Јозеф Шафарик, *Историја српске књижевности* (1865), Београд – Нови Сад, 2004.
- Вагрослав Јагић, *Хисторија књижевности народа хрватскога и српскога* (1867), Загреб, 1953.
- Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, Београд, 1871.
- Александар Николајевич Пипин, *Преглед историје српске књижевности* (1879), „Књижевна историја“, број 12, Београд, 1971.
- Ђуро Шурмин, *Повјест књижевности хрватске и српске*, Загреб, 1898.
- Дум Иван Стојановић, *Дубровачка књижевност*, Дубровник, 1900.
- Тихомир Остојић, *Историја српске књижевности* (1910), постхумно, приредио Владимир Ћоровић, Београд, 1923.

- Јован Скерлић: *Историја нове српске књижевности*. Београд, 1964.
- Јован Скерлић: *Омладина и њена књижевност*. Београд, 1925 (1966).
- Јован Скерлић: *Писци и књиге*, 1-5. Београд, б.г.
- Павле Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1999.
- Павле Поповић, *Југословенска књижевност*, Београд, 1999.
- Миодраг Поповић: *Историја српске књижевности*. Роман- тизам, 1-3. Београд, 1968-1972.
- Милорад Павић, *Историја српске књижевности* (Барок, Класицизам и Предромантизам), Београд, 1991.
- Јован Деретић: *Историја српске књижевности*. Београд, 1983.
- Младен Лесковац: *Из српске књижевности*, 1-2. Нови Сад, 1968.
- Ђорђе Ђаковић: *Књижевност Српске Крајине*. Београд, 1998.
- Радован Вучковић, *Модерна српска проза*. Београд, 1990.
- Петар Милосављевић, *Систем српске књижевности*, Приштина, 1996.
- Петар Милосављевић, *Срби и њихов језик*, Београд, 2002.
- Петар Милосављевић, *Увод у србистику*, Косовска Митро- вица – Београд, 2002.
- Петар Милосављевић, *Српска писма*, Бања Лука, 2006.
- Ђорђе Трифуновић: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд, 1990.
- *Лексикон српског средњег века* (Т. Суботин-Голубовић). Београд, 1999.
- В. Ћоровић, *Свети Сава у народном предању*. Београд, 1927.
- Бранко Летић: *У огледалу духовном* (Огледи из старе српске књижевности). Просвјета, Пале, 2009.
- *Фрањевачка књижевност у БиХ* (прир. И. Ловреновић). Свјетлост, Сарајево, 1982.
- Станиша Тутњевић, *Национална свијест и књижевност муслимана*. Народна књига и Институт за књижевност и уметност, Београд, 2004.
- Новак Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач нар.*

пјесама. Предговор у књизи “Српске народне пјесме из БиХ”, књ. прва, Сарајево, 1989.

- Иво Андрић: *О Гаври Вучковићу и поводом њега*. В. чланке и о Јовану Скерлићу, Петру Кочићу, Аделини Ирбијевој... Сабрана дјела, књ. 13 (Есеји II), Сарајево, 1981.
- Војо Максимовић: *Вукови сљедбеници. Сакупљачи народних умотворина из БиХ*. СКПД Просвјета, Србиње/Фоча, 1997.
- Станиша Тутњевић, *Мостарски књижевни круг*. Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001.
- Владимир Гаџиновић: *Огледи и писма* (текстови о Кочићу, Радовану Т. П. Невесињском и др.). Сарајево, 1956.
- Тодор Крушевац: *Петар Кочић*. Београд, 1951.
- Бранко Чубриловић: *Петар Кочић*. Сарајево, 1953.
- Боривоје Јевтић: *Скерлић и Млада Босна*. СКГ (нова серија), 12/1924, бр. 2.
- Предраг Палавестра: *Књижевност Младе Босне, I*. Свјетлост, Сарајево, Библиотека Културно наслеђе, 1965.
- Боривоје Јевтић: *Писци и маске*. Сарајево, 1962.
- Јован Кршић: *Одабрани чланци* (текстови: Покретне снаге у књижевности Босне и Лектира сарајевских атентатора). Сарајево, 1952.
- Димитрије Митриновић: *Наш књижевни рад*. Босанска вила, 1907, бр. 8 (120-122), 9 (138-139), 10 (153-154) и 11 (169-170).
- Петар Кочић, чланци: гавро Вучковић, Наша поезија под апсолутизмом, васо Кондић, Пјесме Алексе Шантића, Осман Ђикић, За српски језик, Наша пјесма, и други, у *Сабраним дјелима Петра Кочића* (I-IV), Бања Лука-Сарајево, 1896.
- Младенко Сацак: *Портрет Симе Стојановића. Историја храбрости једне породице*. Издавачи: Филозофски факултет Бања Лука и Задужбина Сретена Стојановића Приједор, Бања Лука 2003.
- Младенко Сацак: *Звуци од јецања - Јово Г. Поповић*. Крајина, Бања Лука, 2004, год. III, број 11, стр. 306-320;
- Младенко Сацак: *Василије Кондић, “благородна душа крајишка”*. Крајина, Бања Лука, 2004, год. III, број 12, стр. 155-167;

4. 3. Литература о периодици

- Стојана Новаковића: *Српски штампари у Румунији*. Годишњица Николе Чупића, књ. 17, Београд, 1897.
- Јован Скерлић: *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*. Београд (1911), 1966 (Сабрана дела Јована Скерлића, књига 8).
- Василије Крестић: *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*. Матица српска, Нови Сад, 1980.
- Павле Ивић и Митар Пешикан, *Историја српског штампарства*. Београд, б.г.
- Димитрије Вученов: *Српска књижевна периодика 1768-1941, Попис*. Прилози за књижевност, језик и фолклор, 49/50:1-4 (1983/84), стр. 75-197.
- Д. Витошевић, *Југословенски књижевни лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1984.
- Миодраг Матицки: *Библиографија српских алманаха и календара I*. Београд, 1986.
- Јован Деретић, *Алманаси Вуковог доба*, Београд, 1979.
- Миодраг Матицки: *Летопис српског народа*. Институт за књижевност и уметност – Библиотека МС, Београд 1997.
- Васо Милинчевић: *На раскрићу епоха. Српски књижевни часописи 1850-1860*. Београд, б.г. (1978).
- Душан Иванић: *Књижевна периодика српског реализма*. Институт за књижевност и уметност – Матица српска, Београд – Нови Сад, 2008.
- *Традиционално и модерно у српским часописима 1895-1914*. Зборник радова, Матица српска и Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд, 1990.
- Драгиша Живковић: „*Familienblätter*“ као часописни узори код Срба у XIX в. Европски оквири срп. књ., књига 2, 1975.
- Павле Поповић: *Један стари књижевни лист („Вила“, 1865-1868) // Сабрана дела: књига 6*, Београд.
- Н. Дучић: *Обзнана Српско-далматинског магазина*, Београд, 1871. Преузето из књиге: *Записи о Црној Гори, Старој Хецеговини и Србији*. Гацко, 2003.
- Ђорђе Пејановић: *Штампа Босне и Херцеговине*. Сарајево, 1949.

- Ђорђе Пејановић: *Библиографија штампе БиХ 1850-1941*. Сарајево, 1961.
- Тодор Крушевац: *Босанскохерцеговачки листови у XIX в.* Сарајево, 1978.
- Предраг Палавестра: *Српски књижевни часописи у БиХ под аустро-угарском окупацијом (1878-1914)*. Књижевна историја, 2:6 (1969), стр. 299-332.
- Бојан Стојнић, *Штампа и штампарије у Бањалуци (до 1941)*, Бања Лука, 2006.
- Дејан Ђуричковић: *Босанска вила 1885-1914*, 1-3. Сарајево, 1975.
- Љ. Томић-Ковач: *Зора – књижевноисторијска монографија са библиографијом*. Сарајево, 1971.
- Б. Ђорић: *Нада – књижевноисторијска монографија (1895-1903)*. Сарајево, 1976.
- Станиша Тутњевић, *Први српски алтернативни часопис (Мостарска „Мала библиотека“ и Пријеглед „Мале библиотеке“)*. Београд, 2008.
- Др Миодраг М. Вулин, *Кочићева Отаџбина*, 1-2, Свјетлост, Сарајево, 1991.
- Војислав Божићевић: *Улога књижевних часописа у БиХ у доба Калајевог режима (1882-1902)*. Живот, 2:9 (1953), 3:10/11 (1953).
- Младенко Сацак: *Регионализми и интеграције у књижевности српског реализма*. Научни скупови Филозофског факултета у Бањој Луци, књига 1, стр. 88-97. Бања Лука, 2001.
- Др Божидар Маџар, *Просвјета – Српско културно и просвјетно друштво, 1902-1949*. АНУ РС, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001.
- *Стотину година друштва „Просвјета“ (1902-2002)*. Зборник изабраних радова. СКПД Просвјета, Српско Сарајево, 2002.
- *Споменица Васиља Грђића*. Издање друштва Просвјете, Сарајево 1935 (репринт, Српско Сарајево – Пале, 2002. г.)

4. 4. Хрестоматије и антологије

- Младен Лесковац: *Антологија старије српске поезије*. Матица српска, Нови Сад, 1953.
- Петар Милосављевић: *Антологија српске поезије – средње доба*. СКЗ – БИГЗ, Београд, 2004.
- *Старија књижевност* – I књига босанскохерцеговачке књижевне хрестоматије (приредила Х. Куна). Сарајево, 1972.
- *Народна књижевност* – II књига босанскохерцеговачке књижевне хрестоматије (приредили: Х. Крњевић, Ћ. Бутуровић, Љ. Зуковић). Сарајево, 1972.
- Јосип Милаковић, *Наша пјесма* (Антолохија хрватског и српског пјесништва), Сарајево, 1905.
- Милош Окука: *Добра земљо шапни кроз згечене влати*. Српска књижевност БиХ од Љубавића до данас: антологија поезије и прозе. Задужбина „Петар Кочић“, Бања Лука – Београд, 2001.
- Милош Окука: *Појања и казивања у скрбна и бесудна времена*. Књижевнојезичка баштина босанских и херцеговачких Срба под турском влашћу. Завод за уџбеника и наставна средства, Источно Сарајево, 2007.
- Предраг Палавестра: *Књижевност Младе Босне, II, Хрестоматија*, Свјетлост, Сарајево, Библиотека Културно наслеђе, 1965.
- Дејан Томић, *Србобранке из Босне и Херцеговине* (Српска родољубива поезија из периодике објављиване у БиХ у периоду 1886-1940), Нови Сад, 1997.
- Душан Иванић: *Приповијетка српских писаца из Хрватске*. Загреб, 2008.

Младенко Саџак
ПРЕГЛЕД СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У 19. ВИЈЕКУ

Издавач:

Артпринт, Бања Лука

За издавача:

Милан Стијак

Рецензенти:

Бранко Милановић

Ранко Поповић

Лектори:

Данијела Јелић

Андреа Марић

Техничко Уређење:

Ведран Чичић

Илустрација на насловној страни:

Потписи браће: великог жупана Стефана Немање
и кнеза Мирослава (из 1186. године)

Илустрација на последњој страни:

Крст са потписом кнеза Мирослава (из 1190. године)

Штампа:

Артпринт, Бања Лука

За штампању:

Милан Стијак

Тираж:

500 примјерака

ЦИП